

HÍD

irodalom
művészet
társadalom-
tudomány

9

9

1971

SZEPTEMBER

HID
IRODALMI
MŰVÉSZETI
ÉS
TÁRSADALOMTUDOMÁNYI
FOLYÓIRAT
ALAPÍTÁSI ÉV: 1934
XXXV. ÉVFOLYAM

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG:
ÁCS KÁROLY
(FŐ- ÉS FELELŐS SZERKESZTŐ)
BORI IMRE
MAJOR NÁNDOR
VUKOVICS GÉZA

TECHNIKAI SZERKESZTŐ:
KAPITÁNY LÁSZLÓ

TARTALOMMUTATÓ

905 BURÁNY NÁNDOR
SZIKRA ÉS HAMU

913 MAJTÉNYI MIHÁLY
MOCSÁR

935 BORI IMRE
A MOCSÁR ÉS ÍRÓJA

939 MAJTÉNYI MIHÁLY
ISMERETLEN VERSEK

943 GULYÁS JÓZSEF
ALÁSZÁLLÁS

948 PAPP TIBOR
ÉG A KÖNYVTÁR

957 MILOS CRNJANSKI
EGY CSEPP SPANYOL VÉR

970 DRASKO REDJEP
A SZÜLŐFÖLD AZ, AMIT
ANNAK VALLUNK

985 EUGENE IONESCO
AZ ÍRÓ PROBLÉMÁIROL

999 GARAI LÁSZLÓ
A SZOCIOGRÁFIAI ÚJHULLÁM

1009 VARGA ZOLTÁN
PERISZKÓP

tisztelgés az írónak

szikra és hamu

Beszélgetés a hetvenéves Majtényi Mihállyal

„Avar ropog a lábam alatt — írja Majtényi Mihály, a SZIKRA ÉS HAMU előszavában —, a bukó levelek pedig „kezek gyanánt súrolják a sírköveket”... igen, az akkori kor parancsa szerint: érzelmi parancs is irányít sokszor a réginek felkutatásában, felértékelésében, átértékelésében. Hogy igazam volt-e vagy sem; arról önmagammal vívódom. En abból indultam ki, hogy irodalmunknak ólommal körülnyesett fejezetei és a fejezetek szereplői vagy szikrává vagy hamuvá váltak rég, és talán csak így, a mese hangján lehet őket újra, életesen felidézni. A száraz értekezés és átértékelés irodalomtörténeti eszközeivel talán egyiküket sem lehetne magasba lendíteni, felröpíteni és szálló madárként áthúzni a horizonton. Hiszen sokuknak már a műveit is — az egyedüli mérvadó támaszpontot, értéküket illetően — alig-alig ismeri az utókor.

Mégis fejezetei ők egy kornak, szereplői egy életszemléletnek, és itt járt alakjai egy életformának, életfelfogásnak, stílusnak — tehát éppen olyan élő bizonyítékok a múltból, mint ahogy mi élő dokumentumai vagyunk a mának. Mai törekvéseinkben benne van a kulturális hagyomány és kulturális örökség fokozott megbecsülése is, kétségtelenül. S egészében kell belemarkolnunk a múlt homokjába ahhoz, hogy minél több homokszem csillogása a tenyerünkben maradjon.”

Majtényi Mihály most múlt hetvenéves, idestova öt évtizedes irodalmi és újságírói munkásság áll mögötte, rengeteget dolgozott, s amit ma ír, arról sem érezni, hogy elfáradt tollú ember írta volna. Visszaemlékezéseit írja, az elmúlt ötven év irodalmi életének viharairól és viharlovagjairól. „Ő kis viharok egy pohár vízben huzsonöt-harminc évvel ezelőtt! Milyen régen volt is ez! Nagyon régen, úgy érzem, mert olyan évek jöttek, hogy a csontkezü halál nem is győzte bejegyezni az anyakönyvi adatokat. Koószt László további sorsáról csak annyit tudok, hogy a háború küszöbén öngyilkos lett.” De a *Szikra és hamu* kötetben ott egy megemlékezés a debelyacsai költő könyvének, a *Félrevernék* minden harangot

verseskönyvnek a második kiadásáról. Mihály bácsi írja a visszaemlékezéseit. Emléket állít a kortársaknak. Most a születésnapja kapcsán azt szeretném, hogy önmagáról beszéljen, az indulás éveiről, a kisebbségi írói sorsról, a *Garabonciásról*, a városokról, amelyekben élt.

— Az író itt akkor is mindenese volt — mondja —, a kisebbségi sorsal jár ez együtt, könyveink ugyanis csak itt jelenhettek meg, Pesten csupán nagyon kevés. Igaz, nekem kiadták ott a *Császár csatornáját*, néhány elbeszélésemet is, de nehezen ment az ilyesmi. Ilyen volt a kisebbségi író sorsa, s nekünk, a mi nemzedékünknek, azt hiszem, volt itt egy különös szerepe. Ugyanis megvolt itt az irodalmi folytonosság, voltak itt írók az első világháború előtt is, azok azonban igen nehezen alakultak át, illeszkedtek bele az új környezetbe, körülményekbe. Mi voltunk az első nemzedék, amely már az új helyzetben, Jugoszláviában indult, s amely tudatosan vállalta a kisebbségi író szerepét, küldetését. Persze, az elmúlt ötven évben sok minden közbejött. Emlékszem rá, a királygyilkosság után is kitiltották a magyar könyvet... A második világháború után aztán jelentősebb társadalmi segítséget kaptunk, de azon a bajon ez sem tud segíteni, hogy tudniillik kevés az olvasónk. Néha fordítanak is bennünket, de az is inkább azért történik, hogy aztán megmutathassák: ilyen irodalmunk is van, egyszóval nem az olvasó követeli a műveink fordítását... Aztán a helyzetünkből következik az is, hogy az embert nem hagyja nyugton a kérdés: hova tartozik az az irodalom, amelyet alkotunk? Az első világháború után a magyar irodalomhoz soroltak bennünket, aztán változott az álláspont, új nézetek alakultak ki. Azt mondták, igen, mi magyarul írunk, a magyar művelődési folytonossághoz tartozunk, de amit írunk, a levegő, ami műveünkből árad, a közeg, amiből táplálkozik, az ide, ehhez a társadalmi valósághoz tartozik. Van még most is többféle vélemény. Belekerültünk az itteni és az odaíti lexikonokba is. Egyfajta kettősség ez, van előnye és hátránya is. Főlemelő lehet az érzés, hogy talán két nép kultúráját szolgáljuk. Hátrány viszont, hogy itt kicsi az olvasóközönségünk. A kisebbségi magyar író, azt hiszem, a kisebbségi itt nem kicsinyítő jelző, inkább magyarázó, helyzetűdősítő, érzékelteti azt, hogy itt, ebben a sajátos környezetben él, irodalmi képzettsége magyar, de ismeri a jugoszláv népek irodalmát is. Többféle hatásnak vagyunk kitéve, többféle forrásból meríthetünk, s egy sajátos hagyomány is befolyásolja munkásságunkat.

Ez a hagyomány, ez az itteni légkör végigkísérhető Majtényi Mihály elbeszéléseiben. Aki elolvassa a *Remények batárjának* darabjait, annak különös élményt nyújt az Alibi, a Kurgartenstrasse 41, a Hiúság, az Onuc Péter harangjai, a Jakab, a késes, a Futóhomok, A hegyek között vagy a Garden-party és a többi elbeszélésből sugárzó háború előtti világgal való találkozás. A letűnt világ egy megörökített darabja ez, a mi volt életünk egyfajta arca, az a valóság, amiből lettünk, amit ismernünk kell, hogy ezt a mostanit meg tudjuk érteni és szeretni.

— Mi mégiscsak kialakítottunk itt egy világot, s most már a kritikusok (gondolom, nemcsak a miénk) is kezdenek hinni nekünk, elismerik

lassan, hogy talán mégis teremtetek valamit ezek a kisebbségi magyar írók, valamit, ami érték és nem azonos... Hogy végeredményben mégis pozitív dolog ez, máshol-máshol fejlődünk, de mindannyian magyar nyelven írunk. Ez a megértés talán nagyobb megbecsülést is jelent majd, jobban elmélyednek a dolgainkba, s látni fogják, hogy ez az irodalom valójában nem szakadt el a magyar irodalomtól, csak a maga sajátos körülményei között fejlődik tovább.

Azért jöttem, hogy az életéről meséljen, s minduntalan azon veszem észre magam, hogy az irodalmunk kérdéseit feszegetjük.

— Igen tarka tábor volt az — emlékezik vissza a húszas évekre —, a legértékesebbek persze a bololdali fiatalok voltak, végül kiderült, hogy ők is sok mindent idealizáltak, de határozottan mentek a maguk útján. A jobboldaliak között talán nem is volt számottevő író, aztán volt a liberális csoport, amelyik igyekezett megérteni a jobb- és a baloldaliakat is. Ezek nem voltak eléggé politikusok, nem fogták fel a korukat, a kor embere tanácstalanul állt a zűrzavarban, és ők nem tudtak neki segíteni... Nem is volt nekünk akkor olyan határozottan kialakult világnézetünk. Ahogy most visszaemlékszem, néha úgy látom, mintha valamilyenféle cimboraságban voltunk volna az irodalommal, nem vettük túlságosan komolyan, néha így látni, pedig halálosan komolyan vettük. Ha eszembe jutnak a zentai évek! Ott volt Novoszel, a novellaíró, Csányi, őt szülei tartották el, filozófus volt, játszva csináltunk vele egy lapot, azt tele is írtuk mi, itt is, mint más városokban is, volt egy-egy megszállott csoport, a betű megszállottjai voltak ezek, összejártak, beszélgettek, vitatkoztak az irodalomról, mindegyik álmodott, akart valamit, valami nagyot ebben a kis Vajdaságban. S ha így belegondol az ember, talán nem is voltak olyan kis dolgok ezek...

Lehet, hogy a kritikus hiányzott. Általában úgy van, hogy egy-egy írónemzedék kitermeli a maga kritikusat, esztétáját, aki a leg-hivatottabb arra, hogy megértse, tolmácsolja és értékelje nemzedéke költőinek és prózaíróinak alkotásait. Ennek a nemzedéknek hiányzik a maga kritikus. Nem is volt?

— Persze, a kritikus. Amikor mi indultunk, voltak itt már páran a régiak közül, csak persze, más mércékkel. Aztán a mi nemzedékünknek is volt, Szenteleky, csak ő, tudjuk, korán meghalt. Sereglettek az írók, de vezér nélkül. Mire jött a vezér, aztán már jöttek más nemzedékek is. Más felfogással. A háború után ugye, hallatszottak olyan vélemények is, hogy valójában 1944-ben született meg a mi irodalmunk, csak később ismertük fel vagy ismertük el, hogy volt itt a két háború között is értékes irodalom, olyan, amely egyenrangú és szerves része a jugoszláviai magyar irodalomnak. Talán csak az esztéta hiányzott, aki tudatosítja ezt... De hogy hiányzott a vezető kritikus, volt ennek a dolognak egy másik oldala is: nem volt, aki a fejünkre koppantson, s ezért akkor az írásainkban kifejezésre jutott bizonyos felszabadultság. Bár egy-egy folyóirat-szerkesztő, Szenteleky, Szirmai is hatást tudott gyakorolni a munkatársaira.

Hetvenedik születésnapjára a Forum válogatott elbeszéléseinek kötetét adta ki, több évtizedes munkásságának darabjaiból állt össze ez a kötet, s tegyük hozzá, a pályakezdő évek novelláit olvasva csak fokozódik az ember kíváncsisága e kor többi, e kötetből kimaradt termése iránt is. Érthető ezért, hogy elsősorban azíránt érdeklődöm, arra kérem az író, arról a korszakáról meséljen.

— Volt nekem egy regényem, a munkanélküliekről szólt, a vándorló munkanélküliekről, az érdekes dokumentum is lehetne, ha meg lenne, de elveszett, még Zomborban, valahogy a költözködés közben elkallódott, széthullott a kézirat. Egy része benne van ebben a kötetben, A hegyek között című novella ez. A kóborló munkanélküliek szomorú életéről írtam benne, s hogy semmitől se kelljen tartanom, hogy szabadabban elmondhassam, amit gondolok, valahova messze, a sziklás Kárpátok közé helyeztem a cselekményt. Ezzel, az elveszett regény írásával párhuzamosan alakult ki bennem a *Garabonciás* fogalma is. A *Zombori Híreknél* dolgoztam, mikor megragadtam ezt az alakot mint egy bolygó fiatalembert...

— És élt ő valóban?

— Nem. Nem élt. Egy kicsit... én magam is ez voltam... Már a *Sorompó* című regényemben is próbáltam valamit megírni belőle, aztán átalakult róla az elképzelésem, elhagytam azt a hangot. A háború alatti időben nagy vonalakban már megvolt bennem, de csak később egészült ki, *Bigé Jóska házasságával*. Egyfajta játék volt ez, amiben persze magam is részt vettem. A *Császár csatornája* az egészen más. Ahhoz sok tanulmányozásra, kutatásra volt szükségem, emberekkel kellett beszélgetnem, mindent felkutattam, amit csak előbb a csatornáról leírtak, sok adatot kaptam Mirković mérnöktől is később, ő volt a csatornarendszer megálmodója, tudta, hogy Kiss József alakját mint romantikus hőst állítottam be, s talán arra gondolt, hogy ennek az új csatornának, az új csatorna regényének ő lesz a hőse. Hogy miért csináltam, miért vállaltam azt a roppant munkát? Valami munkadüh volt bennem. Talán az bántott, bosszantott vagy ejtett csodálatba, hogy itt ez a nagy víziút, amely mentén cukorgyárak, kendergyárak nőttek ki, s élt már az öntözés gondolata is, csodáltam, hogy itt ez a hatalmas valami, ami mint téma is nagy, mégis itt felcsúszik anélkül, hogy bárki is hozzányúlna. Izgatott ez a téma, de Kiss József is mint regényhős. Belső fegyelemből fordultam a csatorna témája felé, valójában távol állt az én álmodozó lényemtől, de talán éppen azért izgatott, kíváncsi voltam rá, hogyan tudok megbirkózni egy ilyen történelmi témával. Sokévi munka áll mögöttem, a két háború közt kezdtem, a második idején is írtam még, akkor újabb levéltári anyagokhoz jutottam. Tudjuk, a csatorna előtt mocsaras vidék volt ez, feudális viszonyok, jobbágyok, a mai ember talán fel sem tudja már mérni, mit jelentett a csatorna tájunk emberének életében.

Meg tudja-e érteni, fel tudja-e mérni? — mondja, s én most írás közben arra gondolok, meg tudjuk-e mi becsülni azt, hogy ő megörökítette, egy regény oldalain átmentette az utókornak azt a világot, hű képet festve róla?! Idézniem kell az *Élő vízből*: „Nyolc év

alatt a veremfalu is kilépett a domboldalból, már csak a legszegényebbje húzódik meg a régi menedékvermekben, a nagyobb családú bátrabbak sárkunyhót vertek, és kimerészkedtek az út mellé. Előbb egy ház, aztán még egy — mint a fecskéfészkek, úgy készültek, és úgy is népesedtek be: szaporán. Falat az agyagos domboldal adott, tetőt a nádas. Mégsem volt föld alatt, porta volt, erőt adott a szaporodáshoz, az élethez... A nép ilyenkor télvégen messze elkódorgott, mint ezek itt ketten; lejöttek a kamarális faláig, a kulai árokig. Vonuló mesterlegényektől, faluszéli zsellérektől híreket csipegettek téli nagy magányuk számára — egyik-másik közülük vissza sem tért soha, azt elsírátták. Ki tudja, mibe keveredett, milyen veszedelembé. Mert könnyen támad a veszedelem és baj annak, aki csoportjától messzebb kerül. Kötélfogó verbunkos katonának viszi, feldühödt nemesúr agyoncsapathatja, szomszédfalú tolvajnak kiáltja ki, s az úriszék nem sokat teketóriázik ilyenkor...”

— Az a szólás járta akkor — folytatja —, hogy mindent, amink van, azt a csatornának köszönhetjük. Valósággal benne élt a csatorna az emberekben, nem lehetett megkerülni. Éreztem, hogy ez nem tiszta műfaj; nem tiszta dokumentum, nem is költészet. Az első könyv hőse romantikus, a második leírása inkább realista, a harmadik... Igen, az új szakasz építése is érdekelt, voltam is kinn párszor, emlékszem rá, fönny, Monostorszeg mellett elkezdték ásni, aztán betemették, jött a Mirković a nagy gondolattal, hogy ki kell építeni az egész vízrendszert, nemcsak az ármentesítést, de az öntözést is szolgálnia kell. Izgalmas téma, nem sajnáltam a kutatással járó fáradságot. A *Garabonciás* egészen más volt, a megírása is másként ment, álmodtam, játszottam vele, alakokat életettem. Emlékszem rá, amikor a Bige Jóskát írtam, a családom megsíratta, hogy azt mondják, ne haljon meg, de hiába volt, mondtam, el kell pusztulnia, mert lejárt a garabonciások ideje. Tényleg olyan kor volt az, amikor úgy látszott, hogy lejárt az idejük, ötvenegyes-ötvenkettes kemény évek, minden összesűrűsödött.

Többször szóba jön az is, hogyan ír, hogyan álmodja meg az alakjait, életük eseményei hogyan állnak össze működő szerkezeté.

— Sinkó mondta egyszer, sokat beszélgettünk — emlékszik rá —, ő mondta, hogy az írás, az valahogy az emlékezés és asszociáció összjátékából jön létre, vagyis az író visszaemlékezik arra, ami vele történt, s aztán az emlékei asszociálnak a mával. A régen átélt esemény az élmény elemeit asszociálni tudja a mával, ez teszi életszerűvé, életképessé a regényt. A történelmi regényemben, a *Császár csatornájában* is ezt tettem, újból megálmodtam Kiss József életét. Megvannak a tények, a víz története, s erre épül aztán a vízió, az irodalom. Vannak ebben a regényben mellékalakok, amelyeket magam találtam ki, s a kritika úgy írt róluk, mint valóban létező személyekről. Ha ilyen történelmi dolgot ír az ember, fontos, hogy legyen egy támpontja, egy épület, egy könyv, egy okmány, egy zsílip, amit megfoghat, s ami aztán felébreszti, elindítja benne a gondolatot, hogy ezt kicsoda, mikor, hogyan csinálhatta...

Major Nándor azzal fejezi be a *Remények batárjához* írt bevezetőjét, hogy „kritikánk mindmáig adós páratlan értékeinek alapos, méltó feltárásával”. Ez a megállapítás talán mindennél jobban a csatornáról szóló regény alapos értékelésének a hiányára vonatkozik. Mi magunk sem értékeltük úgy, ahogy kellett volna. Talán ezért nem mások sem. Még nem jelent meg szerbül, most beszélnek róla. Megint szóba jön az újságírói munka, sorra veszszük a városokat, ahol dolgozott.

— Az újságírói robotmunka... kevesen voltunk és rengeteget kellett dolgozni, vasárnap a sportot is csináltuk, azért jutott idő a kísérletezésre, a lapalapításokra is. Emlékszem rá, Zentán még lábbal hajtották azt az amerikai gépet, amelyiken a *Zentai Újság*ot nyomták, a *Friss Újság*ot már motoros erővel hajtott gépen nyomták. Mindig piaci napon jelentek meg ezek, ilyenkor bejött a paraszt a tanyáról, és vett újságot is. Apró dolgokra, kicsi mozzanatokra is vissza tud emlékezni az ember: én voltam a pipás szerkesztő, s hallottam, hogy mondta az egyik ember a másiknak: Viszem a hirdetést az újsághoz. S aztán azt is megmagyarázta, hogy a pipás szerkesztőnek viszi, az udvariasabb. Egy regényt is kezdtem itt írni a Mária utcáról, nyolc-tíz folytatás meg is jelent, aztán megbetegedtem, vagy máshova mentem, nem tudom már, de nem írtam tovább, és senki észre se vette. Zenta. Ezekből az időkből sok belekerült a *Garabonciásba*. Nemcsak Zenta, a Tisza mente. Sok emlék köt ehhez a városhoz. Latákkal is itt találkoztam. Itt nyomtatta a *Düh* című novelláskötetét. Megjelent, aztán eltűnt, agitált a Tisza mentén. Itt adtam ki én is a *Kokaint*-t, azaz az Union Nyomdatársaság adta ki hitelre, aztán én árusítottam, vittem a könyvkereskedésekbe, amikor ez nem ment, akkor házaltam, volt egy jegyzékem, azzal vágtam neki a vállalkozásnak, tíz esetből ötven vettek könyvet. Ilyen árusítási ügyben mentem Zomborba is. Meghallottam, hogy itt indul egy napilap, fölmentem a szerkesztőségbe, megnéztem, nincs-e szükségük újságíróra, kaptak az alkalmon, azt mondták, éppen engem vártak, dolgozzak náluk, fix fizetést kapok, nem kell majd házalnom. Zentán számonként kaptam a fizetést, meg valamennyit azért is, mert moziigazgató is voltam, de mindez együtt sem jelentett valami biztos egzisztenciát. Micsoda újságírás volt ez! Kézzel írtunk, így adtuk a szedőknek, írógép akkor itt még nem volt. Zomborban már igen. Itt kezdtem az újságírást komolyabban a kényeremnek tartani. A zombori laptulajdonos a fejébe vette, hogy konkurrencia lesz a nagy lapoknak, sikere is volt, olcsóbban adta az újságot, és a nagyobb napilapokat is kényszerítette, hogy olcsóbbak legyenek. 1937-ben aztán nagy megtiszteltetés ér, áthívna Szabadkára a *Napló*hoz. Itt lettem segédszerkesztő. Ez anyagilag erős lap volt, és szép fizetést kaptam. Szabadkán ekkor már komolyabb irodalmi élet folyt, áthozták már akkor a *Kalangya* szerkesztőségét, nekem itt a *Napló*ban már évekkal ezelőtt megjelent a *Mocsár* című regényem, akkor még Királyhalmán dolgoztam mint segédkönyvelő...

Hetven esztendő. Mi minden történt ez idő alatt?! Az első repülő, az első mozi, most már az első holdutazások...

— Emlékszem az első repülőre, Becskerekén, valahol a szeszgyár mögötti térségen, egy szegedi ember volt, talán száz métert repült, aztán

leszállt, persze, belépődíjat kellett fizetni, de mi gyerekek anélkül is ott voltunk. Aztán a sátorban az első mozi, később az első rádió. S még hány ilyen első dolog...

Elképesztő, mi minden, hány nagy dolog történt e hetven év alatt! S mintha csak lépést akart volna tartani, rengeteget dolgozott. Regények, elbeszélések, színművek, hangjátékok s az újságírói munka, a mindennapi robot. Lehetett ezt bírni? Azt hittem, panaszkodni fog erre, de nem:

— Tudod, hogy éppen ez, a napi rohanás tartja az emberben a lelket, az életet! Mintha szükség lenne erre is. És így is kijön az emberből egy Ovidius, egy Száműzött. Harminc éve hordtam magamban, s egyszer csak jött, hogy ezt most elmondom, megírom. Elkezdtem, aztán közbejött a betegség, azért sikerült megírnom, régóta érlelődött bennem ez a téma...

A Száműzöttel a régi időkbelől visszatérünk a mába. Megint a *Remények batárjára* terelődik a szó. Egy-egy elbeszélés hogyan született, milyen személyes élmény fűződik hozzá, mi adta meg az ötletet a megírásához. A különös ajándékról kérdezem előbb, amit Major a vajdasági magyar novella egyedülálló, örök érvényű mesterművének nevez.

— A különös ajándék... mondhatnám, hogy a legkedvesebb elbeszélésem, pedig nem jeltemez engem a legjobban. Akkor is egy betegség után voltam, emlékszem rá, fölvonultam Venacra, a szállóban laktam, hideg tél volt, ott fönt fújt a szél, beentről a szobából néztem, aztán sürün eszembe jutott a családom, a fiam, ahogy kimászott a gyerekágyból és a falra mázolt különféle alakokat, s arra gondoltam, mi lehet még ott, ahol több gyerek van, hogy festhetnek ott a szobafalak. Aztán följöttek hozzám látogatóba, s utána még jobban kiteljesült bennem a vízió a gyerekekről és a festőről, aki azt a különös ajándékot adta a gyerekeknek. Hát igen, valamilyen hozzám fűződő magja mindegyik elbeszélésemnek van, vagy ha nem is mindig személyes élményből indultam ki, hallottam valamit, ismertem valakit... Persze, ez nem jelenti azt, amit egyesek mindenáron rám akartak fogni, hogy én afféle anekdotázó író lennék, nem is voltam az soha. Érdekesen akartam írni, s az érdekesség más-más korban mást jelentett. Ez már a fejlődés törvényszerűsége. En mindig újat kereső író voltam és nem anekdotázgató. Persze, az elmúlt öt évtized alatt sokat változott a világ, többször változtak a körülmények, az alkotószabadság körülményei is, s az ember néha különféle kényszerítő hatások alatt alkotott. Szem előtt kellett tartanunk, hogy az itteni írónak mindig volt egyfajta szerepe az itteni életben. A jugoszláviai magyar közönség szemében mi voltunk az író, az odaátiak el voltak zárva tőle, nem találkozhatott velük, s műveinkhez is az itteni ember hétköznapijaiból merítettük az anyagot... Más értéke van itt az itteni író szavának...

Mihály bácsi hosszabb betegség után most van felgyógyulóban, tudom, a látogatónak erre is tekintettel kell lenni, s ha akadna is

még sok kérdeznivaló, utoljára most csak annyit, hogy noha azt mondta, az ifjúkori álmok lassan-lassan, de mégis teljesülnek, mi van még hátra, mi maradt még, amit teljesíteni szeretne?

— Az emlékezéseim harmadik kötetét megírni — mondja gondolkodás nélkül —, *A magunk nyomában* és a *Szikra és hamu* után szeretnék még egy könyvet írni azokról a háború előtti emberekről, írókról, eseményekről, amelyek a mi irodalmi viszonyainkhoz képest elég jelentőségek voltak ahhoz, hogy ma is tudjunk róluk. Persze, azokról szólok majd elsősorban, akik közelebb kerültek hozzám, valamilyen emóciókat váltottak ki belőlem. Már előbb hozzáfogtam én ehhez a könyvhöz, az írást azonban a betegségem miatt ideiglenesen abba kellett hagyni... S aztán vannak itt még érdekes dolgok — mondja, s az egyik könyvszekrényből előkerül egy bekötött füzet, felnyitja, és ahogy beleolvas, a szép rajzolt betűs oldalakról felénk árad a múlt századi Bácska levegője. A felesége nagyapja írta ezt a naplót mint érettségiző diák 1880-ban, az apja üzletében dolgozott, utazgatott, s ami érdekeset látott, azt lejegyezte. Ha most rendbe jön az egészsége, még ebből a naplóból is izgalmas könyv születhetne. Meglesz ez vajon? *A magunk nyomában* című kötetben írja Szentelekyről, arról a téli hajnalról, amikor bekopogtatott hozzá: „S ő hangverseny és bál után nemhogy sietett volna valami jó meleg helyre... körüljárta a várost és beszédte a kéziratokat, nem is tudom, melyik folyóirata, hányadik folyóirata számára... a magyar irodalom számára. Gyalog, hajnalban télen lábujjhegyre állva, úgy kopogtatta a garabonciáséletű újságíró ablakát.” A szerkesztőt nem akadályozta a betegsége, a januári hajnalban köhécseelve gyűjtötte a kéziratot. A *Száműzött* megszületése bizonyítja, hogy az író sem gátolja a betegsége.

Lejegyezte: BURÁNY Nándor

„Tegnap éjjel a Welmarstrasse egy átjárójában két késszúrással megölték Christian Ilken 50 éves gyártulajdonost. A tettest, aki rablási szándékkal ölt, a rendőrség ma hajnalban elfogta. A gyilkos orosz menekült, Arkadij Sztorozsenko újságárus, volt gárdakapitány.”

(Berlini újsághír)

I.

Christian Ilken északon született, Lüneburgban, és furcsa nevű lüneburgi utcák homályában nőtt fel aztán új évei elé. Ott náluk olyan fojtó volt minden, a kapuk benyúló bolthajtása, érthetetlen kiszögellések minden utcasarkon, és ott, a hídon túl a mocsarak fehér párája — ezeket nézte, és ezekkel álmodott sokáig. Előbb az anyja mesélt a múltba nyúló Rűbezahl hatalmáról, azt látta lépkedni sokáig az ingovány fölött, ködfátyolos kigőzölgésben meg az ég alján, hogy alkonyatkor erre tartott. Később más álmok ringatták: ez már inkább volt pozitívizmus — a császárról akkor sokat beszéltek, és titkon meglesett vágy volt, egyszer meglátni őt aranypalotában... Az őszi csillagok még sokáig integettek aztán, és fátyolos varázssal ott kísértett az emlékezés ezekre az elborult órákra.

De hát az élet odább állott, és elsimultak a titkok ráncai lassan. A fojtott órák leegyszerűsödtek unalommmá, és mindennap új csodáról hullott a lepel. Az élet olyan átlátszó, megfogható, olyan reális lett aztán — ő, milyen más volt a császár meséje Oberlehrer Wirth szájából, sok utálatos új szóval együtt a kötelességről.

Christian Ilken felnőtt lassan az utcasarkok pajtáskodásában, bőbeszédűségben. Tanult is addig, iskolába járt — a tanulás minimumát akkor már törvény szabta meg, és nem járt egy nappal sem kevesebbet a toronyos zöld házba, a városházán innen. De többet sem egy nappal, csak

amennyit a törvény éppen előírt. Az öreg Ilken akkurátos polgár volt, nem akart többet a törvénytől, az államtól, csak hogy éppen békében hagyják.

És ez a fia, ez a köpcös, széles fejű, ez volt a kedvence. Ebből is péket nevel, a mindennapi kenyér katonáját, ahogy ő mondta. De mondta más-képp is, mondta magát a haragos Isten jobb kezének, istentelen óráiban, ha italt kóstolt. Ezekkel a szavakkal már korán ismerkedett meg Christian. Annyi bizonyos, hogy mint elvonuló emlék élt benne kezdettől a tudat, hogy apja jobb keze a hatalmas Istennek, öbelőle péket nevel majd.

Az évek simán folytak eddig. Talán az első emóciója volt Christiannak, hogy a lábát törte tizennégy éves korában. És hogy akkor kórházban feküdt sokáig. Itt került először új meglátások elé, magával hozta ebből a másik világból a furcsaságok impresszióit, ezek még sokáig kísértették, és ott élt emlékében a karbolszag, a nagy fehérség, amely itt mindent beborított, falakat, ágyakat, arcokat... Mindez persze rettenetes volt, mégis, ezeknek az örök rosszérzéseknek nyomán is támadhatott furcsa vágy, amely elégedetlenné tette eddigi életével. Nem éppen tudatosan — mégis valami hadakozás indult meg a mindennap ellen: jó volna elmenni messzire... Ha künn járt a vasútnál, a sínek között... egy árva sínpár jött északról, és délnek futott... a messzeség gyerekes imádata támadt fel benne, és itt élt a síneken a szimbóluma ennek a váagnak.

Később már csodálkozott apján és testvérén, az idősebbiken, hogy ezek itt maradtak a mocsarak mögött. Már akkor tudta, hogy az élet künn jár, messze elöl, a Glockenspielen túl és sok-sok új csoda hajlik az utakra. Ezekkel a fátyolos furcsa érzésekkel kellett megbirkóznia mindennap. És különködéssel, önemésztéssel önmagában.

Most sok szó eshetne még Christian Ilken lüneburgi éveiről, hiszen ennek az életnek még az elmondottakon túl is voltak keretei és volt tartalma. A Frühlings-Erwachen itt is nyomot hagyott, reszkető kis emberségük bújva, lopva hordozta a titkot... mindég akadt egy kisebb, aki tátott szájjal állott egy nagyobb előtt, aki megértett mindent és meghallgatott; voltak epizódok, kamaszcsínyek — mégis, már kezdettől fogva nem tudta lekötni semmi úgy, mint egy imbolygó fáklyaszál az utak hólnapjában valahol — a vágy, hogy útnak kell indulnia mielőbb. Már magában tudatosan megformált mindent — világgá megy majd, emberek közé... úgy mondta, ahogy éppen megtalálta a kifejezést nem éppen túlbő szókincsében ehhez a rögeszméjéhez. Mert annak tartották, és úgy kezelték otthon mind, az apja meg a bátyja. Vándortarisznya lett a neve. Ő, hiszen énekeltek ők is sokat az útra kelő vándorlegényről, a sovány tarisznyáról, énekeltek eleget szerte a kocsmákban, persze az elmélet és gyakorlat finom megkülönböztetésével — ennek a határán, a notán túl már csak cmlegetni is bolondság.

De hát neki muszáj volt elmenni. El is ment aztán, húszéves korában. Már nem is bánták otthon a bolondost. Pedig ott kísértett a lidércnyomás álmai fölött, hogy el kell majd szöknie otthonról, ha nem engedik útra. Ezt pedig igazán nem szerette volna — riadozott és félt ettől a megoldástól; másokról hallott, akik úgy egy éjjel nyomtalanul eltűnnek, valami avanturista nyavalyától bélyegezetten, és nem kerülnek aztán elő soha többé.

De most már ott volt nála, ott volt zsebében az írás: négyrétű zöld füzet, nagy pecsétekkel éktelen, leírva minden tulajdonsága benne. És a

hátulján a füzetnek sok tiszta fehér lap: ide majd rákerülnek a stációk. Sok-sok ilyen állomás és az élet is elfut közben... Persze, erre még ő nemigen gondolt, inkább szégyellte, hogy eddig mindössze egy mester írta bele dicséretét — öreg szarkabetűkkel, a lüneburgi pékmester, tulajdon édesapja.

És kendőlobogtatás vérzett a vonat után... talán itt is történt valami? — ő, ez csak olyan elhamarkodott ígéret volt, ezt csak Grete vette komolyan. Amíg a lány teste az övé volt, az első csókok és első hullás pillanatában talán ő is... de most már fáradt petyhüdséggel és novemberi órától, más vágytól megkörnyékezve — nem, ezt nem szabad komolyan vennie. Ugyan megígérte: írni fog, de hogy ott ült a kemény fapadon, már tudta jól, hogy az álomnak végét hallgatás percétei meg és hogy most, az eltemetett tegnappal mögötte hamar talál vigasztalást ő is, csakúgy, mint Grete, a melegvérű kis prostituáltja a lüneburgi utcáknak.

Most már semmi sem kötötte ide: az útja már arra húzódott, nyugatnak. Egyhangú pusztákon ringatta a vonat.

És jöttek az állomások...

Olyan volt ő is, mint a többiek.

Mert akkor sokan jöttek azon a hidon, ázóttan vagy sok reménnyel. Ők voltak a bámulók a Kurfürstendammon, a Spree-parti parádék pompájában ott kísértett az arcuk és szürkeségük. Negyedik osztályú utasok voltak Altonából, keletről jöttek, meg északról, munka elébe — ők úgy gondolták mind: boldogság elébe. A kezük kinyúlt a város felé, álmokat melengettek, és végtelen keltősrendben vonultak aztán az évek egyhangúságába. Kendőlobogtatás kísért ott is minden vonatot... olyan nagyon szürke és nagyon egyforma volt mindenik út...

Az élet pedig ment tovább. Már a harmadik hete volt Berlinben Christian Ilken. Megcsodált sokat, és aztán is, még sokáig tartott ez a felcsodálás. Később már nem ért rá járni-kelni, ölmosan hullott rá a robot. Egymásra következő három vasárnap már fel sem kelt ágyából, csak úgy déltájban. A szomszéd jött át félálmosan, kártyára talán vagy politikára. Fekete szájú öreg legény volt, lenézte Christiant, a tudatlant, szidta a gazdát, az elmunkást, ezt jobban amannál, mert ez közülük való. Mit tudott ő még mindehhez? Csak azt sejtette, hogy itt más élet lesz — ő, csak merne már kimenni este... itt más lesz minden. A nagy idegenség még ijesztő volt. Aztán a szíve is fájt egy kicsit Grete miatt, most elmaradnak vele az esti kóborlások a híd körül — hiába, csak fájt az élet, mikor ágyba került este. De nem szabad, hogy köze legyen a tegnapi vágyakhoz, új útra indult, majd elfelejti a tegnapi plezúrt. Ott járt álmában sokszor — ő, hát ezt a kis esett életűt, még ezt sem tudná elfelejteni? Vergődve az álom vitte tovább új holnapok felé.

A városban két utat ismert csak — már ezek is oly rejtelmes összevisszaságot varázsoltak eléje, hogy érezte, ebben a labirintusban sohasem lesz otthon. Munkába ment reggel, este meg eljött onnan, a jövés-menés félórái, ezek voltak a betelhetetlenség új és örökké más impresziói. Úristen! mennyi ember, akikhez köze nem volt és nem lesz soha. Egy ócska gőzmozdony hosszú vonatot vontat a házak között, aztán mezőkön mennek át, újra és megint felbukkant a város, meredek házak ágaskodnak — most hazamegy Christian Ilken, holnap újrakezdi az útját, kicsit tátott szájjal és felcsodálásával az életnek...

Még nem is nevetett itt, az jutott eszébe egy este. Nem volt grimasza ehhez az ákombákom élethez. Az alázkodás, a gúny és minden más érzés megkörnyékezték itt is — de nevetése még nem volt. A túlnőtt elégedetlenség óráiban aztán sokszor volt úgy, hogy elmegy, elfut innen, de már eltompult hetek sorakoztak mögéje megint, a gyengeség órái aláhullottak, és itt maradt Christian Ilken.

Decemberben jött Péter. Péter a megváltó furcsa szerzet volt, műhelybeli kis sánta. És cinikus. Déli ember volt, aki tudott hatni, és akivel jó volt barátkozni, mert tudott mindenről. Különös nótákat énekel néha jókedvében. Olyan politikus, szószóló fajta, beszélt is sokat, kocsmákban, meg mindenhol, a sors ha összehozta két-három magafajtaival, székre ugrott mindjárt. Lobogó gyűlölet élt benne *valakik ellen*. Pár nap óta voltak együtt, hogy először hallotta beszélni többek előtt. Mandzsettás öklét rázta, és Ilken erősnek látta őt, aki megfenyeget mindent, mindenkit, aki ellenük van, kettőjük ellen, így nőttek ki lassan a fogalmak Ilken fejében, aki még nem ismerte az osztályharc szót.

Már együtt is laktak: valahol a Sterngasseban volt egy kis szobájuk. Ilken most már keménykalapot hordott vasárnap — egészen belejött az élet itteni sablonjaiba. A Spree partján van ma komédia — oda megyünk. Valami nagyfejű, valami hatalmas — ő, tudod —, és félrehúzott szájjal gúnyosan szavakat suttogott Péter. Istenem, olyan furosa volt ez a lüneburgi évek után, olyan más utak voltak ezek. És feltolult az emlékezés benne — a császár fehér lovon jött mindennap a mocsarak fölött.

Sok idegen szót tanult már, megint új fogalmak kerültek eléje. És sokszor riadt fel éjszaka, ismételte a szavakat, elmondta őket újra, mintha egzaminálná belőlük önmagát, hogy nem-e volt álom az egész, és hogy ő otthon van még mindig. Lüneburgban, ahol keveset vagy éppen semmit nem tudnak az emberek minderről.

A műhelyben már a dagasztógép mellett dolgozott. Jó fejű fiúnak látták. Most már ő is énekel munká közben, gúnyolta ő is az újonnan jötteket. A városban is otthon volt, ismerte szerte a járást, eljárt mindenfelé. Ivott is a kocsmákban, és úgy érezte, hogy öregebb lett sokkal. Ha a tükörbe nézett, olyannak látta már magát, mint Kerg nagybátyját, szakasztott olyannak. Nagy fejű, kemény koponyájú fajta volt, a lüneburgi puszták kóborlásai nevelték keménnyé. Erős kezű verekedővé, akivel nem jó ujjat húzni. Új ruhát is vett már, szeretett cifrán járni vörös virággal a gomblyukban, ahogy másoktól látta.

Tavasszal meg már egészen magára talált. A vasárnapok érzéssel itatták át, rendőrök álltak az utcasarkokon, fehér kesztyűsen, büszkén. És egymásba fonódva, kígyózva az utcákon, bezárt redőnyök előtt Mammut életét élte a város. Új malterpaloták félig kész homlokán soköles reklámok ordítottak, emberek talpaltak alatta, sok ezer végtelen utat.

És a nappalok nevető élete valahogy ellentéte volt annak, ha Péterrel megbújtak a szoba mélyén este, kicsit titkolódzva, ha összebújtak egy vastag könyv fölött és furcsa sorokat olvastak, primitív álmodozással a péklegények holnapi életéről...

Atlábolt két évet: Péter sovánnyá aszalódott mellette. Együtt laktak mindég, egymás vágyait élték fel. Valahol a tudat alatt ott élt ugyan Péterben a hibás ember gyűlölete ép testű pajtásához, de az nem került

felszínre soha. Hosszú éjszakai munkák butították az öntudatot, az egymásra találásban sok vigasztalás volt mégis.

Akkor jött az izzó május, és Christian Ilken élete felkerült a mélyből. Kiteregették életét, és kivetkezés volt a mindennapiasságból az a pár hónapos újságlárma a neve körül . . .

Pedig buta véletlen vitte őt is oda Péterrel az Anhalter Bahnhof lépcsőjére, és ő maga sem tudta, hogy abban az emberben mi lakik. A kételkedés, a tamaskodás, a lüneburgi évek legendáit szétfoszlatták régen, már fellángolt őbenne is a gyűlölet — ami itt történt, az megdöbbentette mégis. Ahhoz már tragikumba hajló elkeseredés kellett, és ez az érzés még távol volt tőle.

Talán Péter korábbi éveiben volt a titok. Furcsa déli éjjel élt benne, az apját nem ismerte, idegen névvel, amelyet ő maga is rosszul ejtett ki, sok homályos indulattal önmagában — talán a korábbi évek sok mellőzöttsége és fájsza is közrejátszott . . . Sánta kis testét úgy lopta az évek fölött, furosa és különc gesztusokban elégült ki. Szerette volna, ha meglátják mindenütt, groteszk ötletei sokszor megrémítették Ilken-t. Tavasszal az elmúlást, a nembánomságot hangoztatta, — hát nem mindegy, testvér, nem mindegy? Nem hitt senkinek, és komisz tudott lenni mindenkihez. Csak erre a nagy testre itt, erre ruházta minden szeretetét.

Aztán titkos útjai voltak sokszor. Látta is őt Ilken néha furcsa emberek társaságában. Volt az egészben valami földalatti, valami visszataszító, Ilken nem tudott elidegenedni tőle mégsem.

Reggel még újságot vettek, aztán egy padon ültek sokáig ketten. A kenyeresek kosarakat cipeltek, sok gyerek játszott körülöttük. Meleg májusi hullámok ütdödtek egymásba. A szél szárnyán aztán gyenge porfelhők indultak meg.

Gyerünk! És mentek az ünnepi céltalanság elé. Az újságban valami parádéről írtak — az Anhalter Bahnhof körül már vasgyűrűt vont a kordon. És a báméskodókkal együtt ők is mind beljebb kerültek az áradatba. Már ott a feljáró körül, éppen ők jutottak utolsónak az épületbe — utánuk a gyűrű összezárult. Pétert majd visszalökték, de már akkor fenn volt a feljárónál. Odabenn a hatalmas csarnokban aztán egymásra néztek. Éppen ők kerültek ide?

Vagy talán így akarta ezt Péter?

Emberek keveredtek a vonatok előtt. És azt a nevet hallották megint. Valami nagyherceg és kísérete. Tábornokok — talán az is köztük lesz, éppen az, aki pár nap előtt lövetett a pétervári utcákon? Küldetés, diplomácia, politika — és nevek voltak a levegőben. Christian Ilken egészen beleszédült a zajba.

Most rendőrök tolták hátrább a tömeget. Dohogva jött egy új vonat megint, idegen feliratú kocsiából sokan szálltak ki, pisszegés hallatszott a lármán túl, valaki beszélt. És a kocsi rézrúdja mellett egy megtermett alak állt, most találgatták, melyik a nagyherceg. De nem tudta senki. Sok aranyujtásos, érdemrendes kabát — és közelebb jöttek mind — egy mozdulatlan sima arc tűnt fel — talán ez az? Valaki mellettük félhangosan mondta — Oroszország . . .

Utat nyitottak. Ott elől kettéváltak, a tömeg kettévált — éppen erre nyitották a korridort. A méteres átjárón pedig katonák mentek elől, néhány kucsmás katona, ezek a különlegesség és egzotikum ízét hozták. A bámuló csoport utat nyitott — ő, otthon nem jönnének ilyen közel

ezek... talán ezt gondolták. De itt nem kell félni. És önelégült nevetéssel nézték a zajongókat.

Ó, itt nem kell félni.

Egy oldallépcsőn meredek rézrúd nyúlt fel, ahogy a tömeg odább sodródott, Pétert mellette érezte, mögötte közvetlenül.

Most ott volt, egészen közel a sok rendjeles kabát — egészen közel az a sima arc is, köszönt feléjük. Elkapta egy nézését, és ebben a percben egy kar nyúlt ki Christian Ilken mellett — megismerte, Péter keze volt —, és tompa, furcsa, fülsértő durranás vágódott a zajba, egyszer, kétszer, háromszor...

Félig süketen fordult arra, sok-sok kéz volt a levegőben, és akkor látta Pétert, már kissé messzebb állt tőle, valami elkeseredett vonással a száján, őt vitték a lépcső felé. Por kavargott a tülekedés körül, és Christian Ilken egyszerre úgy látta, hogy egyedül maradt sok idegen arc között, akik bambán nézték egymást.

A kis körön belül pedig egy sápadt arcot látott, egészen fehéren, színtelenül halványan, azt lámogatták. Egy furcsa tábornoki kabát megvérézve, kiabálás, értelmetlen lárma, most durva erős kezek belevágtak a tömegbe, és szorították hátra őket, kiméretlen erővel —

Valahol egy mozdony sípolt élesen, mintha semmi sem történt volna.

Ólmosan vitte testét az utcákon. Messze a városban benn, félig kábultan Péterre próbált gondolni. Istenem, miért tette? Furcsa volt most így, egyedül. Aztán félni kezdett. Hazamenni, haza, valami rettenetes történt. Futni kell. Kérdőjelek görbültek aztán eléje gúnyosan, hát mi történt? Dadogott magában — ő, olyan nagyon fáradt volt. A villamoskocsi kibukott a házak közül, fellépett rá, és nézte aztán kétoldalt a házsort. Aztán egy arcban merült el — valahol a kocsiiban Oroszországról beszéltek... ő, talán még ezek nem is tudják. De már... igen, ott halott...

Az előbb még nevető kucsmásokra gondolt most, akik bizonyára céltalanul és ijedten ténteregnek. A plezúros arcot látta maga előtt, — olyan fehér volt... És ő még sosem látott haldoklót. Aztán hallotta közvetlen közelből. Meggyilkolták. Nem, nem a nagyherceget, egy tábornokot a kíséretéből. És elszörnyülködő kiáltás a kocsiin végig — anarchisták. És a félhangosan kimondott szó, gyilkosság, ordítva vágódott a semmibe, nagyra nőtt egyszerre, és hangos volt, nagyon hangos...

Most belezavarodott az új lehetőségekbe. Most futni kellene — hazafelé tartott, hazafelé vitte ólmos testét. És otthon a szobájukban meredt arccal ült az asztalhoz — egy kiterített könyvet nézett, ebből olvastak tegnap. A falinaptárra tévedt aztán a szeme. Május 26. volt. Piros betűs ünnep, május huszonehat...

Nem is tudta, meddig ült így. Keserű volt a szájíze. Talán már délután volt, amikor nekiindult, majd elmegy, levegőre, már nem bírta tovább. Az ajtóhoz ért a keze, a kilincs engedett, — az volt az érzése már régen, valakinek kell ott lenni a kilincs mögött. Mégis ijedten meredt a nézése előre, hogy valaki most eléje került. És hallotta még, a nevet mondták, ki tudja, mióta itt álltak már az ajtó mögött...

Két erős kar között kocsiiban ült, hátradőlt az ülésen, a fedett helyiségben nagyon fojtó volt a levegő. Most már nem félt, csak úgy érezte,

hogy valami sírás fojtogatja belülről. Egy hosszú kapubejárat elé kerültek, ott kézről kézre adták, arany paszomántos rendőrök beszéltek hozzá, és minden kérdés után úgy érezte Ilken, hogy egyre jobban távolodik a világtól... A naptár tűnt fel neki itt is, gúnyosan, vérpirosan görbült feléje a nap — május 26.

Akkor folyosók labirintjában meglátta a rácsot. Az elválasztót. És megint megnyílt egy ajtó, előtte írták rá olvashatóan, tisztán: Christian Ilken.

Ez a nyugtalanság éjszakája volt. És olyan lassan múlt... Ruhástól dőlt a fekhelyre — aludni, aludni akart. De lámpa égett a rostély mögött, kis rekeszben, ez marta, bántotta a szemét.

Reggel felé csizmás lány dörömbölt az ajtón: mosdani. És így ment tovább a nap, az egyhangúság lélekölő cammogása. Ebből az örjítő egyedüllétből megváltás volt, ha hurcolták aztán, szobákba megint és elmondattak vele sokat, mindenről. Valamennyi paragrafus gúnyosan görbült feléje kemény kezekből — és hallotta megint a rettenetes szót: gyilkosság. Ő, most jó volna hazamenni, hazamenni és elfelejteni mindent, ami történt, valami nagy-nagy szivaccsal eltörölni a tegnapi emléket...

És szívszorongva ez a nagy test sokszor sírt éjjel — úgy gondolta, senki nem látja.

Pedig mindenki tudta — öles betűkkel írták meg —, a cinkostárs sír a cellájában.

Az évek múlásában aztán emlékké szelídültek ezek a rossz órák is. A Moabit még sok keserűséget hozott, a négy fal rettenetessége, fel-feltörő fájás és alkudozás önmagával, hátha rosszat tett mégis?... Akkor kiengedték, nem volt rá, nem találtak rá paragrafust. És megint csendes ember volt Christian Ilken. A keserűség órái elmúltak, az élet odábbállott, és Ilken sokszor érezte, hogy mögötte az évek lassan toronymagasságban sokasodnak...

Péterhez bejárt eleinte. Hát akkor az szürke ruhában, apatikusan jött ki az ajtóból — egy hosszú rács közöttük, azon át beszéltek, közböbs dolgokról. A könyveket elvitték, még akkor, a ruhákat, igen, azokat add el. Pénzt meg küldjél néha. Olyan más lett Péter, olyan halk szavú. És más még nem jött senki hozzád? A lány, az itt volt, a lánnyal már ő is találkozott a kapuban lenn. Mindég könnyes szemmel jött ki, talán szerette is Pétert. Erős, nagy lány volt, és Christian csodálkozott mindég, hogy ezek így egymásra találtak. Most persze más lett minden — már elmondta neki, nem hiszi, hogy sokáig kibírná Péter. Nézte az arcát?

Azontúl együtt jöttek. Egy csütörtökön meg vendég volt a lány a Sterngasséban. Csak körülnézni jött — hát maga így van? Majd eljön máskor is. És novemberben valóság lett, amit ketten akartak. Egy este Ilken közelebb ment a lányhoz, akkor egymásra néztek, egymás száját keresték, egymásra találtak, csókcsaták megvívásában.

Mint a bűnösök: nem jártak többé Péterhez, elhanyagolták lassan. Rossz árnyék volt a múltból, vádolt mindég — de az élet a jogát követelte, és a holtakat hamar elfelejtik. Azt pedig a szürkeség páncéljai kö-

zött a halottaknál is jobban eltemették. Christian Ilken új stációhoz jutott megint...

Az nem volt szép, amit Péterrel tettek, és ezt tudták jól, mind a ketten. Ezen épült fel életük, és ott élt köztük sokáig a titok. Az évek árnyai mosták csak el az emléket. A kis Grete már ott született a Hornsteignél, ahová Ilken műhelyével elkerült. Ócska, sokablakos házban már az utcára nyílt a műhely, innen tért be, többször naponként a hátsó szobákba. Játszott a kislánnyal, groteszk képe volt a házi megalázkodásnak. Vasárnap néha kirándultak, a pajtásai, a mesterek között nagy szava lett — még egypáran emlékeztek ugyan valami tegnapi históriára, de ez a felkapottság inkább nimbusz volt. Az évek megszépült és feldicsért emlékei, talán a hősiesség határán...

Még emlegette a múltat, aztán inas került a házhoz, segédek, ezekkel hadilábra került, és mindenki hamar felejt... nagyon hamar.

Ez volt a polgár útja: apró hídon jöttek mind, savanyú vergődésből, a szerencse rendre elkerülte őket nagy vargabetűvel — aztán egyszerre hozzászegődött egyikükhöz, a sok reális apró vágy megvalósult, és egyszerre megvolt a jólét. A telhetetlenség új és új munka után, és a megduzzadt folyó csodára nőtt egyre.

Most már könyvbe írt számokat, valamelyik novemberben új lakásba mentek — ő, ha ezt a lüneburgiak látták volna! Christian Ilken meg egyre mélyebb hangon beszélt, öntudat dagasztotta, az öntudatát mindenkinek, alatta állónak respektálni kellett. Az asszony, az első csókcsaták után — akkor még szépen, kívánatosan, most már kövéredőn elhízott, egy kicsit talán a mártíromság érzésével magában... a jólétben aztán minden elfelejtve... és jöttek új, még sosem látott pénzek, furcsák, vörösek, kékeresek, ezeket dugdosta, ezekkel kérkedett — ez mind Greteé lesz. Az inasoknak, akik szipogva jártak az új bútorok között, bőven kijárt a pofon.

És az önzés és önimádás aprószigetén egyre épültek és tornyosultak újabb lehetőségei a gazdagodásnak.

Már az öreg Laurent emlegette: ezek furcsa bástyák, de megmászhatók. Ha ő még úgy bírná. Foghíjas zsupori akarnok volt, a sokáig élő beteges kinézésűek fajtájából. Talán már azt hitték sokan, hogy meghalt rég, akkor megjelent megint. Volt nála sok új cím mindég, összeköltött minden végletet, elment mindenhová. Úgy beszéltek, aranybánya volt minden műhelye, de eladta őket, és a pénz is eltűnt aztán. A címeit odaadta mindég Christiannak, és másnap a lüneburgi feketébe öltözöten talpalt újabb és újabb vidékek felé. Rámordultak, itt egy boltban, ott egy kávéházban, vendéglőben — nem kell. De ő tudta biztosan, hogy ahová ő megy, ott muszáj a dolognak sikerülni. Ott elégedetlenség van az eddigi szállítóval, éppen ez volt az öreg Laurent titka. Most már rányomatta az írásaira a bővös szót: gyár. És könyveiben teltek a lapok egyre. Új nevek kerültek eléje, megszokta a harcot is, úgy tapadt mindenkire, akár a mocsári csúszómászó. A vevő ellenség, akivel verekedni kell, — és ki kell elégíteni mégis. Sokszor legszívesebben az asztalra csapott volna — és édeskés volt a hangja mégis. Érintkezett mindenféle emberekkel, elsajátította a szokásokat, sarkára állt, kalapját félrecapta, orrhangon beszélt, kezét csókolt, siránkozott. És mindég hajtogatta, én, Christian Ilken. Talán komikus is volt még ez most kezdetben, de nem bánta. Meg fogják tanulni a nevemet. Az asszony is teljes nevén szólí-

totta mindég, és olyan furcsa volt, százszor napjában — Christian Ilken...

És megtanulták a nevét. Tíz év múlva, ezerkilencszáztizenhatban, meg ezerkilencszáztizennyolcban az ő nevéhez is hozzátapadt a kenyér fogalma. Mert ezekben az években sokat beszéltek a kenyérről: sorfalakban emberoszlopok úgy hódították el mindennap, álldogálással. És sisakos rendőr állott minden boltajtóban, mert akik előrementek lépésről lépésre, furcsákat mondtak már sokszor...

Fegyver az nagyon sok volt ezekben az években. Könny is sok volt, vér is sok volt. Csak kenyér — az volt nagyon kevés.

A lüneburgi pék fiának a keze is ott volt a város fölött. És az erős nagy kezek közé tartozott már, amelyek színaranyból vannak, és felnöttek az égig. Alattuk pedig a város élte bódult életét, elrongyoltan és reménytelenül...

II.

A szemaforok lámpást ringattak karjukon: zöldszínű intést, égőpiros tilalmat. Olyanok voltak, mint a tegnapi lázadás az utakon. Olyanok, mint a bűn.

És elindult újra a vonat.

Reggelre majd eléri a határt Arkadij. Talán még eléri. Az életét lopja most a határon túlra.

Valaki csizmás léptekkel jár a folyosón künn. Igen, valaki jár odakünn. Aludni kell most, nem kell gondolni semmire. Feküdni hunyt szemmel sokáig. Vagy belekábulni egy asszonyillat puhaságába... ezen az éjszakán rokkann meg a nyár ügyis. Már idedobálta jeleit az őszi megalázás. Végtelen vaspánt odakünn és idebenn, már fojtogat a lázadás az utakon, és sok-sok vér folyt tegnap is. Holnap még rettenetesebb lesz, szuronycsillogás a kísérteties estékben, elfojtott kiáltás... furcsa rémképek légiója. Aludni kell.

Legyűrte maga alá a köpenyegét. Az is szürke volt. A ruhája, arca — a szürkeség demonstrált itt. És égő lámpás a feje fölött. Ó, csak egyedül maradhatna végig. Még nem volt társa eddig az utazásban: a nézések átható keresztüzében csak kevesen mentek útra most. A kocsiban vagy az egész vonatban talán egyedül volt. Csak azok odakünn a folyosókon... és rágondolt. De nem gyűlölettel. Fiatal katona volt, sisakos — látta a felszállásnál. Puha kék szemei voltak. Csak a keze, a keze... az nagy volt, rettentő nagy. És erre a két kézre támaszkodnak ők...

Idehajlott az út egy város elé megint. Ez az utolsó hely talán, ahol megáll a futás. Pár perc csak, valószínű. De nem, itt vesztegelés nyugtalanított. Sok-sok szurony csillant meg az éjszakában — ő, a nyár, megrokkant végleg.

De már mentek is.

Most valaki bejött a kocsiba. Aki most, ebben a percben beszállt, ha meg is gondolja, már nem mehetne vissza. Már odakötötte sorsát a futáshoz. És ez, ez nem közjük való. Igénytelen asszony, kicsit kopott — bejött a fülkébe már. Feje fölött egy percre benézett a sisakos óriás. Talán az ablaktáblák reménytelenségét kémlelte ő is. Aztán csönd lett. Az ajtó bezárult, és ketten maradtak.

Most néhány újság nyilott szét, sok-sok betű — és az asszony olvas

bennük. Keres valamit. A nevét talán? Ó, az utak szűkülnek egyre, sietni kell. És most még nyitva a határ. És azon át kell jutni reggel. Gyávaság... igen. De ő ott volt, látta a szemüket, a nézésüket... gyávaság? Most már ő sem tudta, micsoda.

Sokáig így, ebben a kínzó, butító csöndben. Az asszony már nem olvasott régen. Majd eloltja a lámpát, jó? Egy ijedt mozdulat, mindenuél kifejezőbb — nem. Ne tegye. Aludni így is lehet.

Csönd. Az asszony most őt nézi áthatóan. Ülni kell, meredt arccal, alvást tettetni. És néha, mint aki felriad, felülni és körülnézni nyitott szemmel. Fárasztó, végtelen játék. De az idő múlik közben. A tizenkét órából már elmúlt hét. Öt óra maradt... öt óra még. Aztán? Most a szemükre gondolt, a nézésükre, amellyel a határon velköztetnek... és ökölbe szorult a keze.

Csak reflexmozgás — de vigyázni kell. Megint találkozott a szemük. Hát milyen is? Szép? Ránc van a szája körül — ó, ezt ismeri. Hol is... és megszegyenülten: persze, az anyja száján csókolta sokszor.

Akkor minden átmenet nélkül azt kérdezte az asszony tőle: — fél?

Furcsa volt. Még nem is szóltak egymáshoz, és már olvas benne. Fél? Meghajolt lassan, de nem szólt még. Gyűlölet volt a szemében. Az ajtóra meredt a nézése... hatalmas árnyék imbolygott a folyosón. Kínozta valami. A saját tehetetlensége talán. Igen, igen, fél! Örül, hogy futhat, hogy lophatja életét, a vér elől. És az odaát, biztosan a szövetségese. Biztosan az. Most — hazudjon? Mondani akart valamit... asszonyom, nem is tudom, mire gondolt Ön... De találkozott a szemével, és halkan ennyit mondott csak: igen.

A sisákos rágyújtott odakünn. A behúzott függönyön a gyufa fénye felkelt a mennyezetig. Egy percig. Csak. Aztán csönd lett.

Az állomások buta egymásutánjában idegen nyelvű kiáltások... most fel kellene eszmélni a kábultságból... valami örömet kellene idézni, ó, hát hogy is volt az? Őt, éppen őt engedték át. Valami véletlen, elnézés, fatális áldott... A fáradtság ült fölötte. Pedig örülni kellene most, napsütés érte, és emberek között ült — ő, milyen sokan is utaznak itt. Milyen más emberek. Hangosan, szívből nevetnek. Ide már messze a határ...

Vasutasok, furcsa zöld ruhában, katonák sapkásan, egészen nevetséges formával. És mégis olyan magától értetődően, egy másik világ persze. És eszébe hozták ezek gyermekkori elcsodálkozását, amikor először járt külföldön. És nem tudta elhinni, hogy azok is katonák ott... Azóta már sok mindenhez szokott a szeme, de ezek másmilyenek voltak, ilyeneket nem látott még. Hol is — a követségen persze, ott volt egy barátja. De az sosem hordott katonaruhát.

Most közelebb jutottak. Városok. Egy-két név már ismerősen csengett — talán az iskolából még. Nagy hegyek futottak a vonat elé, és azokon át szédítő utakra feküdt a sínpár. Hó csillant a napsütötte csúcsokon, és olyan volt a kép, mint egy ébredés valami fertőből, valami gennyes, csúnya tegnapi sebből...

Itt úgy lapult az állomás, felhők között emberi formájú sziklaecsúcsba érkezetten, mint leragadt, tegnapi indulat, valami magasba törésnek rokkánása. Két hosszú házsor között az állomás, városfelirattal, hadonászó vasutassal. Aztán vesztegelés, most kiszállt, körüljárt... evett valamit, aztán sós szájjal várt új állomásra megint...

Arkadij Sztorozsenko már három napja volt túl a svéd határon. De nem tudta még, hogy voltaképpen merre megy. És nem tudta aztán sem, sokáig. Minden megnyílt útja olyan céltalan volt, nagyon céltalan.

Az apja jutott eszébe. Az apjáról sokat beszéltek neki. Ő volt a mártíromság emléke sokaknak, még látta őt eltorzult arccal, felravatalozot-tan, és nagyon sírt akkor. Külföldről hozták haza. És három golyót tar-togattak otthon, aranykehelyben — évfordulóra meg imádkozni mentek. A halk léptű szolgák ilyenkor meredt arccal részvétlenül jártak körül, és ő sokszor kérdezte anyját: ezek már nem sírnak? Ezeknek nem volt szabad sírni, és nem volt szabad nevetni — pedig az öreg Tárász, az szerette apját, annak sem szabad? Még sok minden csodálatos tűnt fel aztán, ezekben az években. Azt látta, hogy megsüveglük mindenütt, ka-tonák, parasztok — ez olyan magától értetődő lett, hozzásimult élelé-hez. Őt nem verték soha, és kedveskedve szóltak hozzá, az anyja szerette nagyon. Már az iskolában is — neki szabad hazajárni, hetenként több-ször is, és ha a bőröv nem csillogott néha eléggé, vagy az epolett lecsú-szott a válláról, sohasem lett belőle kázus. Az ingje, igaz, hófehér volt mindég, és aransujtás szegélyezte a nyakat körül. És ő már tudta, tí-zennégy éves korában, hogy a gárdához kerül.

Azok voltak a legszebb évek: korcsolyával a hónuk alatt kijártak a jégre, sok nevető pajtással, komiszkodva. Ilyenkor jó volt tilalmat szegni csak azért! éppen azért!... az öreg Tárász meg érte jött, és sokszor nézte fejcsóválva a veszélyek és kalandok egy befejező akkordját... ezt talán könnyű volt lekenyerezni hízelgéssel...

A gárda fegyelme, az kissé megtörte a féktelenséget: akkor már le-gényszámba vették. Szigorú feladatokon vitte át az út a sapkarózsáig. Az aranyos diadém szerelmese voltaképpen édesanyja volt, az járt min-denfelé, érte és miatta. Az előszobák pedig megnyíltak mindenütt... most már tudta, mi van e mögött, és elborult napokon az apja járt eszébe mindég. Sajnálta nagyon, hogy már nem láthatta őt lóháton. A fiát. A gárda hadnagyát.

Még később, a szolgálat félóráiban sokszor érzett brutális félórákat... kemény büntetés hullott nemegyszer valamelyik legényére, és ha közbe-lépett, csodálkozó arccal nézték. Te, éppen te? Egy öreg tábornok mondta egyszer neki: sajnálsz? Az apádat sajnáld. Mindég az apját emlegették, a keménykezű Sztorozsenkót, akit valahol külföldön terített le a fana-tizmus. És csak ennyit tudott róla. A szíve — az idegen volt neki, nem ismerte, és gyerekségéből csak egy emlék rázta fel, első és utolsó emléke apjáról, hogy látta őt megvérzett arccal a ravatalon. És neki ezért gyű-lölni kell a sárba ragadt kunyhók sárga hajú senkijeit.

Elmosott furcsa ködképek voltak ezek a tegnapi életből, nem is tudta, miért jutottak éppen eszébe. Egy stockholmi kis szállás ablaká-ból nézett az utcára, lent katonák meneteltek, és egy fiatal katona fel-nevetett rá...

Az ócska házak kapui komoran ültek térre fordult zárkózottságukkal, a tenger felől esti szél járt be, aztán harangszó kongott a fülében el-nyújtottan. Talán az első félórája volt a felismerésnek, ez is a világból kivetettség és elhagyatottság érzését hozta csak... Nemsokára aztán

kigyulladtak a lámpák az utcákon, és egy kocsí indult meg, éppen az ablaka alól, ezt követte a szemével sokáig, amíg befordult valahol. És irigylte a sietőket — csak ő nem tudta, merre menjen...

— — — — —

És új útjai nyíltak a bujdosásnak. Új évek új várost hoztak, most már sok ezrével éltek künn a száműzöttek.

A Kurfürstendamm újságárusai között sok barátja él. Csillagos érdemjelekkel cicomázott kabátban jártak mind. És kínálgatták a szenzációt az utcasarkon. Esténként eljárt közójük Arkadij az Ost kaszárnyáiba, és parádézott ő is velük áhítattal. Érihetetlen optimizmussal. De voltak ott gúnyos arcok is, egészen aláhullott, mindenféle nép. A lázadás élt ezek között, és sokszor gondolt arra, hogy itt még nagyobb a szélsőség, mint amazoknál, akik elől elfutott... És jó volt mégis elülni köztük, célja volt legalább. Ha mindjárt az elérhetetlen álmok fertőjében, a reménytelenség határán.

Idegen világot hagyott maga mögött, valahányszor hazaindult, úgy érezte...

Közójük akart állani ő is, és sokszor volt úgy, hogy ott marad egészen. De volt még pénze, és sokkal jobb volt a ruhája, semhogy szüksége lett volna erre. A kávéházak és tükrös éttermek még elbirták alakját, még nem akart aláhullani. Úgyis eljön az óra majd... Egy reggel leszakadt egy gomb a kabátjáról — és nem varrta fel többé. Így lassan majd...

Még szállodákban lakott, de tervszerűtlenül és ötletszerűen. Sokszor nem aludt éjszaka, máskor meg napokig nem mozdult ki valami szobából, ahová a véletlen űzte. Színházba járt. És egy kávéházba, valahol a Tiergartenen túl, ezt megszokta, idejárt, és nem átalotta sokszor a város másik végéből is erre tartani. Itt ismerte a pincéreket, nevükön szólt hozzájuk. Ha a tükrös ablakban, a jobb oldali részen kapott helyet és később jött, a tülekedés is hamar megindult körülötte: ott volt az utca frontja. Szomszédok kerültek szembe vele, rövid, pattogó bocsánatkérések, az újságot elszedték előle, és hangos beszédeknek lett akaratlan osztályosa. Nagyon sok asszony járt ide, és csudálkozott egy álló hétig egy ötven év körüli teremtesen, aki pontosan jött mindig, fiatalosan öltözködött, mindenféle emberekkel találkozott. Nagy táskát hordott magánál mindég, és egy reggel, úgy látta aztán, nagyon sok pénzt olvasott ki belőle valaki elé. Aztán nem látta soha többé...

Este, ha kigyúltak a lámpák, az utcára ment. Bántotta mindég a céltalanság. Keresett valamit. Épületek voltak előtte — és kutatott valami után, egy pontot keresett ebben a kőtengerben, ahol most dolga lehetne... egészen nekibuzdult, belemelegedett. Kitalált valamit. A rendőrök, idegenek fontoskodva igazították útba, és egyszer egy munkás fiatalos odaadással majd a lábát törte. Kocsiról ugrott le, és jóakarattal, hogy üdegent igazíthat útba, sokszor ismételte: bitte, hier der richtige Weg...

Aztán gyalogolt nagy távolságokat. Házak, sok ház, egész háztenger. Éjszaka elfáradt, és betért valami kocsmába egészen künn. Itt úrnak nézték, itt még úr volt — leültették a legtisztább asztalhoz, a gazda jött tisztelegni hozzá, attól megkérdezte, tud-e szállót itt a közelben. Ó, hogyne, erre, csak erre kell mennie. Már érti — köszönte, és ment is tovább. De nem tudott ráakadni abban az irányban, kereste reggelig, el-

keseredve. Bántotta, és majdnem sírt mérgében. És reggel holtfáradtan dőlt le a régi szállásán, másik felében a városnak, és úgy érezte magát, mint egy hajótörött, akit még legkisebb reményei is megcsalnak...

Kifutott a világba, a rögről, amelyhez egész tegnap kötötte, és önkínzó kétségeivel vergődött most. Mindég érezte, újra érezte a bizonytalanságot, és nem tudott helytállni érvei mértjének, nem tudta megindokolni önmagának, voltaképpen miért jött el. Szerette volna legalább önmagával elhíttetni: a törvényt formált *muszáj* üzött el, a vér elől jöttem. És felpattanva elmondani valami állítólagos kérdezőnek — amit így mégsem mondhatott el, ilyen formában, hogy odaát éjjel sok durva kéz nyúlt volna most feléje... A bizonytalanság és örökös kétes holnapok fátyolos háttérét emlegette — de hiszen ez itt is megvolt! A bizonytalanság százszoros, testvére annak, itt is megvolt. És nem fél-e jobban most a holnaptól, a fizikai szenvedéstől vagy ugyanúgy legalább? Elborult esteken most már maga is százszor gondolt arra az útra, és kívánczozott oda, ahová otthon a durva kezek talán elküldték volna.

És vitték furcsa csatái a városban, mindenfelé. Akkor már november volt, és utolsó pénzeit váltogatta...

A Cornelstrasse valami kis éttermében egy leány mellé került egyszer. És másnap is: egymás mellett ültek. Véletlen volt. Később a véletlen szokássá formálódott — úgy látszott. Már keresték egymást, öntudatlanul is. Pedig még egyszer szóltak csak egymáshoz, de már a jóakarátú pajtás hangján, aki mellettünk ül és ismeri már apró minden szokásunkat — azon túl azonban éppen semmit sem tudtak egymásról. De már össze-nevettek sokszor, és ez a nevetés tartotta együtt őket. Aztán egy mondatnál közelebb jutottak egymáshoz mindennap. Most már talán új perspektívák nyíltak, idegen utak lassan összehajoltak — most már szemébe nézett a lánynak. Talán még egészen közel kerül hozzá. Milyen is a szeme? Érdekelte. Szép volt. Nagyon kíváncsú, és felgyúlt benne lassan az erotika. Szép volt, puha és jó szagú, és majd levetkőzik neki, a szájára teszi a száját... ott élt a vágy mögötte, és fűtötte minden lépését. Véletlen ajándék volt — jó nagyon, ha megjött, örülhetett, ha pedig elment, utánanézett sokáig.

Arkadij korábban jött mindennap. És meghúzódott a kályha mellett — várta a leányt. A kivert kutya száritkozása máglyatűz mellett. Ezt így hívta, ezt a várást, keserű gúnnyal. És hallotta most már a hangját mindennap, sokáig beszélt és halkán. Aztán apró udvariasságok — a tegnapi élete halovány epigonja lett lassan. Itt, a hullás stációja előtt jólesett neki, hogy emberszámba veszik, és nem árult el semmit a keserűségből.

És késő novemberben, egy este, vacsora után ő is felkelt a leánnyal együtt. Majd elkíséri, jó? Szabadkozás — köszönöm. Igazán köszönöm. Már mentek is. Lomhán és nehezen jött rá az elhatározás, de most, az elmúlt napok kétségeivel mögötte, meg merte tenni mégis. Elléptek az asztalorok között, most egy magas forgóajtón kellett átmenniök, aztán az utcán a lány mellé húzódott közel, hideg szél fűjt, és sietett mindenki az ázott tükörfényes kövezeten. A lány most kicsit szembefordult vele — egy kicsit belepirult a kezdeményezésbe, a meghívásba.

Vagy akárhová? Jó. Bántotta egy kicsit ez a felkínálkozás, meg örült is neki. Ennek a két ellentétes érzésnek határán kételkedő táncot járt

benne a vágy. Valamit megzavart ez a pár szó benne — ő úgy gondolta, hogy nagyon halkán szól majd, beszél valami elfojtott érzésről, valami vágyról, ami arra készteti, hogy elmondja a szükségét annak, hogy kell, együtt kell maradniok ma este — most itt érhetően és kerülgetés nélkül rátört ez a meghívás, és feleslegessé tesz minden további szót. — Jó akármerre.

Csak menni valami cél felé. Mert minden célon túl itt csak egy cél lehet, és ez a lány volt itt mellette.

Az Untergrundbahn kocsija. A fény túltengő vakítása alig tűr árnyéket. Az üvegfalon túl kétoldalt elnyúlt fekete vonal fut a koci mellett. És ott, ahol kívülről és élesen betör a világosság, ott kiszálltak aztán. Ami közben volt: a szavak játéka, nem egészen az, amit Arkadij felépített, be nem fejezett mondatok és mindég egy idegen gondolatkör most még szokatlan határa. Valami kis csalódás — a lány más volt, mint akivé önmaga előtt védte, akivé önmagában koronázta, el kellett hallgatnia sokszor, mert félt, hogy erőseket mond majd — a szemébe nézett, a keze, a hirtelen mozdulatai — és a felületesség, amellyel ítelt... Mégis sok régi szó olyan harmonikus volt a lány száján, meglepő és sok szó lett más, mint amilyennek őket eddig ismerte. Meleg, puha asszonyhangok már rég nem simogatták Arkadijt...

Csak sáros lábbal tudtak átkelni a szigetről, feljárótól a színházkapuig. Két nagy ívlámpa koncentrált fénye volt a nap, egy félig kész ház mellett, sorban kissé beljebb piros betűs, transzparenszek nyúltak az ég felé. És kinyúlt a láрма itt, nőtt, terjedt egyre. A kapuhoz közel már orgia volt. Száz irányból dőltek egymás felé, kavarogtak, sűrűlödtek az embercsoportok, a köröndön, a messzire kinyúlt üvegtető alatt. Nagyon sok ember volt itt. És autók lármája vágódott az estébe, fékek pattogtak a kereken, a rohanás leállt egy percre, aztán elbődült újra a gép, nekiindult, és mások jöttek. Szirénák búgtak, és olyan volt ez, mint egy mély, állati szerelmes hívás, a mezőn künn tavasszal vagy erdőkben és hegyek között. És aki itt egyedül járt, mégis árvának érezhette magát...

A felkínálkozás apró taktikája, sietés tolongás — és olyan nehéz volt együtt maradni az együvé tartozóknak. A sietés elsodorta őket egymás mellől, és jó volt odabenn: az előcsarnok szordínóval fogta le a hangokat, és jó volt egymás mellett járni, egészen közel egymáshoz...

A lépcsőházból hosszú folyosó vitt Dora szobája felé. Mint a zsbvá-sáros bódé: tele volt rakva valami kilakoltatott bútorával. Csendes interieur. Aztán kilátás a mély udvarra, az ott lapult meg árván, sok emelet között. Hideg volt nagyon, a szélrohamok az összezsúfolt házak közül idenyúltak, orgiává tornyosultak. Az eső riasztó kopogással csapódott az ablaktábláknak.

Elkeseredetten, éhesen valahol egy macska miákkolt. A falakon mindenütt fáradt gázlámpák imbolyogtak. Tompa zümmögéssel, az imát mormoló hodzsák monoton hangján valaki újságot olvasott hangosan, és olyan volt az egész ház, mint egy óriási, nagyra nőtt darázsfészék.

Úgy tizenegy óra tájban jöttek fel ketten: mint őszbe hullott két fáradt madár, csatakos szárnyú. Esővert szomorúság ült a ruhájukon — már egymásra találtak... A lány szabad szájjal, fiúsan hadonászva és csöndesen mellette Arkadij. Kopogó léptek mentek az ajtó felé, a kilincs

előtt egy percre összelanakodtak, Dóra előreszökött, a nyitott ajtóból hívogatóan hátrahajolt egy percre. A szél egy buta rohammal esőt csapott megint a folyosó ablaktábláira — már akkor benn álltak a szobában, tapogatózva. Itt jó meleg volt, és puha szőnyegbe süppedő lábbal kicsit tehetetlenül egy-kettőt előrelépett Arkadij: egy lámpa gyúlt ki, és szembe, úgy nézték egymást pár percig. Aztán helyet kínált a lány, puhán kedveskedve — ó, nagyon köszönöm. Egy kicsit lehajtott fejjel: itt nagyon jó magánál.

A tanya szűk volt, telerakva bútorokkal egymás hegyén-hátán. Már ott ült Arkadij a kályha mellett, valami édeskés sablonos kép nézett rá a falról, furcsa fejtartással, és rászzegezte szemét, akárhonnán nézte is. És szembe vele egy tükör verte vissza sápadt arcát, markánsan, élethűen, mintha ketten jöttek volna a szobába az előbb, ketten, ugyanazok...

Az illatot, ami a lányból áradt, itt feltalálta újból: a szék támlája, a bútorok és minden ezzel voltak átítatva, és fojtogató körúton hol elillant, hol meg visszatért újra. És fáradt volt Arkadij, szédült a túlfűtöttségében, kavargó furcsa párákat látott feléje jönni. — Most elmosolyodott. A lány ruhákat dugdosott előle, néhány ruhadarabot dobált a bőrdöndbe... ő, hiszen innen úgy ment ki, mint aki egyedül tér vissza, és most a nők nagy rendszeretével gyorsan igyekezett elsimítani a hézagokat.

A lefojtott csöndben egymás mellett ültek ketten. Arkadij beszélt. álmairól, gyerekkoráról, régi éjszakákról és lovasokról — az ő otthonáról. Ott élt még mögöttük a színházi láрма, itt más volt mégis... Ott is beszélt, néhány frázist mondott, de nem tudta a hangját megtalálni. Most nem püsszegnek, ha belefog a szoba — a lány vele szemben félig mellette —, a bókók és rafinériák helyett, a százszor kitanult és végighallgatott frázisok helyett most ez az álmódó, furcsa hang itt — talán a lustaságba hajló és minden szomorú világ távoli üzenete —, de más, egészen más, mint akik eddig voltak. A kis reális célokért futó városi robotos, talán furcsa fogalmakkal is eddig minderről, kicsit szédült a messzeség határán. És két nagy szem nézett rá, jó meleg keze volt a fiúnak... Hiszen túl volt már régen ő is az első csókjain, és tudta jól, hogy ezután mi jön majd, őbenne is izzott a kívánság — de jó volt így nagyon...

— Odakünn a város éjszakai lármája csendes zúgássá egyszerűsödött innen a falak mögül, a szellemóra éjfélét a maga külön életét róttá az elhajlott világ fölött. És bekukkantott, aztán beszólt mindenhová. Toronyórák, zsebórák, cirádás, tegnapról ittfelajtott ócskaságok éjfél mutattak mind. A százféle oszlott élet fölött pedig az utak szőtték az egymásra találások összevisszaságát.

*

Eljött aztán Arkadij, másnap is, harmadnap is. A bujdosás szomorú útján ez volt az első elégült állomása, és ő tudta, hogy az utolsó is egyben. Már csak ez tartotta vissza az elkeseredéstől. Holnap talán ő is ott lesz a végleg lerongyoltak között. Most még itt ül a lány mellett — de neki, éppen neki nem beszélhet erről. Néki a tegnapiját idézte. És csókos szájjal kivirított a szeretés fölöttük.

Az utcákon pedig olyan fárasztó éjjel, egyedül, álmatlanul. A rossz szagú lebugyókra gondolt, ahová be kell térnie mégis, mert hideg van na-

gyon. „Hideg acél az élet, azé, aki a kezében tartja. Jaj annak aztán, aki alulkerül.”

De semmit sem sejtett ebből a kétéletüsből Dora. Ő csókkal fogadta mindég, és elmondta szépen aznapját. A gyárnak minden alakját ismerte már Arkadij. Ott volt Stolz, a kövér képű, szemüveges, aki kedveskedő volt és erőszakos, és ott voltak a többiek. Szemüvegesen, bajusszal vagy sima arccal — mindegyiknek ajándékozott már nézést, az egyiknek leveleit őrizte... ő, de ez a tegnap volt még mind. Az anyjának pénzt küldött haza Pomeraniába, azt tudta, hogy a lánya jó még... A legszébb lánynak mondták a gyárban, és büszke volt a címére.

A gyár — sok, sok apró sors kötődött hozzá, és itt is utak vittek sokfelé. Ennek a sablonjaiban múlt az élete lassan. Fogalom volt a szó, beleidegződött mindegyikükbe annak mindennapja, a gépzúgás alulról, kis panaszok, elkeseredések, néha napfény, ritkán nagyon. És mindezek fölött ott élt egy kolosszus, átható szemmel, vesékgig ható nézéssel: az igazgató. Robusztus nagy ember, úgy ötven körül, és azt beszélték róla, hogy nagyon alulról jött. Mindenre azt mondta: köszönöm. Más nem is hallottak még tőle. Gúnyosan vagy elismerőleg; százféle színezése volt ennek a szónak. De minden köszönömnek volt folytatása aztán. Vagy elment valaki, vagy másik szobában másnap új asztalhoz, új emberek közé került, és mélyebben emelte a kalapját előtte mindenki. És mindent ott szőttek a párnás ajtók mögött — ez előtt ő is dobogó szívvel ment el mindig...

Egyszer egy leányt látott kijönni az ajtóból, sápadtan suhant el a fonnott bútorok között, ez volt Dora első találkozása Grete Ilkennel. Beszélt aztán róla, kicsit az elragadtatás, kicsit az irigykedés hangján. Grete Ilken világa az elkényeztetett élet és minden vágy teljesülését jelentette itt. Grete Ilken, a mindenható igazgató lánya...

Még sokszor találkozott vele aztán. Egy fáradt délután a zöldszínű lámpa fényében szemben ült a hatalmassal, és diktandóra várt. Idegesen kapkodva írta a sorokat, és Arkadijra gondolt, aki olyan furcsa volt már napok óta. Spadtan jött, és bizonytalanul lépegetett — mi történt vele? —, sorokat rángatott a papíron végig, egyszerre csönd lett, és nem hallotta sokáig szavát a hatalmasnak. Most jó volt pihenni egy kicsit, az ablaktáblát nézni — egy nagy szőnyeg volt keresztbehúzva rajta, úgy félmagasságban. És a füstben egy kis szomorú kerten túl nagy kémények kontúrjai ágaskodtak... De miért hallgat olyan sokáig? Felnézett rá, és ekkor látta, hogy két szem nézi őt, áthatóan. Lehajtotta a fejét, a szeme a papírra meredt, aztán eszébe jutottak a suttogott történetek, a félhangos szavak, amelyeket hallott itt is, ott is. És amit beszéltek, az mind valószínűvé lett, hogy belenézett egy percre a szempárba és érezte magán ezt az átható, vetkőztető nézést...

Szédült fejjel, maga sem tudta, hogyan került ki az ajtón. Még hallotta mögötte, még mardosta néhány szó — és aztán az ajtón túl szembe jött vele Grete Ilken. Kitért neki, és köszönt: még elkapott egy gúnyos nézést a szemekből. Most már gyűlölte a lányt, meg ezt a világot ott maga mögött, és sírni szeretett volna. Ó, hisz ezeknek minden, minden megvásárolható...

Arkadijnak elmondta este. Arkadij furcsa volt, még furcsább, mint eddig.

Ez idegen, különös este volt: már odakünn látta, hogy árnyak suhan-

nak el a lámpák alatt, és az idegen arcok mind megriasztották. Valahol a városban, gyerekkorában, hogy először kerül kaszárnnyába, ott volt így. Holnap, ó, holnap mi lesz? Már nem volt pénze, már nem evett napok óta — most itt, még ez a szempár, holnap már ezt is elveszti. Mert nem volt anyija sem, hogy az átlagéletben eltengődjön. És amit a lány mondott — persze, elveszik őt is nemsokára.

Az utolsó állomásra gondolt már csak. És akkor, mint valami bujkáló rossz érzés, egy ember jutott eszébe. Valaki, akinél sok pénzt látott. És másokat megint. Száz arc futott el előle. A rossz gondolat pedig visszatért, visszajárt, pénzt kellene szerezni, sokat, sokat, annyit, hogy az életet megtartsa, hogy ezt a szempárt itt megtartsa magának, alázkodás nélkül...

... a világok odakünn eszméket hangoztattak, heroizmust dicsőítettek, parádék, külsőség, hatalmi érzés — de ezek törpe kérdések csak! Arkadij Sztorozsenko nem akart elmenni ebből az életből, és pénzt kellett szereznie majd. És minden mélységével ott állt előtte a feneketlen örvény, felkavart benne mindent. Benne is ott éltek, és ott élnek mindegyikünkben meglapulva. És a csodák, az érthetlenségek félőrájában előkerülnek aztán, elámító és torz kiutak — félőrült beszámíthatatlanság...

Kissé tétován indult, hiába marasztalta a lány. A lépcsőházban egy hosszú csók — talán az utolsó. És ólmos léptekkel vágott neki az utcáknak...

Aztán szétfoslott az utolsó remény is. Már nem járt sehová sem, ott ült a tömegszállítás piszkos falai között. Mindennek vége volt.

Odaállt ő is a többi közé.

III.

A hajnalnak átnyúló emlékei még nagyon tegnapi emlékeztettek, fáradt gázlámpák haldokoltak, vagy riasztó villanyfény nyugtalanított. A tegnapi hazajárók imbolyogva, fázósan igyekeztek ágyuk felé — keleten valahol nagyon furcsa színű égbolt ült a házak fölött. És rendőrástított az utcasarkon, elkésett autók szirénája bűgött a hajnalban... ő pedig ott ment, a többi között. Megkerültek sok utcát, néhol egy templom sziluettje emelkedett — alig a házak ormán túl, és felvérzett az égre. A céljuk felé mentek sokan, nehéz léptekkel.

És ott: sok lépcsőn át, valahol a pince mélyén tülekedő csoport a rácsos ablak előtt. Majdnem lemarták egymást, mind ott tolongott, éhes arccal. Néhol még asszony is, lány is a csoportban. És kezek nyúltak a rács felé — sorra akart jutni, kenyérhez akart jutni mind. Arkadij mellett egy katonaruhás öreg bujdosó, valami földi szorongott, gyámoltalanul és tétován. Megsárgulva, elfakulva tapadt vállára az epolett. Oda-köszönt neki, és hálásan tapadt rá az öreg nézése. Maga először van itt? Ó, nehezen fog menni, újakat nem vesznek fel. És ez így megy mindennap, mindennap újak jönnek. Most odasodródta a rács elé, egy gázláng szemükbe szórta a fényt. Szemüveges, félig álmos tisztviselő dobálta eléjük az újságcsomagokat, a széles asztalon. A nevét mondta csak mindegyik, és valami barna lapot szorongattak a kezükben.

Nem kell új ember. Tovább! Kíméletlenül vágott a hang, már lökték

is arrébb. De nem ment. Nekivetette széles vállát, és a rács előtt állott újra. Szembenézett a szemüveggel. Az odabenn elszégyellte magát, látta, letört, elszánt emberrel van dolga. Már más hangon beszélt. Kérem, mindennap annyian jönnek, nem kell. Különben hogy hívják? Kivételesen egyszer. Már lökték is eléje a barna írást, az újságcsomagot... Ment tovább. Az öreg jött utána. Jó volt, szerencséje volt, testvér. Így kellene mindegyiknek tenni. Ó, azok odabenn — és gyűlölettel: komiszak. Felértek a pincéből... Sok-sok lámpa meredt rájuk, birkózva a világgal, a hajnali fényel, lármás gépek zúgtak, a háztömbök közül pedig egy parányi darabon ólmosan és piszkosan rájuk nézett a szürke reggel. Az utcákon hideg szél fújt szembe velük, valahol a Tiergarten felől port és piszkot hozott... egy utcasarok állt hívogatva, odaállt a fal mellé. A szomszéd házból kijött valaki, most feléje indult hirtelen Arkadij, és lehúzva kalapját, egy újságot tartott feléje a csomóból.

Aztán a délelőtti órák derültebb érzése került feléje. A széles útesten most már ide-oda járt, majd szembefordult megint a sarokkal. Egy nagy óra volt a házon, a második emelet magasságában, leolvasta a percekét — megint odább ment a mutató. Valaki feléje szólt: készséggel vitte oda az újságcsomót. Már megalkudott a gondolattal. És szemébe nézett mindenkinek, aki hazajött. Azért őt is megnézték sokan. Úgy dél felé egy öreg úr jött szembe vele. Talán az előbb kelt fel éppen: kifogástalan bunda volt rajta, a cipője is szépen fénylett. A jólétet hirdette messziről. Lassan és megfontolva lépegetett a széles úttesten. Arkadij szembefordult vele, és eléje állt. Meghökkenve nyúlt az öreg a kalapja felé, csak amikor az újságnyalábot látta, akkor kapott észbe. Fejcsóválva ment odább, és visszanézett aztán jó egypárszor. Ez még a tegnapi emberek közül való, a tegnapiak közül, akik elrágódnak a szenzáción, akik belezavarodnak a milliós számjegyekbe, és néhány percet szentelnek annak a jelenségnek, hogy valaki újságot kínál eladásra, s erről a valakiről lesír már messziről, hogy azelőtt más utakon járt.

De ilyenekkel csak kevéssel találkozott. A rohanók voltak a legtöbben, az eltompultak, napi robot gondjával a szemükben — és mindegyiknek a száján ott volt a stereotip válasz: mi közöm hozzá? Nem volt semmi köztük semmihez, és Arkadij százszor érezte: jaj annak, aki alulmaradt.

Akkor bután jött az este: így ment ez mindennap. A felkelés és lefekvés között egy piszkos tanyán, ilyen volt a mindennap.

Már neki sem volt szenzáció. Hiszen két hónap óta újságot árult már.

— — — — —

Azért bujdosva járt a városban. Dorával ha találkozna! Rettegve gondolt a pillanatra. Valami átmentett emlék volt neki a lány a tegnaptól, meg akarta tartani magának a megszépült messzeségét. Majd ha pénze lesz megint... ő, igen, el fog menni hozzá.

Még mindig a magáénak tudta a leányt. És feltette magában mindennap, hogy felkeresi majd. De ha tükörbe nézett, megriadt a gondolattól. A ruhája, az arca az már olyan volt, mint a többié. Fekete bőrsapka volt a fején, és valami váddal meredt eléje az arc, nagyon sápadtan és borotvátlanul. Istenem: most olyan volt, mint a pétervári utcák sok alakja, olyanok, akikkel reggel találkozott a külvárosban, ha kilovagolt. És mindig zsebre tett kézzel jártak — az volt az érzése, hogy nyitott kést szorongatnak a zsebükben...

Így nem kerülhet a lány elé. Már gyűlölte a sok hazugságot, ha legalább egyszer lett volna őszinte! És megmondta volna neki, hogy úttalan útja lefelé hajló, s hogy így ilyen koldus alázattal nagyon szereti őt.

Azért jó volt melengetni tovább is a gondolatot Dora felé. Ebben az önemésztő tusában lekötötte minden undorodását, a napok pedig múltak egyre.



Otthonról hírek jöttek: a pesszimisták már lemondtak mindenről. Így lesz ez, így marad sokáig. Valahol északon meg délen sosem hallott tábornokok neve bukkant fel — aztán ide jött a légiójuk megvérzett fejjel. Az ökölbe szorult kezek kisimultak lassan, soknál az éhség tárta ki, és alázatos, kéregető tenyér lett belőle.

Ó, hát élünk, testvér...

És pénzről beszéltek megint. Remény csillant meg újra — de hol az a tenger pénz, ami ide elég lett volna? A reménynek aztán új templom épült. Valami jóshely, mindenféle fekete ceremóniákkal, valami röntgenszemű ember, aki a holnapba látott... a tornyok megindulását jósolta. A tornyok lezuhannak majd, és ennek nyomán friss hajnali remény éled... ó, tudja mindenki, hogy ez mit jelent, hogy mit gondolt vele a jós. Így lett a remény kabalája, a röntgenszemű ember látomása. És azóta lett minden apró jel...

Arkadij egy rézeges társánál lakott. Ez keresztet hordott a nyakán, azt csokolgatta, vagy levette nyakáról, és pörbe szállt vele. Maga elé tartotta, és mosdatlan szavakat köpött ki szájából. A lányát emlegette mindég, de nem vette ki soha senki belőle, hogy otthon maradt, vagy útközben szökött meg tőle, megundorodva apjától. Vagy eladta magát valahol, mert nem bírta már a nyomort. Natusa — éjjélkor sokszor sirva elnyúlt a hang. Nata, Natusa...

Ebben a világban sokat beszéltek a kemény télről, a fáradtságról és éhségről. Finom, puha kezek és megviselt kérges tenyerek simultak egymásba néha, ezek voltak a tisztultabb órák. A barátság, a szenvedés összehozta őket.

Úgy öt-hat év előtt, vagy tíz év előtt, mondjuk, hihetetlen lett volna, rossz álmok lett volna az ittlétnek ez a formája. És hogy a fakó keretek képesek az életet teljesen betölteni. De most már törvényszerűséget láttott benne mindegyikük, és nem is volt lázadás ellene. A fatalista életét éltek itt, Berlinben meg Konstantinápolyban és mindenütt, vadidegenben. És ennek az életnek semmi köze nem volt a tegnapijukhoz, álmok, rossz és bántó, és még nagyon sok évre vetette előre árnyékát...

Most már gépszerűen állt ki minden reggel Arkadij az utcasarokra...

Már ismerte őket, akik jöttek. Ó, hiszen újabb hónapok teltek azóta, hogy idekerült. Valahol a lármán túl óra kongott... nyolc óra tájban felrángatták a soköles kirakatok vasburkolatát, akkor napfény is hullott rá, egy kevés, csak erőtlenül persze... Délben a zaj óriáskigyója körültekerte az utcákat, és tompán zúgó, szüntelenül visszatérő refrén sirt vissza a fülekben. Az este pedig álmod hozott, mélyet... koporsó rokont. Csak az álmok éltek továbbra is féktelenül, úgy, mint régen. Csak az álmokban nem volt lehetetlen, azok kivirágoztak, kicsipkézték a bűnült akarást, és süppedő puha szőnyegen járt a vágy...

Az is álmok volt talán csak: koporsók között kandeláberek imbolygó

fénye mellett suhant el, ezer ismerős arc között. Ezek most mind meghaltak már? Az öreg Tárász fenyegető kézmozdulattal jött feléje... valami gonoszság készül megint, fiatalúr! És összetett két kézzel kéri most: ne tegye! Ne menjen oda. Elveszti örökre életét, kifut a talaj a lába alól, és nem lesz soha többé útja aztán. Hogy? ejnye, öreg, hát ha várnak, csókos szájjal várnak mindennap. Te nem mennél oda? Ezek a buta rongyok itt, ezeket nem viseli örökre talán... felült az ágyon, és a sötétséget kémlelte — mit tud az öreg Tárász ehhez? Pénzt kell szerezni, el kell menni öhozzá, a régi élet kell. Nem akarok fázni tovább és félkoldusnak kiállani az utcasarokra.

Vagy igen. Még ma este, még ma este utoljára. Nem kell nyugtalanodni: nem lesz baj, *nem lehet* semmi baj. A fészket vert gondolat meg-nagyobbodott, és közelebb jött hozzá. Már ismerte, tudta, hogy kicsoda... Valamennyi: érzése birkózott vele, de ma este, igen, még ma este...

És a mindennapi élet szürke keretéből ketten indultak a végzet elé. Az egyik lassan, mit sem sejtve, az egyik semmit sem tudott, a másik ólomsúllyal átkot érzett magán. És behunyt szemmel, elindult mégis. A nekivadult indulat minden örvényét hordta magába.

Fölöttük járt a torz arcú rém, az aranyvágycsahosan, véresen, kielégítetlenül...

Most két szem feszült meg az éjszakában, két kéz tapadt egymásba görcsösen. Az átjáróban félhomály volt, csak messze a lépcsőház felől égett egy lámpa.

Idejön, ó, erre kell jönnie... két estén át várta, két este ment el mellette, de ma már nem jut túl a kapun. Pedig már közel volt tegnap is hozzá... ő, máma erős lesz. Nem szabad várni tovább. Ismerte már jól a lépteit messziről. Aztán pénze lesz...

A rettenetes félórák alig teltek. Az időkerék mintha megállt volna — ő, nem megy, nem mozog, hiába... Még régen-régen volt tizenegy, azóta elmúlt sok-sok negyedóra... ő, hisz ez csak öt perc volt mindössze. Még sohasem élt át ilyen hosszú ötperceket. Az óramutatók megbabonázva egy helyben álltak, mintha nem is lett volna útjuk lefelé...

Úgy éjfél körül valaki feltűnt a kapunál. A nyitott ajtóban tisztán látta — valaki elment az utcán künn, felhajtott gallérral, sietve. Aztán csönd lett megint... talán most? De nem, megint nem. Később, nagyon később már, már nem is tudta, talán úgy hajnal felé, ő, már nem is gondolt semmire, akkor elment mellette gyanútlanul az, akit várt. A szívével valami jéghideg kéz borította le Arkadijnak, most nem volt ott Tárász, és nem volt ott senki: csak ketten állottak egymás mellett. És ezt most senki, senki sem látja — görcsösen kapaszkodott a kis telefonfülke ajtajába... most...



Az eldőlt testen ott kutatott a keze, félörült dühvel, írásokat dobált szét. Vért látott megcsillanni a fekete kabáton, — akkor egy zsebből félkemény tárca került elő — ő, hát ezért, csak ezért... Pénz volt. Sok pénz...

Az ijedt és ordító csöndben léptek cuppogtak aztán. Forró vérhullám szökött a fejébe — most el kell menni innen, mérföldes léptekkel, rohánással, nagyon messzire. Ott, talán a kapun túl — de ott, jaj, ott is na-

gyon világos van. Nem, ez nem jó hely, csak tovább! Keresztutak, síkátorok, szűk terek, apró lejtők visznek lefelé, mindig csak lefelé... ó, hát hova kerültem? Egészen idegen vidéken járt. Most eszébe jutott — a lányhoz kell mennie, Dorához, Dora várja biztosan azóta, sok hosszú hónap óta... Ez lelket öntött bele — még talán odaér, talán még odaér. Ez hosszú út volt nagyon, sokáig tartott... akkor a keze megakadt a kilincsen... a kulcs! És felrémült benne az ijedtség — de nem, a kulcs, az nála volt. Kinyílt a kapu — most erre, itt a lépcsőn végig... az üres folyosón léptei kopogva, mint egy felnőtt fenyegetés, úgy verődtek vissza. Itt is, itt is ijesztő volt minden. Néhány elkésett éjszakai hang szűrődött feléje a falak mögül — itt minden a régi volt, és semmi sem változott azóta. A kanyarulatnál rámeredt a bútorcsoport, már ott állt az ajtó előtt, keze a kilincsen volt, és rángatni kezdte... odabenn mintha mozgást hallott volna — és ebben a percben újra érezte a jéghideg kezet végigcsúszni a szívén. Az ajtóról egy név meredt rá, idegen, sosem hallott... Vadidegen ajtó volt. Elfulladás támolgott pár lépést, talán nem jó helyen jár, talán nem lakik itt már a lány... és feljebb ment egy emelettel, idegen ajtók előtt állt sokáig, és nézte a neveket — a gázlámpák pislogásában sötétben követte az árnyéka a falon. Vergődve támolgott a nagy emberhombárban...

Valahol az alsó lépcsőfokon már úgy érezte, hogy összeesik. Ott zsebre nyúlt aztán, és nedvességet érzett a ruháján. Olyan volt, mint valami csúf, varangyos érintés. És ijedten, felrémülve, majdnem félőrülten rohanni kezdett — talán vér van a ruháján... Nem is mert odanézni, lábai esetlenül egymásba botlottak — a kapu alatt mintha valaki utána-szólt volna, a nevét hallotta élesen, tisztán...

A nagy kapu kicsapódott aztán. Ólmos, nehéz esőcseppek hullottak a szemébe. És fekete volt az utca körülötte...

— — — — —

A szomszédasszony átjött estefelé, csak úgy nagykendősen, egy kis beszélgetésre. Újságokat hozott.

Az utcákon kűnn a lámpás ember járta mindennapos gyűjtogató útját, hosszú póznán tűzcsóvát vitt lámpáról lámpára. Az esővert ablakok ázottan nézték a házsort az utca túlsó partján.

A félhomályban szürke árnyak tűntek fel — most ez megy erre, vajon hová készülhet ilyenkor estefelé? Ó, hát nem tudja még, Frau Krüge? És lapozgattak az arrajárók életében...

Most Dóra jött be a szobába. Odaült a kályha mellé. Olyan megsokott kép volt ez — a lámpa fénykörén belül édesanyja feje, most már deresen, őszülten, csak ez mutatta az évek múlását. Már egy hete volt itthon...

A kisváros unalmában, a régen hallott szavak ismétlésében, a régen elfelejtett álmok felidézésében teltek a napok most. A hűvös és cifra kockás nagytemplomban járt reggel, ott a padsorok között elfogta az emlékezés. És jött az öreg templomszolga, csoszogó léptekkel, ruhája még a sok év előtti — fehér nyakkravalója most félrecsúszott —, ó, hát itt megáll az élet?

És beszélgettek öhozzá is onnan a lámpa alól, szavakat hallott, újságot bontogattak, kérdezgettek — Dora gondolatai máshol jártak. Most visszamegy nemsokára — és ez a gondolat kísérte, ez volt az álmatlan

éjszakai refrénje, visszamegy oda, a vonat sínek fölött fut el, és nagyon világos lesz egyszerre, a szemébe csapó fénytengeren túl van a város, éhesen, ordítón... Vissza kell mennie nemsokára. Könyvek jutottak eszébe, olyanok, amelyekbe számokat ír egész nap: a födelük, a formájuk, a kopottságuk is ismerős volt — ő már nem élhette anyja életét, pedig olyan jó lenne elfelejteni sokat és érintetlenül, fehér koszorúval a fején oltár elé állni...

Napokat számlált magában, a napok pedig sokasodtak, odébbálltak — ő, ez a pár hét is elmúlik majd nemsokára.

A képeslapból a ruhákat mondogatták — lássa, Frau Krüge, most azt hordják, ilyet kell venni Dorának is. Szaporán beszéltek mind a ketten, egymás szavába vágtak — de ez nem volt sértés soha, ő, már sok-sok éve volt ez így...

Az új lakásod milyen, fiam? Ez neki szólt. Az új lakásom? Igen, hát közelebb van, tudod. Azt a terítőt el kell vinned, jó lesz az előszobába. — Igen, az előszobába.

És suhogtak tovább az újságlapok.

Az ablak alatt köhögve ment el valaki. Valami bútor megroppant a sarokban, Dora felijedt. Ő, semmi. Csönd volt megint.

És összehajolt két fej az asztal fölött. Új oldal került eléjük. Ez mi-csoda itt? Templom. Biztosan templom, itt írja. Látja. Frau Krüge, itt látni az oltárt, a szószéket. Hercegnő. Nézze ezt a nyakéket. Mennyit érhet?

Megint csönd volt. Az óra is olyan nagyon álmosan ketyegett a falon — a megdönthetetlen nyugalom ült fölöttük, a csöndes esti nyugalom...

Meggyilkoltak megint valakit. Hallod, Dora, ott nálatok. Hogy is mondja? Weimarstrasse. Ismered. Dora álmosan szólt át — igen, már jártam arra.

Most egy nevet betűztek. Olyan furcsa volt a két öregasszony szájából — Dora fölfigyelt. Mi volt ez? Szólni akart, de nyelvét nehéznek érezte. Mi volt ez? Hallotta most már tisztán a nevet, de azt hitte, álmodik. Fel akart kelni, hogy odamenjen — de valami lehúzta a székre, valami nagy rosszullét környékezte meg, a vér mintha kiszaladt volna valamennyi tagjából, mintha idegen testbe került volna — ő, hát nem lehet, nem lehet. De az anyja mondta, az anyja olvasta épp az előbb...

És érezte aztán, hogy homlokán lassan verejték gyűlik meg, egy tegnapi szó járt vissza benne, valami elejtett szavát ismételte magában egy emléknek, hangosan ordítva vágott bele egy fájás — akkor sírás tört ki belőle, és még látta a két asszonynak kővé meredt arcát egy percig, ahogy rábámultak értetlenül, bambán, megkövülten...

Egy másik arc volt közel hozzá. Mocsarakat látott, és a mocsarak közül egy arc meredt rá megvérezetten és sárosan, ahogy elmerült. Egészen közel hozzá...

Azt hiszem, így történt.

a mocsár és írója

BORI IMRE

A fiatal Markovics Mihály, a *Naplóban* közölt versek után, a *Mocsár* című regényével lépett a nagyközönség elé. Az alkalom a jugoszláviai magyar irodalom történetének szempontjából nézve kivételes volt: a Szabadkán megjelenő újság, amely már a háború előtt a „legjobban szerkesztett vidéki lap” megtisztelő címére tartott igényt, 1927. február 26-i számában kisregényre írt ki pályázatot — az akkor „vajdaságinak” nevezett irodalom első nagyobb és szervezettebb erőpróbájaként. Akkoriban már mintegy irodalmunk „levegőjében” volt a *Kéve* és a *Bazsalikom*, valamint a *Vajdasági Írás*, s úgy tetszhetett, a nagy nekigyürközések eredményeként, hogy végül is „megszületik” a vajdasági magyar irodalom, a regény érettségi bizonyítványával.

A beérkezett kéziratokról a beszámoló a lap 1927. december 25-i számában jelent meg, mely szerint a tizennyolc beérkezett mű közül 3—4 figyelemreméltó, egy örömet okozó volt, viszont „minden tekintetben irodalmi becsű és jó vajdasági regényt ez a pályázat nem hozott felszínre”. S valóban, átütő, feltűnést keltő mű nem látott ekkoriban nyomdafestéket, ám a *Napló* 1928. január 15-én megkezdi a *Mocsár* című Markovics-regény közlését, mely — a harmadik díjat kapta — mégis a legirodalmibb szövegek egyikének bizonyult. S ezt vallotta a bíráló bizottság is, amely a következőképpen jellemezte:

„Figyelemreméltó, tehetséges munka a *Mocsár* című pályamű. A kisregény világa nem összhangzó és derűtől ragyogó, meséje nem ringat álomba, hanem komor, vészterhes idők szárnyasuhogását érezzük benne, amely letarolja Arkadij és Dora boldogság utáni fuldokló vágyát. Nagy és rejtelmes szakadékok között imbolyognak a regény alakjai, akiket fátumuk sodor a mélybe...”

Expresszionizmus az, ami a *Mocsár* alapanyagából üzent: ezt revelálja a bíráló bizottság jelentése, ezt érzékelhetjük manapság, amikor újraolvassuk ezt az azóta is a *Napló* hasábjain maradt regényt. Ennek a művészeti iránynak hazai története meg nem kerülheti ezt a regényt,

annál inkább sem, mert tagadhatatlanul sokkal nagyobb a jelentősége mind Majtényi Mihály írói opusában, mind pedig regényirodalmunk, sőt esztétikai nézeteink történetében, mint ahogy kitetszhet abból a tényből, hogy feledésbe merült. S indokolatlanul maradt homályban, melynek okait kutatva elsősorban a húszas évek végének megváltozott irodalmi irányzatosságára, másodsorban a regény nem „vajdasági” jellegére kell mutatnunk. S míg a majd módosuló irodalomszemléletről lesz alkalmunk szólni fejtegetésünk során, a regény nem „vajdasági” jellegéből adódó paradoxonnal nyomban szembe kell néznünk, különösképpen ha megidézzük a fiatal, a Becskerek—Zenta—Zombor útvonalat járó író, aki ezen haladva ír egy újsághír nyomán Berlinben játszódó regényt, majd egy kötetnyi novellában szélesíti ki azt az epikus világot, amelyre a *Mocsár* című regényével jelentette be igényét.

Majtényi Mihály írói pillanata tehát több szempontból is figyelmet érdemlő, mert egészen egyértelműen kitetszik éppen a *Mocsárból* és a *Kokain* című novelláskönyvének anyagából, hogy amikor irodalmunk egy lehetséges fordulópontján regényét megírja, egyúttal maradéktalanul annak a Szenteleky Kornélnak az esztétikai nézeteit vallja, aki éppen 1927-ben írja meg oly nevezetes levelét Deitre Jánoshoz a „vajdasági irodalomról”, s mintha azoknak az elveknek az igazolására írta volna művét, amelyeket ebben a nevezetes levélben Szenteleky pontokba foglalt — tagadva, hogy ezen a „szürke és sivár tájon” alapuló szépirodalmat lehetséges alkotni. „Szóval ne keressük a miliót, hanem a lélekkel foglalkozunk...” — hirdeti Szenteleky, mert „a vajdasági lélek nem vergődik, nem roppan össze, nem sikolt fel az örömtől”: „Művészi szempontból tehát semmi érdekeset vagy érdemeset sem talál az ember ebben a gyáva, önző, közönyös és kicsinyes lélektarkaságban.”

A „tömény élet” igénye, úgy tetszhetett a húszas évek végén, csak másutt s nem a hazai koordináták között valósulhat meg az irodalom, a művészetek síkjain a Szenteleky felkínálta nézőpontból, s ezt erősítette fel az expresszionizmusban dobbanó sajátos internacionalizmus is, amely az Embert tisztelte, s a „lélekkel” való foglalkozásban a külső körülményektől szívesen eltekintett. S tehette ezt, mert az egész korszakot itt nálunk jellemezték Szenteleky szavai: „És éppen ezért mindnyájunkban, akik itt irodalmat próbálunk csinálni, élénken lüktet és jajong valami örök nosztalgia, az elkíváncozás sóhaja és siráma.” Nem nehéz ennek a nosztalgiának a dallamát felfedezni irodalmunkban: Csuka Zoltán kozmikus lázából hallani ki; Szenteleky útirajzai éppen úgy ezt hirdették, mint az Úgy fáj az élet sorai vagy majd hirdeti az Isola Bella; ez a bizonyos nosztalgia röpi Tamás István regényének, a *Kék vonatnak*, a hőseit Párizsba és Berlinbe, és ez a nosztalgia ragadja magával a fiatal Markovics Mihály képzeletét is.

Ami a *Mocsarat*, s a körében keletkezett novellákat megkülönbözteti az expresszionizmus lehetőségei révén szerveződött hazai szépirodalomtól, az a fátumnak a sajátosan megnövekedett szerepéből következik. Viszont a regény mottójaként közölt berlini újsághír, s annak kutatása, hogy mi is történhetett valójában, hogyan és miért találkozott a Weimarstrasse egy átjáróházában Christian Ilken gyártulajdonos és Arkadij Szto-rozsenko volt gárdakapitány, akkor orosz emigráns Berlinben, elősegíthette, hogy a fiatal író megalkossa művét, minthogy olyan kész történetet kapott, amelyet csak részletezni kellett, s ama „tömény élet” is elér-

hető közelségbe került hozzá. De ma már egészen nyilvánvaló, hogy a *Mocsár* valódi értékei azokon a sikokon mutatkoznak meg, amelyek a történet szorosabb körén kívül vannak. Az író ugyanis lényegében nem vállalkozik másra, mint az újsághír közölte gyilkosság előzményeinek a jelzésére, a két szálon futó, majd a gyilkosságban tragikus módon összehatalálkozó cselekmény csak jelzet, amelynek vágányán az íróban érlelődő sorsfelfogás befuthatja körét. Markovics Mihály látásában a véletlen istene trónol világ és emberi sorsok felett, s a *Mocsár* valójában nem egyéb, mint első nagyobb lélegzetű kísérlet arra, hogy a sorsszerű véletlenek segítségével az író a fátum rettenetes erejéről valljon. Mert a véletlenek viszik fölfelé a regényben Christian Ilken életpályáját, s görbítik lefelé Arkadij Sztorozsenkoét, s a sors keze össze a két életet is. Ilken, szegény péklegény korában, anarchista társaságba kerül, és szobatársa, Péter, lövi le a Berlinbe érkező orosz tábornokot Ilkent viszont ennek a meggyilkolt tábornoknak a fia öli meg, aki az orosz forradalomból menekülve érkezik Berlinbe és lesz újságárus. A sors ujja azonban egyértelműen Ilkenre mutat a regény zárórészében. A haldokló Ilkenről olvassuk: „Egy másik arc volt közel hozzá. Mocsarakat látott, és a mocsarak közül egy arc meredt rá megvézretten és sárosan, ahogy elmerült. Egészen közel hozzá... Azt hiszem, így történt.”

Ilken az író első garabonciás, nosztalgiákat érző hőse, akit évtizedekkel később Bige Jósaként látunk majd viszont. A cselekmény síkja a *Mocsárban* látszólag még messze van Markovics Mihály konkrét világától, de a hangulatok, különösen a regény első részében, már hamisítatlanul nem az újsághír világára, hanem az író itthoni környezetére mutatnak. Markovics Mihály felzengő „lírája”, amely a lázasan és szaggatottan elmondott epizódokat körülfogja és beburkolja, azt hirdeti, hogy az író, amikor a pomerániai tájat akarja festeni, s benne Lüneburgot, akkor Becskereket látja valójában, és a bánati sikot az ősz fehér páráiban, melyről a regény egy helyén így árulkodik egy „is” segítségével: „A kezük kinyúlt a város felé, álmokat melengettek, és végtelen kettősrendben vonultak aztán az évek egyhangúságába. Kendőlobogtatás kísért ott is (a kiemelés az enyém, B. I.) minden vonatot... olyan nagyon szürke és nagyon egyforma volt mindenük út...” S ez a világ az, amelyet közvetve valójában megidéző lírai expresszionizmusa evokatív erejével. Mert ez az érzelmi látás az, amely kitölti a különben vékonyka cselekményváz meghagyta nagyobb regény-felületeket, s ebben keli keresnünk Markovics Mihály íróságának ekkori erőnyeit is.

Egyértelművé teszik a *Mocsár* világát, regénytechnikáját, az idegen világnak és az író hazai képeinek sajátos összefüggését a *Kokain* című kötetének novellái. A *Mocsárban* az írói nézőpont még nem rögzített, s inkább kinn van Pomeránia és Berlin imaginárius világában, a *Mocsár* hozta lehetőségekre építkező novellákban viszont kétségtelenné válik az „ott-nak” és az „itt-nek” a sajátos kapcsolata is. A *Hiúság* című novellájában olvashatunk egy Hollandiába vetődött, csavargókkal tartó kutyáról, amely „égnek fordította fejét és szűkölt közép-európai szomorú jajongással”. Nos, az itt árulkodóan megnyilatkozó nézőpont az, amely lényegében megszabta Markovics Mihály írói látását, s jelzi, hogy az idegenben játszó, meztelenül csak embert láttató, a sors szeszélyeit érzékeltető novellákban eredendően hazai, „vajdasági” élmények keresik a kifejezés, a megjelenés lehetőségét. S a sors-felfogás „nemzetközisége”

mélyén is a fenti ösztönzésekre figyelhetünk: élettalajuk hétköznapi-ságából kiszakított, idegenbe sodródott, vándorútra kényszerített emberek élete körül pántolódik a végzet kegyetlensége, s játssza a hősök elé a véletlenek buktatóit. A fiatal író „különös” történetei — s ilyen a *Mocsár* is — a végzet romboló munkáját hirdetik. A *Mocsár* még nem, de a novelákkal együtt már az is hirdeti, hogy a fiatal író az elutazások és érzések, a kezdet és a vég sajátos Walpurgis-éjszakája foglalkoztatja, hogy képzelete, festői hajlamai szerint ködös tájakon bolyong a legszívesebben, éjszaka, amely a kísértetjárás ideje, s hogy a véletlenekben, amelyek figyelmét megragadják, valójában a sors misztikumának a jeladásai miatt érdeklik — elannyira, hogy nemegyszer expresszionisztikus prózakölteményekké válnak írásai. Az egykori kritika is ezt a sajátos írói törekvést jelezte: „Markovics egy ember mögé néz... A cselekvő akarateremt, az élőt, aki hinni tud — nem nézi, csak az ember mögötti nagy, sötét árnyékot: a végzetet! Alakjai ennek az elveszejtő árnyak tragikusan tehetetlen figurái. Örvénybe került, elsodort — már elsodort életek!” (Kristály István)

A fent elmondottak érzékeltetni szándékozták azt is, hogy a fiatal Markovics Mihály valóban megfogadta Szenteleky Kornél tanácsát, amikor a lélekre és nem a helyi színekre összpontosította figyelmét, s úgy tetszhetett, hogy a hazai expresszionizmusnak különös virágai nyílnak majd ki tolla nyomán és sajátos ötvözetét sikerül majd megalkotnia a nemzetközibb expresszionizmusnak és a „vajdasági” élményvilágnak és sorsképleteknek. Azonban alig egy-két esztendő múlik el csupán, amikor Szenteleky már az „ákácok alatt” járó írók mellett tesz hitet, irodalmunk egész iránya megváltozik, és Markovics Mihály a maga éppen megszerzett írói világával légüres térbe kerül, s egyik évről a másikra expresszionizmusa meghaladottnak látszik. Elsősorban ezzel a nagy ízlés-fordulattal kell magyaráznunk, hogy munkakedve megcsappant, hogy a *Mocsár* és a *Kokain* után újabb kötete nem készül, hogy újakezdi világa felfedezését. A hosszúra nyúlt új kísérleti korszakát jellemezheti A dunai hajós című novellája, amelyben már egyértelmű az az írói törekvés, hogy világát földrajzilag közelebb hozza a maga vilóságos világához. Az egy évtized alatt kimunkált s az anekdotát is felhasználó írói megközelítési módot tükröző elbeszéléseket viszont már Majtényi Mihály írja, aki szakított fiatalkori önmagával. Nyilvánvalóan nem véletlen, hogy a *Mocsár* és a *Kokain* novelláihoz évtizedeken át nem nyúlt, újra nem publikálta őket. Ám hogy tartós értékei irodalmunknak, példázhatják a *Remények batárján* című gyűjteményes kötetében szereplő, a *Kokain* anyagára is támaszkodó novellák, s jelezheti a *Mocsár* című regénye is, amelynek ez a második kiadása.

ismeretlen versek

MAJTÉNYI MIHÁLY

GRIEG

Jeges mezők felett albatrosszal szárnyat bontott
az ostorhátú szél,
és rikoltva az éjszakába rontott.

Útra kelek. A fjordok ölen szakadék integet,
s te jól tudod nagyon,
sziklák közé hidat verni nem lehet.

Már nem várlak. A hegyeket ha átallábolod,
utadra hajlik sok szomorúság,
hiába jössz, én nem leszek már ott.

Mindég hittem, tavasszal új mámor terem.
de nem olvad fel idén a hó,
a csóкод kérni most már nem merem.

Vérzik a fenyőtűz. És lánggal ring a titok,
bús füstcsíkot az ég alatt
sok száz kémény lóbál szüntelen.

Már senki sincsen énvelem,
csak fjordok fölött az ostorhátú szél,
és Solweig dala sírva útra kél.

FARKAS A LÁBNYOMON

Farkas kerget a lábnyomon,
hogy utolér, azt jól tudom,
de mérföldekről álmodom.

Csizmám nyomán ropog a hó —
most úgy járok, hogy nagyot lépek,
a farkasnak így többet érek,
a farkasnak is több marad,
a csizmám hogyha kiszakad.

A csizmám hogyha kiszakad,
a szívem hogyha megdagad,
a vérem hogyha fűszeres —
a vén ordas szívet keres.

Hát legyen neki jó falat
útszélen, hogyha rám akad...
már mérföldről sem álmodom,
már utolér, én jól tudom.

Már utolért és belém marl
öreg ordas, hát mit akart?
Szívet akart vagy csizmát csak,
most mind a kettő kiszakadt.

...Pár napra talán jóllakott,
most hajszolhat új lábnyomot.
Varjú károg. S a hó alatt
két csizma helye ott maradt.

ÜZENET A KEDVESNEK

Mint pásztorlúz a villanyfényességben
Ha füstös kormot áraszt... milyen céltalan.
Füstös, fájó kormos fájdalommal,
Miért hiszi mégis, hogy igaza van.

Aki tüzet gyújt, nem tudja senki,
Mit éget majd a furcsa máglyán.
Jaj annak, aki mindenét ráhordja
Füstös és fojtó fájdalom árán.

Én úgy vittem a két kezemben
A vért, a rőzsét meg a parazsat
Mint önmagát emésztő tiszavirág
Egynapos, halálos csók alatt.

Füstös, kormos fájó fájdalomtól
Nem érzem én sem tisztábbnak magam...
Hogy van, hogy tikkadt éjszakákon
Mégis százszor, százszor igazam van.

BITANG CSIKÓ A PERC

Próbáld a percet próbára tenni,
parazsat a tenyeredre venni,
próbáld a percek számadója lenni.

Kidobolni mint bitang csikót
minden régi percet, álmját,
vagy meghirdetni mint eladót.

Ezt nem lehet, ugye, nem lehet,
mérlegre tenni az elmúlt perceket,
éppen mint az álmat, lemérni nem lehet.

Pedig aki az éveket nézi
— mint aki erdőt jár, de nem látja, csak a fát —,
aki éveket jár, az csak perceket lát.

Csak napokat lát és órákat menni,
az évekből perc lesz, a percből semmi.

NE FÁJJON, AMI FÁJ

Testvér, bírod-e még a súlyos keresztet?
A harcot a fekete vérebekekkel,
melyeket a gond csahosan rád eresztett.
Mert ha nem bírnád — akkor sem lesz másképp.

Nem lesz másképp, nem, itt verekedni kell:
Vedd úgy, hogy áldott a bor,
amelyik mámort ád. S hogy ebcsont beforr.
Üss vissza, ha marnak — ennyi az egész.

Mert ki hallja ugyan a más jajszavát,
kit sajnál az ember? Legfeljebb önmagát.
Ne fájjon hát soha, ami fáj. Meglátod:
olyan átlátszó lesz minden, egykettőre
— csak azt ne kérdezd, mi lesz veled esztendőre.

Talán jól van minden, éppen ahogy van,
hogy az ember mindig magára marad,
ahogy itt állok egyedül, egymagam,
úgyszincs aki segíteni tud,
hiszen minden élet más vágányon fut.

Mit is tudunk hát magunkról, másról?
Az élet valahogy ránk talál,
kerget az úton. El kell felejtetni,
hogy amikor megszülettünk, már belénk mart a halál.

költők és versek

alászállás

GULYÁS JÓZSEF

Tárulj messzi képekre,
nyílj, hasadj, virág,
holnapi díztárgy,
unt játéka valakinek,
porba göngyölve
s fakó izekbe lágyan.

Új virágot tűznek mellükre a szörnyű városok.

Derekad köré csavarodó csigalépcsőn, bérházak menetében
keringsz egyre, egyre alább.
Füled mögött kialusznak a sebzett hangok,
romok, örökös lárma hamvai füstölnek nyomaidban,
egyre alább kerülsz, mint súlypontját veszített tárgy,
mondjuk egy hólyag-pohár az ebédlőszoba asztaláról,
szállsz lejjebb széteső arcokba csontig markolva,
mint véres szalag, valaki sikolya utánad az éj táguló medrében,
hol városok romhalmjai.
Millió kilométer a lábaidban
s az út (nem tudod, rajta jöttél-e), mint szalag köti körül
a hegyek homlokát.
A pusztulás menete ez,
merülő processzió.
Nyakék, tükrében pillants, pillants hátra:
órák üres, kiszívott kagylói fehérlenek.
Rojtolózó, itatós világ,
benne labda s madár, ritkás meleg gomoly, inogva száll.

Egy nappal az élet után,
egy nappal a halál előtt.

Nyakadon gyöngyként csókjaim s lépsz másik időbe,
nagy csönd támad, mintha légüres
térbe nyítsz, megáll a lélegzeted,
elveszted magad: a súlyod, a fájást, a földet talpad alól,
belépve akárha meggyógyulnál,
életlen füleid lencsékként fókuszolódnak,
a tétlenségnek és nyugalomnak e szikrázó elemében
egyszerre meghallod levegősebb dimenziók létezését.

Az egész egy hosszú délutánra emlékeztet.

Szürkéből kékbe,
kékből vörösbe,
abból feketébe
s egyre feketébb
órákba lépsz be.

Kivel régen csak reggelente, merészebb és szerencsés pillanatokban
találkoztál: magadhoz érkezel végül.

Egy csipkében legalább,
egy csipkében ittmaradni, mondd sírva fakadva.
Mindent az utolsó percre hagytál,
hagytad a lehetőségeket sorban megrohadni,
az időt kicsúszni kezedből,
a világ sose volt a tiéd,
akár a gyűrűd,
ünnepések áldozata, átmentél érintés nélkül hagyva
bútorzatát s törvényeit,
sose voltál enyém, magadé, senkié.
Agyad most, miként az ásvány,
kiszűri mélyebb tartalmak lélegzetét.
Egy arc, mint a sziréna, váratlanul kettészeli a nyugalmad.

Elhagy a fény, az idő,
létező dolgok felé árad.

A csend furakvó üvegyapjú, angyalhaj, üvegyapjú,
almasárga csend,
mely lassítja, beszövi az órákat,
mozdulatlan fehér pontok,
forgás álló részei, szilvaként megkukacosodva.
Az idő üresen hullik mögéd a beszáradt sarkokba,
hol fehérség gyullad s kialszik.
Minden kívüled; a falak mögött szerte
hangok égető színes üvegpóra kristálylik,
szítva lázadat,
áttör a falon, ahogy vattán vér ver át.
A világ könyvekben,
homályos, torzító üveglap-rétegek túloldalán.
Ó, élet másnapjai!
mint az üres, kifejtett borsóhüvelyek.
Szobád ófehér csendje satúba fogja szíved.
Kérges távol, néha felhasad
s agyadba betör élesen egy madár táguló csavart rugója.
Mély hamutálban
hamvadó hús-csonk,

fény zöld tócsái, kihűlt levelek,
visszhangtalan, elborult órák,
virág, mely az eget jelenti.
Mondtam, a virág: ég,
az égnek árnyéka inkább, hasonlata.
Hazugság, hogy virág,
hazugság, hogy hajók fehér hártái,
hogy emlék, kihűlt levelek...
Hazugság, a könny nem víz.
Szemed kertjében véget ért búvópatak,
útjai s forrása homályban.
Ki tudja, honnan folynak a könnyek,
honnan s miért?
A könnyek, melyek a gyerekkorban gyökereznek.
a könnyek, melyek a létben,
zárt lapok mögül forrnak elő.

Megkeres, fölfed a fény,
a szemétben rádlel viola-sugár,
egy íz, szín vagy illat,
hozzá arc tapad, nélküle üres,
ahogy a virág üres és nincs nélküled,
íz, szín vagy illat,
hozzá arc tapad
(az egész egy tüzes szilánkjá)
de mindez ismétlődés,
visszaforgatott csókok, idő...
s kincseid kíválnak zavaros érceiből.

A mozdulatok háttérében levegőtlen puszták,
a mozdulatoknak semmi íze,
öreg a hajad s fáradt. Mosolyod
(régen felborította a tétovázó mérlegeket)
mint fájó verejték,
tör ki pórusaidból,
a homokszemcsék közt: holt virág.
Nem tudtál eltenni belőle sötét napokra,
egy szálat
nem sikerült félretenni, megtakarítani...
Esők hívójában éleződnek lemerült képek,
kis rongy asszony,
emlékek fényében melegvő, hervadt sugárban.
Döbbenetes szélcsend világít,
hol egykor minden a kedvedet szolgálta,
kint rohamosan múlnak az órák.
Az idő mások terébe sűrűsödött.
Egyik este a fésű lisztté oldódik
s kifolyik kezedből...
Erőtlen mozgásod tartalma pehely a légnak.
Vized megalszik s elszárad a pohárból
s lesz tükröd homálya maga az emlékezet.
Polcodon szomjas kupák, ünnep-várók,
rég, mohás ízeket kuporgatnak,
elunja egy-egy s széttörik,
megvadul olykor valami elhagyott virágváza
s leugrik, megöli magát.

Egyre beljebb húzódsz,
ritkulnak a zongora tömény hangjai,
a dinnye, ó, a dinnye!
íze mélyen elásva, napnál mélyebben, gyökereidben,
ott él kioldhatatlanul,
emeled olykor a kezed, hogy megválts valami csüggedt tárgyat,
fáradtan emeled föl,
kezed csigás mozgása tükre halálnak, s szavaid,
melyek vakok, feketék,
vak napraforgószemek,
sűrű, aggasztó térben folynak.
Szavaidból kifolyt világ.
Nélküled fordul tovább e nagy óra,
homályosan érinted agyaddal,
e régen oly tiszta ásvány,
nem érti már, hogy könny, virág.

Hajad alvóké,
hajad álló óra.

Az injekciós tű homokba fúródik.

•

Fölötted széljárta emeletek, levegő!
fönt magas szobák menetében,
alább tányér s kanál fényes, ünnepi hangjai,
pirossal előntött sarkok, utak
s minden, minden befelé világít,
csüggedt edények; éjjel hallod, vásott, szomjas faluk
cikkanna elreped
s megtépett húr, füledben zöngicsél sokáig.
A csendre föl ijedsz,
mint egy robbanásra,
előnt a verejték. Pillanatokig
látsz mindent gyökérig teljes fényben,
villanásnyi vakító öntudat,
de beléd sütve
hosszan dereng a világ hamvadt ágboga ...
egy csat a széken, halálodba világít,
csend, fordított robbanás,
csend, kőből és húsból,
sok csend, edények megtépett reszketeg húrjaiból,
vakult kések, kanalak csendje,
nem lehet benne élni, megnyugodni,
ó, nem lehet többet aludni,
csend, kiáltásod széttöri üvegkastélyát,
de újra összeáll.
Ki többé mi sem bonthat.
Így épül föléd lassan a világ s lenyom,
ércekhez szorít közel.
Ó, mélységi formák!
a csend furakvó üveggyapjú, angyalhaj, üveggyapjú.

Melled légüres tájban fonnyadt vitorla,
a halál rezdületlen síkjaiban.

•

Öregek forognak álomtalan, verejtékezve
a végtelen előterében,
a halál csontra vetkőzött gyermekei,
csüggedt szakálluk kiszabadítja
a sok elzárt könnyet a szív kamráiból,
lassan ivódnak fel a mindenség emlékraktáiraiba,
megkapaszkodni sehol egy szög, egy szó,
egy horgas dallam,
ütések csillag-repedése a fátylas üvegfalakban,
a réseken frissen hasított fenyők édessége szívárog.
Vized ilyenkor fölpezsdül a pohárban,
megvilágosodik egy illat
(tartalma: arc)
az egész általa hosszan derengve látható.

•

Fordulj most előre. Vak
tükörbe nézel, nem adja vissza az arcod.
Szólj. A hang nem tér vissza,
sötét pusztá, sötét és üres ember nélkül.
Egy mosolyodból, emlékszem, napokig éltem,
s az elejtett apróságok,
velük az idegen sosem találkozik,
nevetésed elijesztette a halált,
nézz a virágra s feltámad, mondogattam
és mindig először láttalak,
két perc s régen ismerős nekem minden,
de téged, akár a havat,
mindig először láttalak.

A hó fénye eltaposva,
kioltva, megölve, eltaposva.

Hajlékony tested
múltban csendülő teafőző,
csend ikerkristálya,
szavaid visszfénye
messzi hamvadtt csillogásnak,
szavaid vakok, feketék,
szavaid tükre halálnak.

Átlép egy tárgy.

ég a könyvtár

VENDÉGSZÖVEGEK 1

(René Char verseiből)

PAPP TIBOR

a költő nem tartja el akit fölfedez

amit visszacibál fehér fosztás a tejüveggel takart végtelenből az örök-
kévalóság-vacsorából amit kihámoz a szőrös göngyölegből amit az anya-
nyelvbe elkever amit följavit íme

ég a könyvtár

a szótár egyetlen szavából lendülő sorok — — — a rendező
szétbont és visszaforduló tekintetéből ne érts meg engem kíváncsian olvasom
én is

a fecskendő nyílása habot okád (olvashatatlan) a fejkendő nyílása habos a
kád————habos a térfodor öble —————de lehetne füttyülő

(bal kezé-
vel fölhajtotta orrát mikor a féldecit szájához emelte——GyulaBélaMárton
FerencésSzentSzabin aki trombitás volt——a jégcsapos nem segít)

a fecs-
kendő szájából nagyokat köd

köpköd a víz—————
felnőttek nyalunk————— ehhez a csonka sorhoz—————

a fecskendő nyílása babot okád ———napsugár áruháza a házak írott
ára

megannyi tárgy _____

fecskendő szájából ömlik az íz

ágyú torkolatából ömlik a hó pokol volt az a fejünkben ugyanakkor
itt a tavasz ujjunk hegyén _____
csírából duzzadó föld

beleremegett a szellem is

a sas jövő időben

minden ami a lelket elkötelezi ha tudtán kívül is végül bűnbánást hoz
vagy szomorúságot s ebbe kell belenyugodni

hogyan ért el engem az írás mint ablakomat a madártoll télen azonnal
üszök-háború kerekedett a tűzhely tűzterében máig sem csillapodott

hétköznapi tekintet selymes városai városok közé ékelt városok utcasá-
rokkal amit mi rajzoltunk egyes-egyedül éberségünkre válaszoló villámok
szárnyai alatt

napilap figyelem mindennapi kémlelőlyuk magányosan feltárt kulissza-
közök folyosók képviselőfánkok oltalmában viszonzókat óvatosságom

állandó szemmel verés selyemgyáros városai bodorkásan amit kipontozunk
s villanófények világos söre cáfolja figyelmességünk

üljön örömnépet minden porcikánk amikor valami szívünkhöz szóló
bár előre kiszámíthatatlan a saját erejéből beteljesedik

kísérletezzünk tovább

kísérletezzünk tovább

kísérletezzünk tovább

kísérletezzünk tovább

kísérletezzünk tovább folytassuk egyhangú beszédünk szókupacokban
végül elérjük hogy a kutyák elcsendesednek beletörpülnek a fűbe füstölő
szemmel vigyázva ránk miközben elkoptatja hátukat a szél

orpheus orrphallus olga ó

nekem tartós a villám

csak felebarátom társam vagy barátnőm húzhat ki a lelki zsibbadásból
szabadíthatja el a költészetet ugraszthat neki az öreg sivatag mezsgyéinek
hogy végül is legyőzzem őket

senki más csak ők sem ég sem kiváltságos föld sem bármi ijesztő

csak a fáklyával nem keringőzök senki mással

nem lehet kezdeni verset nélkül darabka hiba önmagán vagy a világon
nélkül szalmaszálnyi ártatlanság az első szavakban

nem lehet verset kezdeni egy csipetnyi tévedés nélkül az első szavak
szalmaszálnyi ártatlansága nélkül

nem szabad megszegni a verset vándorlás-részecske magunkból és a vi-
lágból homályos földnyi együgyűség nélkül a fő szójátékban

Öntés

öntési hiba — naïvság elsőrendű mondás legfelső megoldás

eredeti értelmében kell használni minden szót a versben mondja *char*
vagy majdmindegyiket

pipiskedve úgylis többértelmű lesz van amnéziás is

egyik-másik

csillagkép feszes

csak a Magányos

a költészet fogja ellopni halálomat

mikor valamit átveszek szótározok és összeragasztok túlvilág nélkül

a születés előtti ismeretlenség és az e világi merevség után a kiteljesedés
mint a légakna

a valóság életrajz-betétje

a szétforgácsolt vers miéért hogy a forgácsokból összerakva

amikor olvasó leszel

a földi darabosság végcélja világitórás a lényeg hozománya a megélhe-
téshez

a porlasztott vers miéért mert a haza felé vezető út végén a születés előtti
sötétség s a földi keménység után a vers kiterjedése fény a lét hozzájárulása
az élethez

a költő nem tartja meg amit fölfedez leírván tüstént elveszti ebben
rejlík újdonsága végtelenje és veszte

ime ég a szótár

az olvasó pucér elegye következik a maradék
helyet ceruzával tessék kitölteni → →
↓

tal

P

ciro

az én mesterségem élvonalbeli

az én mesterségem

az én mesterségem

együtt születünk az emberekkel és vigasz nélkül istenek között halunk meg

szomorú a föld mely a magot befogadja s a mag bár nagy veszélynek néz elébe boldog

van egy átok amelyik nem hasonlít egyetlenny másakra sem lustán pillangózik nyájas is arcvonását bizalmasra fésüli

ám milyen robbanékony mikor véget vet a tettetésnek hogy vágják a célt felé

talán mert ott ahol épít huncut az árnyék s titkos a környék eltűnik mielőtt nevének neveznék idejében meglép

néhány jövendőmondó fátyolos egére ijesztő példabeszédet rajzol

amit a látnok kidomborít

mozdulatlan könyvek napjainkba hajlékonyan belopódkodók sóhajtók és bálákat nyitók

hogyan fejezzem ki szabadságomat csodálkozásomat ezer kitérővel: se padlat se mennyezet

néha egy fiatal ló sziluettje egy távoli gyermeké közeledik mintegy felderítőként homlokomhoz és átugorja gondjaim lévét ilyenkor megszólal fák alatt a forrás

szerteink kíváncsisága elől bújni szeretnénk mert szeretjük őket

a fénynek életkora van az éjszakának nincs s a tökéletes eredet első villanása vajon milyen volt

ne többszörösen felfüggesztett halált és akárha behavazottat csak egyet jó homokkal feltámadás nélkül

öregedik a fény makacs lelőhely nem úgy a sötétség csorbítatlan ok rögtön lüstént

álljunk meg azok mellett akik el tudnak szakadni attól amiből megélnék bár számukra aligha van visszaút talán nincs is a várakozás szédületes álmatlanságot váj beléjük a szépség virágkalapot tesz a fejükre

légiességet s nyaktörő álmat nádkévére hagyatkozó madarak mennyire hasonlítunk rájuk amikor beáll a hideg

imádom az adományozó kezét és összefogni megszorítani a kockát dobó ujjakat

a visszautasítót?

megtoldom hulló szavakkal

olvasom:
főkötős parasztház ajtajában a cédát szeméremszőrétől a melle hegyéig

néha figyelmeztetem magam hogy életünk sodra aligha felfogható nemcsak csapongó ereje hajt bennünket de a karok és a lábak könnyű mozgása is mely a sóvárgott partra vinne bennünket ahová elmennénk szívesen és szerelmekbe melyek különbözve gazdagítanak de mind e mozdulat elvégezetlen képekbe esik szét mint a képzeletben gömbökbe az illat

vágy te tudod hogy a sötétségből előnyt mi nem meríthetünk csak ha valami láthatatlan láncsal láthatatlan lánggal felruházott hatalomba kapaszkodunk mely kilétét fölfedve lépésről lépésre csillogtat bennünket

a szépség egyedül veti csodálatos ágát különlegesen építi hírnevét az emberek között mellettük de távolságot tartva

nádat vessünk és műveljünk szőlőt a lankán értelmünk sebe-partján óvatos ujjak kegyetlenek bolond vidék az de termékeny nagyon

terítsünk olasznádat a földre műveljünk szőlőt a lejtőn a szesz hajóján elővigyázatos kínzó ágak a WC jóindulatú

a békabuzogányt vágjuk földhöz

fejlesszünk római nyárilakot

a szőlőhegyen

a szőlőhegy kedély fedélzete tollbóbita pereme észjárás párkánya eszmélet párja

tréfás eredet

a szőlőhegy

kíváncsian olvasom én is

a föltaláló nem úgy mint a fölfedező nem ad hozzá a dolgokhoz semmit nem hoz az élőlényeknek csak álarcot csak válaszfalat vasgálicot

csak habakuk egyszerű szavakkal mindenkié

csak haragudjon egyszerű szavakkal mindegy ki és

stb.

végre az élet az egész amikor kiszakítom belőled szerelmes igazságod melegét

sáfrányt mentek az ablakkeretből pelyhedző szakáll—dunyhát párnát
kést a látomásból——ajtófélfát bőrt villát kenyérlapátot
a másvilágból——
cédulák szavak vers- és regénysorok dreher sörök összekötözött——
charból és

esetleg megtoldom mással

maradatok a felhő közelében a szerszám felett virrasszatok minden
magon vastag utálat

emberek jótékonyága csikorgó reggelen ujjongó levegő hangyabizserében
fölemelkedem
begubózom
ehetetlen féreg
üldöző és üldözött

szemben a durva vízzel melyben feslett csokorként úszik a zöld hegy
minden virága

órák házasodnak ott az istenekkel

mint az elégett vagyon

mind (olvashatatlan)

tal p ciro

fémes árnyék törődött papírlapon

de követem az üde napraforgó légyökerét hamvas szentségtartó isza-
lagja én

a hűvös nap liánja vagyok

mai próza

egy csepp spanyol vér

(Részlet)

MILOŠ CRNJANSKI

Egy enyhe őszi és egy havas téli csapadékos eleje segnora Maria Dolores del Poris y Montez vándorszínésznőnek elég volt nemcsak ahhoz, hogy hatalmába kerítse egy király szívét, hanem ahhoz is, hogy fellátsza a király ellen az egész fővárost, maga ellen pedig az egész egyedül üdvözítő katolikus egyházat és bajorországi főpásztorait.

A kellemesen enyhe októberi folyamán segnora Montez három estélyt adott, amelyeken spanyol néptáncokat mutatott be, továbbá megmutogatta gyönyörű csipkéit, gyönyörű szemeit és még szebb lábait. Az a szóbeszéd járta, hogy hamarosan továbbmegy, elutazik.

A hideg, nyirkos novemberben gyakran kilovagolt a királlyal, s öfelsége legújabb metresze lett — amiből már nem is csinált titkot senki; sőt amikor I. Lajos a fogadóban kereste fel, olykor már a kocsist is ott hagyta a kapu előtt.

A színházban mindig fenntartottak számára egy üres páholyt, még hozzá az udvari páholyok sorában; az opera pénztárosa különgázsit utalt ki neki; az udvarban „spanyolórákat adott”; a szállójában szórta a pénzt; végtére aztán a Bahregassén tatarozni kezdtek számára egy palotát, s akkor a világ, amely addig is előszeretettel fecsegett róla, most csakis és kizárólag rajta élesítette a nyelvét.

Kezdetben csupán egy volt azok közül a színésznők közül, akik megfordultak München színpadán, de ahogy múlt az idő, lassanként valóságos vámpír lett belőle, fekete vámpír, vérszopója Bajorföldnek, amely addig Szűzmária oltalmát élvezte.

Kihívóan mutogatva bájait fekete ruhában vagy lovaglókostümjeiben, a fején azokkal a bolondos kis fekete kalapkákkal, és ronda fekete dogja társaságában, le-föl kocsikázott hollófekete paripák vontatta gyászszínű batárján, mint aki örökké temetésre jár.

A nemesi származású, jelentéktelen kis spanyol táncosnőről annyit beszéltek, suttogtak az emberek a lebocsátott függönyök mögött, a családi tüzhely körül, hogy lassanként mindenki úgy tekintett rá, mint valami rettenetes, végzetes fekete macskára, amely csak bajt hoz a ki-

rály fejére. Híre ment, hogy Indiában férjnél volt, hogy Párizsban egész sor öngyilkosság történt miatta, hogy Lengyel- és Oroszországban hercegeket juttatott a tönk szélére. Végül már azt is mondták, hogy az angol szabadkőművesek szolgálatában áll, Mazzinival levelezik, s hogy azért jött Münchenbe, hogy Guizot-nak kémkedjen. Az arisztokrácia már jóval korábban elzárkózott előle.

Signora Montez azonban korántsem viselkedett úgy, mint a többi kegyencnök valamikor, akik már csak mint falon lógó festmények befolyásolták a királyt. Róla az hírlett, hogy nem szereti a papokat, s ezt nyíltan meg is vallja; azt is beszélték, hogy egyszer kijelentette, Bajországra a jezsuiták uralkodnak, s hogy ennek véget kell vetni.

I. Lajos a dolgozószobája számára megfestette harminchat szép asszony arcképét, ott voltak a szeme előtt mind, dermedt élettelenességben, vászon és festék és por formájában. Signora Montez azonban nem engedte lepingáltatni magát, s úgy járt be az udvarba lovaglórúhában, virgoncan, üdén, mint egy erényhős amazon.

Ofelsége legutóbbi kegyeltje, a kissé elhízott, démoni lady Elleenborough mindig diszkrét tartózkodással ült páholyában, amikor az udvar is jelen volt, de ez a spanyol nő az udvarnak fenntartott páholsorban ülve, akkor is nyíltan rámosolygott a királyra fekete legyezője mögül.

Szállodái szalonját, amelynek kezdettől fogva rossz híre volt, s már régen színészek, diákok, fiatal tiszték törzshelye lett, azoké, akik — csakúgy, mint ő — gyűlölték a jezsuitákat, minisztereket és államtanácsosok is felkeresték, amióta a festők és maga a király is bejáratosak lettek.

Ez a nő immár nem volt egyszerű metresz, aki felröppent a színpad deszkáiról, mint Amalia von Schiendling például, vagy Anna Hillmeier, nem is a lady Spencek fajtájához tartozott, ő asszony volt és művész, „világhírű művész”, mint maga hangoztatta, s azt akarta, hogy mindenható eljusson a híre müncheni napjainak is.

Gúnyolódásának, epés fullánkjaiknak legfőbb céltáblája az a középkori szerzetes volt, aki a város címerében is helyet foglal, s aki a névadója is az Isaar menti városnak. A fogadóban csapott dorbézolásokon, a színelég miatta odasereglett festők és filozófusok magasröptű elmefuttatásai közepette, szívesen elhallgatta annak a néhány liberálisnak a fecsegéseit is, akik azt tartották, nincs messze az az idő, amikor signora Montez minisztériumokat fog megbuktatni. Azokban a napokban I. Lajos egy tréfás mondása járt szájáról szájra a társaságokban. A kihallgatásra jelentkező püspöknek, aki figyelmeztette, hogy óvakodjon a táncosnőtől, mert bajt hoz rá, a király így válaszolt: „Önnek a stóla, nekem a Lola.”

A különféle építészeti stílusok örült kakofóniáját hó takarta, de ennek a nőnek a személye körül támadt örület olyan méreteket öltött, hogy hiába is akarták volna leplezni, hisz nyíltan beszéltek róla.

A nép özönlött az operába és „A szarvashoz”, hogy lássa és megszólja; nemcsak túl merész dekoltázsát, hanem a társaságát, s azt a pezsgőt is, amelyet sör helyett ivott. Hauard, a fogadós, egy ideje hallgatott róla, mint a sír, s úgy állt előtte, mint a szikla; nem engedett senkit hozzáférközni, de a táncosnő maga hajszolta a népszerűséget. Kihívóan megjelent a templomokban, a polgárság sétányain meg a tisztii- és diák-kávéházakban. Éjszakánként férfiruhába öltözve surrant ki.

Vele a Wittelsbachok csillaga, akikhez képest a Hohenzollernek csupán trónbitorló szegény tisztecskék voltak, halványulni kezdett, a szegény

és piszkos külvárosok, a falornácos házak lakói pedig a nevével kezdték ijesztgetni a gyerekeiket. A papfaló signorából lassanként az egész egyház és megváltó Krisztus Urunk ellensége lett.

Vörös függönyös ablakai a fényűző vendégfogadóban, ahol lakott, a müncheniek szemében tökéletes képzetét adták a pokolnak.

Nos, ennek a pokolnak a küszöbét lépte át három nappal karácsony előtt von Dellinger hadnagy, a királyi svalizsérok gárdaezredének fiatal huszártisztje, a lépcsőfeljáró előtt lerázogatván fekete köpenyéről a puha, nedves havat.

Mentora és rokona, Wallerstein ezredes is vele volt, éppen előtte vetette le hódbörrel végigbélelt felöltőjét, s már nem csúfolódott fiatal bajtársával. Hiszen szilárd ígéretet tett, hogy bevezeti Montez asszonyhoz, csak persze előbb maga is lépéseket tesz, hogy bemutassák neki.

A táncosnő szokásos esti társasága aznap elmaradt, vagy éppenséggel Lola hazaküldte. A nagy szalonban mindössze három férfi ült szemmel láthatóan gáláns elragadtatásban.

Seinsheim gróf, királyi pénzügyminiszter, a kor nagy dandyje, ott ült Lola előtt egy taburetten. Az újonnan érkezett vendégeknek háttal egy márvány torzó fölé hajolt, amely a táncosnő isteni lábát volt hivatott megörökíteni. Lola, párizsi estélyiben, mindent elkövetett, hogy elbűvölje, s leginkább vele foglalkozott.

Berks államtanácsos, kecskeszakállas, faunképű, nyiszlett kis emberke, a márvány fölé hajolva azzal foglalatzkodott, hogy ujjával rajzolja ki a kövön a boka körvonalait, mert úgy vélte, hogy az kevésbé sikerült, túlságosan vékony a valósághoz képest.

Gróf Hirschberg, fiatal egyetemi hallgató, a fejét a tenyerébe hajtva úgy ült ott a társaságban, mint a kétségbeesés szobra, mert fülíg szerelmes volt Lolába. Am lelki szemével azért bizonyára látta annak a lábának a finom vonalait, mert figyelemmel kísérte a vitát, és — anélkül, hogy felemelte volna fejét — ő is véleményt nyilvánított.

Talán azért, hogy megkönnyítse a szobrászat törvényszerűségeiről kifejlődött eszmecserét, signora Montez felhajtotta szoknyája szegélyét, s úgy mutatta meg szép vonalú jobb lábszárát, hogy felrakta — mint valami piederstálra — arra a párnázott székre, amelyen gróf Seinsheim ült.

Kialvatlan és sápadt volt, fáradt, noha örököde szépségével ügyesen leplezte. Hauard vendéglős kellemetlenkedni kezdett, nyilvánvalóan botrányt akart kirobbantani, ultramontán körök bérence kétségkívül. Hirschberg eltökélte, hogy párbajszorozattal tisztázza ezt az ügyet, a miniszter ellenben mosolyogva türelmet javallott. Berks a lekenyerezést tanácsolta.

Ezzel megkezdődött signora Montez küzdelme a láthatatlan ellenséggel. Ellenségeinek tartotta elsősorban az udvar körüli hölgyeket, aztán a müncheni püspököt, de mindenkifölött ennek a csuhás kormánynak az elnökét, von Abelt. Sorra kikacagta őket, s a meggondolatlan szavak áradatát zúdította rájuk.

Seinsheim miniszter ironikusan megállapította, hogy mindennek a sajtó az oka, mely signora Montezt — Pompadournak nevezi. Úgy véli, az a rágalom, hogy a szabadkőművesek szolgálatában áll, árt majd legtöbbet neki. Szerinte a megoldás abban kínálkozik, hogy egy időre visszavonul. Hová? Hát az egyik királyi kastélyba a hegyekben, valahol a környéken. Amikor látta, hogy az asszony erre felkapja a fejét, mint

egy vipera, sietett előhozakodni a másik lehetőséggel: egy nyilvános áldozás a templomban csak használhat — ő már eligazítaná a dolgot a püspöknél. A király éppen aznap fejtette ki miniszterei előtt legfelsőbb óhaját, hogy szeretné, ha Montez asszony örökre Münchenben maradna, mi több, bajor indigenátust adományoz neki, s kinevezi Landsfeld grófnőjévé. Véleménye szerint ez nagy hiba. Egy ilyen végtelenül értékes, világhírű művésznek, mint a signora, nem kellene elvetnie magától azt a pályát, amelyen mind a tömeg, mind pedig az egyén isteníti, s amelyen megmaradva, az ellenségei sem árthatnak neki. Ahelyett, hogy ilyen nyíltan kitergetik szándékaikat, a király is, meg a signora is jobban tették volna, ha többször-többször szakítást helyeznek kilátásba. Ily módon megnyugtatón azokat, akik félnek tőlük, az intrikusok belefáradnának a várakozásba, s végül — ami a legfontosabb — megőriznék legalább a látszatát az örült nagy szerelemnek, amely maga is szeretné elkerülni a balvégzetet, de lám, tehetetlen — az ilyesmi pedig nem bűn sem isten, sem az emberek előtt.

Sokáig megváratta új vendégeit, de aztán elébük ment, miközben a lakáj kitérte a kétszárnyú ajtót. A magas és elegáns, hideg nyugalmú Wallerstein ezredes azonnal megtetszett neki. Amikor bókolva kézcsoókra járult, Lola orrcimpái megremegtek a férfi őszes hajából áradó finom dolány- és borostyánillattól. Szenvedélyes dohányos lévén, Montez asszony igen érzékeny volt minden újfajta kábulat váratlan fuvallataira, s pillantásában, amellyel a társasághoz csatlakozó vendégét a helyére kísérte, akaratlanul ébredt ámulat és rokonszenv elegyedett. Ez az ember Wallerstein herceggel, a tanács mindenható elnökével tartott atyafiságot, ezenkívül ő volt az első férfi, aki a kézcsoóknál egy pillantásra sem méltatta Lola félig takart kebleit.

Amikor azonban az ezredes védencének, von Dellingernek nyújtott kezét, az asszony tüstén megérezte — miközben jókedvű, csúfondáros mosolyra derült —, hogy egy fiatal kelekótyával van dolga. Ha Wallerstein ezredesnek olyan szaga volt, mint egy pretoriánus parancsnoknak, aki az aeneisi katonaeszmények szellemében akár csizmában is képes eljárni Jázon vagy Aeneas szerepét, ez a fiatal tiszt, szemmel láthatóan, csak arra volt képes, hogy a müncheni társaságban mindenkinek Plautus katonáit juttassa eszébe. Azt mondják, kicsi a bors, de erős, hát ilyen keménykötésű, zömök legény volt von Dellinger, ráadásul egy adag olyan szívéllyességgel megáldva, amelytől holtbiztosan elvárhatta az ember, hogy már az első fordulóban a partnernője lábára lép, mert meg van írva neki a sors könyvében, hogy később bocsánatot kell kérnie.

— A virággal és azzal a kedvességgel, amelyet ma este tanúsít irántam — szólította meg Lola mosolyogva —, ugyebár azt akarja elérni, hogy elfelejtsem — itt halkabbra fogta a szót — viselkedését azon az estén, amikor először láttam?

— Grófnő — válaszolta a fiatal tiszt —, akkor voltam életemben először az udvari színházban, s önt is akkor láttam először — tette hozzá majdnem dadogva. — Alig egy hónapja, hogy anyámmal a fővárosba költöztünk. Amikor önt megláttam, elvesztettem a fejem.

Azt hallotta, hogy Lola a grófi cím közeli várományosa, de hogy mért szólította már most így, maga sem tudta. Egészen belevörösödött, amikor tudatára ébredt, mit mondott, de hát eső után köpönyeg. Mivel azonban a hiúság általános emberi gyengeség, signora Montez úgy tett, mint aki

nem hallotta az előlegezett titulust. A kis vasgyúró von Dellinger két-közbe esvén, jobb híján, továbbra is grófnőnek szólította, úgyhogy bizonyos értelemben — ezt mindenki megérezte — a társaság hőse lett. Berks államtanácsos többször is tetőtől talpig végigmérte, s olyan irigykedő pillantásokat vetett rá, mint amikor okos emberek megnézik maguknak a szerencsés ostobát.

Von Dellinger különben, hátradőlve a selyem karosszékben, s átvetve egymáson viselt csizmába bújtatott, jó lovasra valló, erős rövid lábait, nyugodtan kortyolgatta pezsgőjét, miközben azt sajnálta magában, hogy nincs sör.

A táncosnő szalonja, sötét selyemtapétaival, bíbornoki palástra emlékeztető nehéz, vörös függőnyeivel, a nagy fehér kandallóval — meleg és kényelmes fészeknek tetszett neki abban a nyirkos téli éjszakában. De hát mivel odakint a határon is jó meleg katonaszobája volt, nem hozta zavarba ennek a szalonnak a fényűzése sem. Mert alapjában véve őt csak az érdekelte, hogy meleg legyen, abban aztán igazán örömét lelte, szinte lubickolt benne fiatal medvetestével.

A jelenlevők közül ő csüggött a legalázatosabb szemmel gróf Seinsheim személyén, de ez az alázatosság nem volt egyáltalán feltétlen hódolat is. Kint a határon, a rideg katonaelet körülményei közepette, teljességgel elveszítette érzékét ahhoz, hogy különbséget tegyen emberek és dolgok között. Aki csak elhaladt az őrház előtt, annak ellentmondás nélkül engedelmességre kellett, ha nem akart a szolgálati fegyverével találkozni. Még leginkább Berkstől tartott, mert az mindenfélét kérdezett tőle, ő meg, szegény, nem értette, mit is akar a hatalmas uraság. Legjobban a medúza fejű Hirschberghez vonzódott, aki vele egykorúnak látszott, és még egyetemista volt, ám ez olyan epés pillantással mérte végig mindjárt, hogy mindketten kezdettől fogva megéreztek: ellenségek lesznek.

Signora Montez, aki különben meztelenkedéseivel láncolta magához a férfiakat, azon az estén azzal bűvölte el a fiatal tisztet, hogy úgy tudott viselkedni, mint egy előkelő dáma; tökéletes háziasszony volt, aki szüntelenül csevegett, és másokat is ösztökélt, hogy fejték ki gondolataikat. Felmagasztalván eközben magát Bajorországot, mint aki Isten küldötté-ként egyedül hivatott rá, hogy megmentse a jezsuiták karmaiból.

— Megtörténhetik, hogy ön által tudomást szerez gondolataimról az is, aki mindannyiunk felett áll, s akiért az életemet is feláldoznám — szólt alig észrevehető ravasz mosollyal gróf Seinsheim, a pénzügyminiszter. — Én azonban úgy vélem, hogy mindazt, amit gondolunk, mégsem lehet kimondani is. Ami az államügyeket illeti, signora, Bajorország helyzetét egyáltalán nem látom rózsásnak. Sok az adósság, az áruforgalom pang, pártom minden figyelmét lefoglalja a kolostorok ügye, amelyet — mint értesültünk — ön szorgalmaz.

Ennek ellenére én mégsem tartom önt, mint az az ostoba tömeg és a felbérelt sajtó, sem Thiers, sem Guizot szövetségesének. Nézetem szerint, ha Guizot Bajorországban élne, maga is meggyőződne róla, hogy a mi burzsoáziánk más, mint a francia, hogy tehát ennek vezetésre van szüksége. Ami pedig Thiers-t illeti, ő összehozott egy hadsereget, amely előbb-utóbb, s mindentől függetlenül, úgyis vérbe fojtja az alsóbb néprétegek minden megmozdulását. Az egyetlen dolog, ami aggaszt, a német, a császári korona megszerzésének álma. Csak ez az álom nehogyszertefoszoljon ebben az önnel való pasztorálban. Mindenesetre, én teljesítettem kötelességemet, figyelmeztettem, signora.

— Hát nem veszi észre, kedves Seinsheim, hogy tökéletesen átlátok az ön játékán? Jó, hogy még azt nem mondja, hogy én vagyok a Wittelsbachok fekete péntekje. Ez undorító; hogy elbolondítsa a csöcseléket, amely semmit sem tud, ön mindenre képes. Pedig még én vagyok az egyetlen, most jól figyeljen, aki a testemmel melengetem az ön uralkodójában a német korona álmát.

— Én nem vagyok mindenre képes, signora — suttogta a miniszter. — Mindenre képesek a barátaim. S higgye el, győzni fognak. Önben, ami a harcot illeti, megvan az, amit Guizot a háborúról beszélve úgy nevezett, hogy: cohue. De amivel ők rendelkeznek, az a: puissance. Kezdetben, különösen én, elismertük az ön jótékony hatását. Az utóbbi időben azonban ön azt támadja, ami ezer év óta uralkodik Bajorország fölött.

— Infámis csuháival, Seinsheim, kipingált bábuival, Seinsheim, a Mária-keblekkel, amelyekből — pedig viaszból vannak — mindig kicsöppen egy csepp szűzvér, amikor árnítani kell az ostoba népet. Ó, nem, akkor inkább menjen minden a maga útján — amit a sors hoz. Én nem félek.

— Bennem, signora, mindenkor őszinte hódolójára számíthat — mondotta fojtott haraggal a miniszter —, de én sem menthetem meg, ha valóban kezét emel Őrá, arra, akinek a nevét viseli, s aki eddig még mindig megmentette Bajorországot.

— Mintha maga a püspök szólalt volna meg önből, Seinsheim — búcsúzott el tőle nevetve a háziasszony. — Tudja, mit mondott minderről a király? Nem azért gyűlölnék ők engem, mert Lola Montez a nevem, hanem azért, mert nem akarok Loyola Montez lenni.

Jobb kezének egy mozdulatával még jobban felfedve keblét, mert meg kellett igazítania valami pántot, amely lecsúszott a válláról, visszatért ebből a szópárbajból a társasághoz. Felvillanyozottan, de inkább a haragtól és megvetéstől, semmint a mondottak és hallottak felett érzett elégedettségében.

Hirtelen valami gyengeség és csüggettség fogta el, egy pillanatra megállt a kályhánál, majd gyorsan az ablakhoz lépett, fáradtan, mint az űzött szarvasűnő. Odakint esett a hó. Érezte, hogy ugyanilyen űzötten állna akkor is, ha ez az ablak Párizsban, Varsóban vagy Szentpétervárott van, s ettől még keserűbb, még szomorúbb lett. Ereje fogyott, magános özne látta magát ebben a behavazott, üres, nagy világban. Egyszerre unalmasnak találta a társaságot is.

Berks, akár a bakkecske, amikor megdöfik, egy kissé már spiccesen, a kolostorok kérdéséről kezdett teoretizálni az össz-európai politika szempontjából. Szerinte Bajorországnak gyors és gyökeres megoldást kell találnia. A jezsuitákat ki kell seprűzni. Ez biztosítaná Franciaország katonai és pénzügyi támogatását, márpedig ez a legfontosabb dolog most, amikor sorsdöntő események közelegnek. Majd egy Jeremiás próféta hangján szavalni kezdte a király egyik szonettjét, amelyet a spanyol nő tiszteletére írt. Közben-közben nagyokat csuklott.

Miután visszavezette a helyére, s amíg a puncs hatalmas, kékes lángja fölé hajolt, signora Montez halkán odaszólt Wallerstein ezredesnek, aki a zongorán heverő Kaulbach- és Metzger-rajzokat nézegette: „No látja, ilyenek azok az orgiák, amelyekről Münchenben annyit beszélnek.”

— A politikai orgiák mindig így kezdődnek, signora Montez — válaszolta az ezredes. Nincs oka panaszra. Egy vallásos pénzügyminiszter, egy tanácsos, akinek nagyköveti manírjai vannak...

— És képességei, és képességei — dörmögte Berks a puncs mellől.

Katonák, egyetemisták, mit kívánhatna még?

Abban a percben, amikor váratlanul jelentették, hogy a királyi szán a fogadó elé kanyarodott, signora Monteznál, a puncs körül, így kezdett gyülekezni a mindenesti társaság, melynek tagjai nem is sejtették, mennyire unja és utálja őket a ház asszonya. Az egyetemisták, Metzger műépítész és a festők még nem érkeztek meg, de holtbiztos, hogy be-néznek. Amikor bejelentették a királyt, Berks kirohant az előszobába, hogy elbújjon, Wallerstein ezredes és von Dellinger hadnagy felkapták kardjukat, s egyedül Hirschbergnek volt annyi bátorsága, hogy — Lola legnagyobb megrökönyödésére — odavesse búcsúzóul: „Ma még visszajövök.” A társaság szökése valóban nem mutatott szép látványt, s leginkább az egerek cikázására emlékeztetett, amikor megjelenik a macska.

A király azonban még jócskán elidőzött a fogadóssal, szerette volna elnyerni jóindulatát az asszony iránt, akit pártfogolt, úgyhogy a rózsás hangulatban levő Berksnek sikerült leugrania a lépcsőkről, és elillant. Közben Wallerstein és von Dellinger feszes vigyázzban köszöntötték az uralkodót.

— Hát az ön társasága ugyan mért ugrott szét? — kérdezte őfelsége derűsen, még a küszöbről, miközben kezét nyújtott Lolának. — Wallerstein a legérdekesebb férfi, akivel egy szalonban, vagy egy budorban, találkozni lehet, és a nők imádják. Hozzá kell tennem: hiába. Úgy látszik, a szerelemnek valamely más területe a métier-je — fűzte hozzá ordas mosollyal.

— Elmentek, mert én fáradtnak éreztem magam — felelte signora Montez, miközben a magas termetű király derekára fűzte karját, fejét pedig a mellére hajtotta. — Gróf Seinsheim kihasználta azt a pillanatot, amikor éppen annak az ajándéknak örültem, amelyet felséged küldeni kegyeskedett, s a fejemre szórta sötét jezsuita balsejtelmeinek egész hamuját.

— No és ki volt a tömzsi, szép fiatal tiszt?

— Valami von Dellinger, felség. Ma este vezették be hozzám először, nem is tudom, miért.

— Von Dellinger, von Dellinger — tűnődött halk hangon a király —, soha nem hallottam ezt a nevet.

— Itt volt Berks is, ő az én egyetlen őszinte barátom. Meg Hirschberg gróf.

— Ó, Hirschberg, az ön egyetemistája? Az ön aranyifjúsága.

Mivel az asszony makacs hallgatásba bunkolózott, a király gyengéden megsimogatta.

— Azért jöttem, hogy egy kis éjszakai szánkózásra vigyem. A hó befújta az utakat. Megismeri majd a behavazott Athént, s többé nem fog kinevetni.

Őszintén megörülvén az ajánlatnak, Lola máris ugrott, odaszaladt az ablakhoz, aztán futott átöltözni. A király pedig, miután merített a puncsból, utánasettenkedett, hogy kilesse, amíg vetkőzik. Nézte, nézte, eszelős csillogással a szemében, s a tekintete éppúgy reszketett, akár a keze.

Hódprémekbe burkolózva, a fején kis fekete kalappal, amelybe fehér strucctollat tűzött, nagy muffal a karján futott le a lépcsőn a szobalánnyal a nyomában, akinek szüntelenül járt a szája, franciául fecsegett valamit a királyról.

I. Lajoson az este zöldszínű, nehéz vadászöltöny volt, a kabátján egy-

szerű bársonygallérral. A fején postillon kalap. Széles jókedvében volt, vidáman fütyörészett a kétfelé fésült bajuszpamacsok között csücsörített nyúlszájával.

Amikor elhelyezkedett Lola mellett a szánban, majd betakargatták a prémekkel, a király megszorította az asszony kezét a takarók alatt, s odasúgta: „Végre egyedül.”

A lámpás fénye odavetődött az útra, a lovak patái alá, s a felvert porhóban úgy tetszett, mintha a város sötét utcáin rohanó szán ezüstporban lebegne. Az asszony puha fehér csipkesálja pedig úgy úszott utánuk mindenütt a sötétben, mint egy kecses hattyú.

Lola képtelen volt tájékozódni azokban a sötét utcákban. A Szt. Péter templom olyan irdatlan magasnak tetszett neki a hóban, hogy kis híján felkiáltott — óraütés hallatszott, de valahol a mérhetetlen magasságban. Keresztülrobtak a Szentlélek templomnak a fehér útra vetődő, hosszú, fekete árnyékán, majd az udvar felé vezető utcán visszatérve, elhaladtak a királyi palota hosszú, sötét épülete mellett. Minden mély álomba merült.

A hideg levegőtől megrészegült Lola Montez számára olyan volt ez a séta, mint egy diadalút. Fejét a király vállára támasztotta, s mélyen belelegezte ezt az éjszakát, melynek — csupán a szán csilingelésétől átszűrte — mérhetetlen csendjében nesztelenül szitált a hó. A király föléje hajolt, s lágyan lecsókolta a szemét.

Amikor a szán megállt, Lola valami magasba vesző, hatalmas boltívek előtt találta magát. Úgy érezte magát, mint aki álmodik.

— Látod — szólalt meg a király tegeződve, először szólítván az asszonyt így —, amit itt építke, az több mint húsz méter magas kőkoloszsusz lesz. Nekem is lesz diadalkapum, mint Konstantinnak Rómában, hogy emlékezzenek rám. Vagy hát, engem akár el is felejthetnek, legyen ez a bajor hadsereg emléke. Gyönyörű — tette hozzá halkabban a havas téli éjszakában. Arcáról leritt a büszkeség.

— Lassan valóra váltja az álmaít — mondta az asszony, éppen csak hogy mondjon valamit. — Ha rám hallgatna, így hagyná az egészet. Ha befejezik, soha ilyen szép nem lesz.

Amikor továbbindultak, hirtelenül eszébe ötlött, milyen zűrzavar lesz abból, ha a fiatal Hirschberg netalán mégis visszamegy a szállóba. Hauard, a fogadós, aki egészen megváltozott irányában, mindenesetre alig várja az ilyen alkalmat.

A lovak nyerítése, a paták dobbanása, a kolompok és csengettyűk csilingelése közepette azonban elálmosodott, s ezért elhatározta, hogy nem gondol arra, ami lesz. Egy királynak a vállán feküdt, s ő fenékgakarta élvezni ennek a pillanatnak a gyönyörét.

— Köszönöm, hogy beleegyeztl, hogy Stiller megfesse a portrédat a gyűjteményem számára. Lola, ön ott királynő lesz közöttük. Én is beszéltem Abellel, de képzeld, hallani sem akar róla. Ennek ellenére, a szavamat adom, hogy néhány napon belül mindenki Landsfeld grófnőnek fog szólítani.

Ennek a névnek az említésekor egy pillanatra felvillant benne annak a fiatal, erőteljes, szép arcú tisztnek a képe, aki az este először szólította így — de mindjárt ezután hozzátette gondolatban: „Kereskedik; mint egy kufár. Én neki arcképet. Ő nekem grófi címet. Ez az ember mindig jól akar járni.”

Mintha félig-meddig kitalálta volna az asszony gondolatait, a prém-

jeibe süppedve s jeges kezével cirógatva Lola arcát, a király így szólt hozzá: „Fokozatosan leszokom az életről. Semmi sem szebb a te meztelen nyakadnál, valami titkos vágy mégis arra sarkall, hogy márványba öntve is megörökítselek magamnak. Ezért akarom megfestetni a portrédát is. Noha élettelen mozdulatlanságban, de örökre megőrzi majd szépségedet, amely — előérzetem súgja — az utolsó jó az életemben.”

— Hát már az elválásra gondol felséged?

— Nem válunk el mi egymástól soha. Nem hallotta, mit mondtam a miniszternek? Lola nélkül nincs már többé Lajos sem. Tudom, úgy topant be öregségembe a fertőből. Nem egy kísérletet tettem már, hogy megfosszanak öntől. A minap arról kaptam rendőrségi jelentést, hogy ön egy tiszt hitvese, akit Indiában megölt, hogy Párizsban előidézője volt Bifaure gróf megöletésének, hogy Varsóban, vagy Vlnában, tönkretette Porvanszky grófot, Pétervárott azt forralta, hogy...

— Ó, de hisz ez rettenetes...

— Nem, ez nem rettenetes, ők csak hiábavalóan gyötörnek ezzel. Én annál inkább az ön pártján vagyok. Nem is válhatott jobbá ott lent, a sárban. Én pedig nem akarom, hogy a templomi tömjénszag a ruhájába ivódjon, a legcsekélyebb mértékben sem — tette hozzá a király nyomatékkal. — Legyen olyan, mint Euridiké és Perszephoné.

Egy hosszú faszor tűnt fel előttük az éjszaka áttetsző sötétjében. „Hová megyünk” — suttogta Lola, de mindjárt el is hallgatott, s újból beleévedt a havazás látványába. A hó pedig mind nagyobb pelyhekben hullott az ő felajzott ölébe.

Miközben megbújt a hórihorgas, jól megtermett lakájok vetette sötét árnyékban s a kezével simogatta, a leheletével melengette az asszonyt, a király, úgy látszik, ki akart rukkolni mindennel, amit a legutóbbi napokban elhallgatott.

— Néhány nappal ezelőtt egy-egy szava vagy gesztusa talán még előidézhetette volna azt, amit azok az ebek ott körülöttem oly sóvárogva várnak. De most már szó sem lehet ilyesmiről. Mi együtt maradunk, Lola, s nincs az az erő, amely elválaszthat bennünket. Én eddig még semmit sem értem el az életben. Ha jól belegondolok, nincs is semmi a múltamban, csak háborúk.

— No és az a sok női portré?

— A múlt árnyképei, higgye el. Sóhajtozások és ölekezések, italozás, meleg ágyak, hajnali részegség, végeredményben mindig egy és ugyanaz, megjátszott szülések, törvénytelen gyerekek és az évi tantéme. Az én privát iskátulámból. S mindnek volt valami rossz szokása, amiről emlékezetes maradt, az orrukat szívták, krákoztak, sóhajtoztak. Miss Spence hányt minden pásztoróra után, pedig máskülönben angyali szépség volt. Valami gyomorbaiban szenvedett. Eleenborough pedig, lady Eleenborough meg mindig fölkelte, hogy egyen. Annyira éhes volt utána, egész nap, annyira éhes, hogy minden lakáj tudta, miről van szó.

S amíg segnora Montez nevetett mindezen, a király valami öreges, de mélyből jövő szenvedélyességgel suttogott tovább:

— Mindazok között az asszonyok között, akiknek az arcképei most onnan, a dolgozószoba faláról néznek vissza rám, egy sem volt olyan, mint te. Még a szerelem régi római költőinek, Catullusnak és Propertiusnak a versei sem lennének elég tiszták, akárhányszor elmondjam is őket, ahhoz, hogy kifejezzék azt a sugárzást, amely csak úgy árad a te tiszta bőrből. Tested tökélye makulátlan, Lola. Mint egy szobor, olyan

vagy, márványból faragott görög istennő, aki hús-vér mivoltodban eljöttél hozzám, hogy bearanyozzad öreg napjaimat szépségeddel, amelyet egész életemben áhítottam. Ottó fiam, a görög király, ír! tegnap, azt írja, hogy küld nekem egy athéni táncosnőt ábrázoló domborművet. Nem tudja, hogy te már itt vagy — tette hozzá I. Lajos szellemeskedve. — Amióta téged megismertelek, nem tűnök meg senkit a közelemben. Ezek a mi bajor nőink, hozzád képest, valóságos némberek. Végérvényesen megszűntem teveled, Lola, s úgy érzem, csak akkor élek, ha te lélegzel nekem — amikor másét kell éreznem, undor fog el.

— Ezt tőlem tanultad, édes — sepegte szinte lázas önkívületben a táncosnő, a király ölében elnyúlva. — Ön énekiem a férjem és oltalmazóm egyszersmind, s nincs is nekem más senkim a világon — tette hozzá elérzékenyülten.

A lovak patái alatt porzott a hó, amíg végigrobogtak egy ősi parkba vezető, behavazott gesztenyefasoron. Olyan volt minden, mint a téli regék elvarázsolt világa, amelyben ők eltévedtek. A kert szökökútjait, medencéit, a nagy barokk kővázákat hó takarta. A holt víz úgy hevert előttük, mint egy nagy téli tükör, amely a mulandóságra figyelmeztet. A medence közepén egy szép női test meztelensége — évezredek minden művészetének alfája és omegája — pajzánkodott a hősapkás delfinekkel és tritonokkal. A széles, francia lépcsőfeljáró a vastag hótakaró alatt, a kőnimmfák, rajtuk a megtapadt hóval, amely olyan volt, mint az édes, fehér cukorsüveg, a kagyló alakú teraszok, mindez beleveszett a téli sötétségbe, zimankóba és fehérségbe, mely úgy csillogott, mint valami gyémántpalota az előttük haladó lakajok imbolygó lámpásainak fényében. A kastély első emeleti ablakai ki voltak világítva.

Miközben a némán hajlongó szolgahad kíséretében felvezette az asszonyt a lépcsőn, a király remek hangulatban volt. Nehéz, hódprém bundájában, magas, bár hajlott alakjával, megjelenésével, méltó utóda volt fantasztikus őseinek, s — úgy tetszett — rendkívüli testi erővel bír. Montez asszony, most első ízben, láthatóan el volt ragadtatva.

Amikor beléptek a szalonba, amelynek számtalan sok tükrét szinte ellepik az aranyozott faragványok liánjai egészen az arany folyondárokkal keresztül-kasul behálózott mennyezetig, az asszony lopva megfigyelte a szalonok hosszú sorát, a kristályokkal, gyümölcselel és étellel megrakott nagy asztalt, meg jobbról, az ezüst kandeláberekkel fényűzően megvilágított hálószoját is.

— Nem, csak nem vacsorázni, semmiképpen — suttozta vad szenvedéllyel átölelve és csókolván a férfit, amikor magukra maradtak s ledobták a bundákat. — Csukja be azt az ajtót, felség, és jöjjön, elepedek a vágytól, hogy végre leboruljak felséged előtt, s bizonyosságát adjam, mennyire szeretem. Nézzen ki, nézze azt a nagy telet odakint — súgta neki, miközben karon fogta s odavezette az ajtóhoz, amelynek üvegén át a kivilágított, behavazott balkonra és egy gesztenyefa havas csúcsára esett a pillantás. — Soha senki, egyetlen férfi sem jelentette nekem azt, amit ma ön jelent énekiem. Tartóztattam magam, mindig, mintha éreztem volna, hogy eljön az a nap, amikor maradéktalanabban kell odaadnom magam, mint ahogy az asszonyok általában szokták. Ezt eddig még senki sem érdemelte meg, de felséged — igen, igen, igen — kiáltozta szenvedélyesen átölelve a férfit, olyannyira, hogy, mivel az bizonytalanul állt a síkos, fényes padlózatán, majdnem elesett, és nagyon elsápadt.

Fényűzően pompás ruhájában, kis tollas kalapjával, melyet nem vett le a fejről, Lola mérhetetlenül bájos és természetes volt. Kék szemében valami veszedelmes tűz lobogott. Miközben gyors mozdulatokkal vetkőzött az ágy előtt, minden szégyenkezés nélkül mutatta meg testének márványszerű részeit, amelyen soha egyetlen nyomot nem hagyott bánat, egyetlen szeplőt szülés vagy öregedés.

A tükrökben reszketegen visszaverődő megannyi gyertya és kristálynak meg a fekete márványkandalló zsarátnokának fényében, Lola előtt ott térdelt, mint egy rabszolga, a király, I. Lajos, s úgy tartotta karjaiban a félig meztelen asszonyt, mint aki már olyan mély aléltásban hever, hogy azután még csak a halál következhet.

S amíg az asszony mind hevesebb, mind féktelenebb lett, amíg félelmetes spanyol érzékiségében reszketve vonaglott, mint egy haldokló hattyú, addig a férfi, sűrű vérének nyomása alatt, amely a Wittelsbachok hosszú sorának, démonoknak és hősöknek, félisteneknek és szörnyetegeknek, az erein folyt át, úgy érezte, hogy a maga pattanásig feszült, előregedett vérútjaival más vágya nincs, mint csak őt nézni, nézni, nézni.

Ahogy ott mozdulatlanul térdelt, nemcsak azzal a harminchat szép asszonnal való kicsapongásainak valamennyi jelenetét érezte a háta mögött, akik most olyan ártatlanul, bájosan és előkelően néztek le rá a falról, hanem összes csalódásait is, amelyek mint királyt érték országában, háborúiban és uralkodásában. Egy annyi keserűségben eltöltött élet után, megöregedve, s annak ellenére, hogy mindenkihez le tudott ereszkedni, s mindig jóakarátú és segítőkész volt, mégis csak annyit ért el, hogy az udvar és München szemében csak egyike lett azoknak a megvénhedt németeknek, akik a Tojcsland egyesüléséről álmodoznak, rossz szonettek csinálnak és gyűjtik az antik szobrokat. Rég megunt családjától, amely — akárcsak az imakönyvei fölött réges-rég elfonnyadt feliséges hitvese — amúgy is szenvedélyesen gyűlölte, talán utoljára menekült ide, a gyönyörű, márvány pommes des Hespérides oltalma alá, mint ahogy ő nevezte őket Lola egyébként fehér bőrének valami sárgás, sötétbe játszó fénye miatt. Ő csak azt akarta, hogy ezt a tökéletes szépséget, ezt az életet szépséget, melyet a véletlennek, a sorsnak köszönhet, az életben uralkodó zűrzavarnak ezt a legfőbb értelmét olyan lassan szívja magába, mint aki megrészegült ennek a gyümölcsnek az illatától. Csak egy pillanatnyi nyugalmat áhított, egy olyan pillanatot, amikor egyenesen a szemébe nézhet a halhatatlanságnak, szépségnek, meg az öregségnek és a mulandóságnak.

Ezt a pillanatot, amikor tulajdonképpen a bajor korona csillant meg a fején, a több hetes önmegtartóztatásban felajzott signora Montez a déli népekre jellemző animális közönségességgel fogta fel. Készen arra, hogy teljesen megfossa józan esztől az operaénekesnők és balettprimadonnák, és költők és festők és szobrászok e megvénült mecénását, Lola haragra lobbant, mert sértette a büszkeségét, hogy testének és odaadásának olyan kevés a látható hatása. Megragadta a vérnyomástól és a szenvedélye hevétől elfehéredett királyt, s türelmetlenségében csokolni kezdte mind eszeveszettebbül, miközben I. Lajos pedig arról sugdosott ellankadva, hogy elrendelte a miniszterelnöknek, adja meg számára a bajor honosságot, s hogy következőképp a napokban hivatalosan is Landsfeld grófnő lesz belőle.

Az asszony úgy érezte, hogy ez megint az ágyasnak szóló ajándék csupán, amikor pedig ő a király őszinte szerelmére vágyik. Mivel nem

nyúlhatott ostorhoz, hát keserves sírásban tört ki. „Hagyjon” — suttogta, majd: „Ön engem nem szeret” — kiáltotta, de ezt már sikoltotta: „A szerelmét akarom, felség, nem az ajándékait.”

Az asszony pőre szépsége — és a selyemágy — előtt leroskadva, I. Lajos, nem minden büszkeség nélkül, ily válaszolt: „Ezek csak első jelei az ön iránt táplált jóindulatomnak, madame, de benne foglaltnak mindazok a lehetőségek, amelyeket egy uralkodó szerelme nyújthat. Igazán nem tudom, hogyan bizonyítsam még, hogy szeretem.” Megszeppent, mert annyit hajlogatták előtte a besúgók jelentését, miszerint az asszony eldicsekedett, hogy egy napon talán még királynő is lehet belőle. — Csak nem igaz?

Lola, amikor látta, hogy nem kellett volna olyan hamar megjíjnie, amire pedig a király jelenlétében, minden kapcsolatuk ellenére, oly igen hajlamos volt, egy bukott Diana pózában elfordult a férfitől, könnyben úszó szemmel hátravetette a fejét, s kezével beletúrt szétzilált, fekete hajába, mint valami kéken csillogó tollzatába egy, mindig a feje felett lebegő, hollónak.

Érezte, utoljára kísérelte meg, hogy viszonyukat forró együttlété, mélyből fakadó rajongássá tegye, hogy együtt sütkérezzenek érzéseik verőfényben a szerelemnek olyan napja alatt, amelyen Andalúziában ragyog, s amilyenre — ebben a nyirkos, hideg, ködös országban — a király is, mint bizonygatta, annyira vágyott. Utoljára kínálkozott fel — érezte ezt — őszintén, a maga semmit sem takargató pőreségében, maradéktalan fiatalságában és érzékiségében. Szilárdan eltökélte, hogy ezentúl csak azt nyújtja neki, ami mint uralkodót a metreszétől megilleti, s amit mint öregember, a szerelemben, megérdemel. Sem többet, sem kevesebbet.

Egy pillanatban az iszonyú keserűség és üresség érzése fogta el, amely aztán, lassan, egy mérhetetlen szomorúságnak adta át helyét.

Noha csak huszonhat éves volt, számtalan szerelmi kaland és kicsapongás voltak életútjának állomásai tizenhét esztendő kora óta. Ez az életmód azonban nem rontotta meg egyszersmind a lelkét is, nem annyira, hogy a szerelemben közönséges határa legyen. Ellenkezőleg, azok a szörnyű árnyképek, amelyek előtáncoltak a múltból, miközben a király az ölébe hajtotta a fejét, arra emlékeztették, hogy ugyanígy hevertek előtte azok a megölt és öngyilkos férfiak, akik az ő karjai között a halálra készülődtek. Ő pedig valami démoni tűzzel a bensőjében mindent feledni akarta, egy szűziesen tiszta, szelíd szerelemben elfeledni mindörökre, vagy pedig, egy hozzá méltó szeretővel átélt viharos tobzódásban, legalább egy időre.

Affektált és örökös szívélyessége, spanyol fajtájának az a nemeslelkűsége és büszkesége, amelyet önakaratából s oly tántoríthatatlanul és kevélyen képviselt egész Európában, olvasottsága, a nagyvilági dáma szellemessége meg közismert politikai ambíciói, — mindez csak álarc volt, amely rendkívüli érzékiségét, a szerelemvágyó asszony animális egyszerűségét leplezte. Az erőltetett kényszerzubbonyából időnként teljes erővel kitört ennek az asszonynak a tökéletes természetessége és bája, ugyanúgy, mint a cirkuszi fenevadakból, vagy a szigorú spanyol lovaglóiskolában kinevelt és betört fiatal kancákból. Amikor tehette, s amikor igazán akarta, egy csepp tiszta és forró spanyol vér volt ő ezen a földön, az életben. Pici, apró a maga porszemnyi mivoltában s az egész földi sárgolyóhoz képest, amelyen élünk, de lényege szerint semmivel

sem jelentéktelenebb teremtménye istennek, a csillagoknak s annak a melegségnek, amely ott áramlik szüntelen minden növény és minden állatalakzat nedveiben.

A kimerült király hiába simogatta megállás nélkül, magasztalta a legválogatottabb szavakkal, miközben meg-megcsiklandta kétfelé fésült bajuszával, látszott rajta az erőfeszítés, s ez Lolában olyan undort keltett az öregség, a halál, a bomlás iránt, hogy megiszonyodva kis híján fölsikoltott. Ebben a fényűzően csillogó távoli kastélyban, a havas téli éjszaka borzongató csendjében, itt, az erdő közepén, egyszerre felmerült benne önmaga iszonyatos emlékképe, az a tizenhét éves korából való, amikor elcsábították, álnok módon férjhez adták James kapitányhoz, első férjéhez, akít aztán mindjárt áthelyeztek Indiába.

Ez a részeges, kiélt, idő előtt megöszült férje aztán bevezette dorbézolásai, s Lola szemében ő is ugyanolyan csömörletesnek és üres szívűnek tetszett, mint ez az ábrándlovag itt, aki a bajor mocsarakban egy Athént akar teremteni. Ő pedig, Lola Montez, a hajó kajútjében, a háborgó tengeren, a tökéletes pusztságban, akkor is sápadt fényű, drága igazgyöngy volt az olyan eres, piszkos férfimancsóknak, amilyenek ezek itt. Férfikezek, élet és halál urai, de őrajta rút pokolvarok.

Csak amikor újból találkozott a tekintete a lábai előtt heverő öreg embernek azzal a szürke, világos szemével, amelyben annyi mérhetetlen vágy és szomorúság tükröződött, csak akkor csillapodott le egy kissé, s belátta, hogy ennek a felkínálkozó léleknek a mélyén, megis, az őiránta való határtalan, mélységes és kápráztató rajongás lakozik mindennek ellenére.

A csókok közben lassan I. Lajos is lecsitult, az egész világgal való szakítás elsőprő dagályában, egész lelkével és minden érzékével mindinkább enyhülést keresvén viharos életének ebben az utolsó, megrészegető szenvedélyében. Amikor az asszonymak most már enyhébb szorításai alatt erősnek érezte magát, a király — a hősök és színpadi deklamátorok testtartásában — karjába emelte Lolát, akárcsak valamikor a bronz ágyúcsövet a csataterén.

Ugy érezte, mindig is ennek a most megért gyönyörteljes órának tartotta életét, mint ahogy valamikor a Tojcslandnak élt, a bajor ezredeknek, később pedig a festőknek és az antik templomoknak. S ahogy Lolára pillantott, szemében a szomorúság mellett a nyájasság ígérete csillant.

S mivel a jólneveltség Lolában is felülkerekedett az epésségen, úgy-hogy megmosolyogta a király ügyetlenkedését a vetkőzésnél, mindketten elcsitultak annak a gazdag múltú hálósobának a különös légkörében, amely annyi pásztorórának volt tanúja, de amelyek a miniatűrökön, tükrökön, bajor és francia vázákön nem hagytak semmi nyomot.

Mintegy az örületnek új rohamában, a király a legesztelenebb szavakra fakadt az asszony szemét csókolgatván közben, ő pedig támogatta, hogy el ne essen ott az aranyos francia kerevet előtt, amely fölött egy harminchat karú nehéz, ezüst gyertyatartó imbolygott azzal fenyegetve, hogy rájuk zuhan.

Elmerülve királyi szeretőjével a téli éjszaka csendjében, az asszony odasúgta: „Az ördög sokat tud, mert öreg, el diablo sabe mucho, porque es viejo” — ahogy spanyolul hozzátette.

Borbély János fordítása

a szülőföld az, amit annak vallunk

Beszélgetés Miloš Crnjanskival

DRAŠKO REĐEP

D. R.: Beszélgetésünk közvetlen indítéka, hogy a belgrádi Nolit nemrégiben kiadta *Egy csepp spanyol vér* c. regényét. Kétségtelenül indítéknak tekinthetjük a regény egy-egy részletének a megjelenését is Londonban, a *Književne novine*-ben és a *Relations* c. folyóiratban, amelyet — angol, francia és német nyelven — a szerb PEN Klub és a Szerbiai Írószövetség ad ki. Ezenkívül, amint olvasóink is tudják, a belgrádi *Savremenik* c. folyóirat, bizonyos megszakításokat és szüneteket leszámítva, úgyszólván számról számra közli emlékiratait századunk egy nagy és viharos korszakáról. Kétségtelen, hogy jelenléte abban az irodalomban, amely ma és itt van, az én szememben egy kissé olyan, mint a vitézi tornán való részvétel, amelyre Ön mint a modern irodalom klasszikusa érkezik, a fiatal, legfiatalabb írónemzedékhez tartozó írókkal együtt. Nem gondolja, hogy ez így van?

M. C.: Én mindig kedveltem a harcot, az összetűzéseket, most pedig, öreg napjaimban, természetesen, úgy megyek oda, mint önmagam nézője. Már nem veszek benne részt, a harc már nem érdekel, inkább arra vagyok kíváncsi, mit csinálnak a fiatalabbak. Eszerint nekem az *Egy csepp spanyol vér* is, amely harmincnyolc év után csak most lát napvilágot, csupán egy régi könyv, amely mégis nagyon kedves nekem, mert megmutatja, hogyan írtam fiatalkoromban. Van néhány más könyvem is, amelyek hasonló értelemben érdekelnek.

D. R.: Az *Egy csepp spanyol vér* tehát az 1932-es évszámot viseli. Tehát, ha szabad így mondanom, a két másik regény, az *Örökös vándorlások* és a másik *Vándorlások* közötti korszakból való.

M. C.: Pontosan így. Az *Egy csepp spanyol vérről* mondhatják, hogy történelmi regény. Ez azonban nem történelmi regény. Amikor az ember szakítani akar a realitással, a naturalista regénnyel, olyankor a fantázia

világát választja, s akkor minden más teljesen mindegy. Ha az ember elképzeli magának egy spanyol táncosnőt — valójában nem is spanyol, hanem ír származású volt —, ha tehát adva van egy ilyen táncosnő meg egy király, a táncosnő a király metresze lesz és forradalmat csinál Münchenben — ez a München pedig akkor az a város volt, amelyben gyakran megfordultam, nem a politika, hanem a múzeumok miatt —, nos, akkor bárki olyan helyzetbe kerülhet, hogy már akkor felteszi a kérdést — én pedig akkor fiatal voltam —, hogyan is viselkedik egy hatvan éven felüli ember egy harmincéves, gyönyörű szép asszony társaságában. Ez mindenekelőtt szerelmi regény.

D. R.: És történelmi regény.

M. C.: Történelmi is, magától értetődik. Ez a legkellemesebb a dologban. Mert ha magunkról írunk, ha olyasvalamit csinálunk, mint Jakov Ignjatović, akkor realisták vagyunk, s akkor nincs kibúvó, tudja. Akkor nem lehet fantazálni.

D. R.: Lukács György egyszer azt mondta, a történelmi regényben az a lényeges, hogy a főhős sohasem eléggé hiteles, nem eléggé történelmi, nem eléggé bizonyos.

M. C.: Én, tudja, csak a nevet veszem kölcsön. Az Isakovićokra is mindenki azt mondta, hogy éltek, léteztek. Azt mondják, teljesen a mi történelmünkben merítettem. Pedig az Isakovićok nekem csak a nevüket adták kölcsön, méghozzá az újvidéki városháza levéltárából.

D. R.: Emlékszem Vasa Stajićnak írt, ezzel kapcsolatos leveleire.

M. C.: Azok közül az asszonyok közül, akik úgy nevezett történelmi regényeimben, mint amilyen az *Örökös vándorlások*, szerepelnek, valójában egy sem élt. Ezek az én teremtményeim, én alkottam őket. S bizony kellemes dolog, amikor úgyszólván mintegy pihenésként egy olyan történelmi regényen dolgozik az ember, amilyen ez is, az *Egy csepp spanyol vér*, hogy az ember megint nekifoghat valakinek a megteremtéséhez, akinek csak a nevét tudja, semmi mást. Megvannak a képek, s az ember képeket csinálhat hozzájuk.

D. R.: Igen, de a történelmi regény feltételezi, hogy valami úgy is történhetett. Lenne szíves talán felolvasni nekünk egy részletet az *Egy csepp spanyol vérből*, hogy mi is megérthessük ezt az eljárást.

M. C.: Tudja, azt biztosan kevesen veszik észre, hogy festett az valamikor, hogyan beszélhetett egy fiatalember, a hősnő szeretője. Mert I. Lajos, az öreg király és a között az ifjú ember között ott, Lola Montez természetesen inkább a fiatalokhoz vonzódik. Csakhogy gondosan titkolja, mert kalandornő. Nos tehát mit mond Lolának ez a hiába epekedő fiatalember, amikor egy este a színházból vezet haza, azt olvasom föl. Na és akkor ez a Hirschberg azt mondja:

„Azt hittem, ma sem jön haza, hát eljöttem, hogy itt, a tűz mellett, virrasszak. De azért olykor ki is mentem, és az ajtó előtt várakoztam,

szobalányainak nagy multságára. Ez alatt a három nap és három éjszaka alatt többet vénült a szemem és a mosolyom, mint azelőtt tíz év alatt. Milyen nyomorúságos, a lehető legnyomorúságosabb dolog a világon, hogy a szerelem, a hódolat, amikor áldani szeretnénk önt, ocsmány dísznökké aljasít le bennünket, akikbe aztán belerúg, mint egy Kírké. Belefogyunk a vágyba, hogy végre egy asszony iránt legyünk gáncstalanok és jók, ön pedig akkor kinevet bennünket. Átfázva, a hóban, ott járkáltam a ház előtt, az árnyékkal kergetőzve. Hát nem szégyenletes, hogy amíg a barátaim megvetnek, a családom sirat, én itt lesem önt a küszöbön, mint egy kutyus? Amíg úgy imádtam, mintha ezüsből, kristályból volna, amíg tiszta volt a szememben, meg sem érinthettem; most, hogy önre zúdult ez az egész szenny, most odadobná magát nekem. Jól van, rendben van, de még egypár nap, s elmúlik hajának ez az első illata is, mely olyan, mint a friss hóé, elmúlik a szemünknek ez a káprázata, kigyógyulok a reszketésből, s nem fogok örökké epekedni ön után.”

Nos hát így fest ez körülbelül. Ez nem történelem. Ez szerelmi tanulmány úgyszólván, tudja. Csak hát, magától értetődik, a történelmi regény nem lehet olyan, mint egy társadalmi regény. Nálunk, tudja, mindez keveredik. S a műbírálathoz is mindig csak az egyik oldalát nézi az irodalmi műnek. A műbírálathoz nem igényli, hogy a másik és a harmadik oldalát is megfigyelje. Márpedig az irodalmi művek több oldalról is vizsgálhatók, tudja. Mindenki a saját szájaíze szerint választja ki magának.

D. R.: Azt mondta, akkor merült fel önben az, hogy megírja ezt a regényt, amikor átutazóban volt Münchenben, amikor Münchenben járt. Egy régi levelében, amelyet — ha megengedi, hogy emlékeztessem — Londonból írt nekem, azt mondja, hogy legelőször is Temesvár volt, aztán következett Bécs, Budapest, Róma. S most, mint írta, London van, ahol élek.

M. C.: Nem jószántamból.

D. R.: Odüsszeusz sem bolyongott jószántából, hanem azért, mert az istenek úgy akarták, írta egyszer egy másik levelében. Mindenesetre, a legutóbbi öt évben ismét a belgrádi életét éli.

M. C.: Visszatértem oda, ahonnan elindultam.

D. R.: Tessék megmondani, mit tart szülőföldjének. Szülőföldje Csongrád, majd Ittabé, Ilanča. Otthonának mégis a Szerémséget vallja.

M. C.: Egy barátom, amikor el akarta venni rajtam a port az újságban, azt írta, hogy kis ilančai tanárocska vagyok. Ilančán én még csak nem is születtem, ott a családom lakott, a nagyapám volt ott pap. Különben pedig semmi közöm hozzá. Én csak szeretem, mint egy bánátú falut, mert egyáltalán szeretem azt az egész vidéket. Aki nem szereti a szülőföldjét, az — nem akarom azt mondani, hogy kurva, de ilyesvalami. A huszonöt londoni év! Hát az egy kinszenvedés, az valami rettenetes volt. Most jelenik meg a regényem erről. Ez olyan irodalmi mű,

amelynek semmi köze a politikához, de igenis van köze ahhoz az élethez ott, minden emigráns életéhez. Tudja, én nem voltam emigráns. Hivatalként kerültem oda. Na mármost, a szülőföld, tudja, a szülőföld valóban Bánát. Az otthoni táj mégis a Szerémség. S én ott jól érzem magam. Nem azért, mert ott élt Branko Radičević és én most pözba vágom magam, hanem mert szerettem. Azt nem mondhatom el, hogy miért, mindenesetre sok-sok szál fűzött a Szerémséghez. Egyszer leírtam: Belgrád szerelmi elővárosa a Szerémség. Karlóca pedig a kvintesszenciája a Dunán túli szerbségünknek, tudja.

A szülőföld, azt kérdi, a szülőföld. Hát a szülőföld először is az, ahol születünk. Mindössze három évet töltöttem Csongrádon, ahová az édesapámat toloncolták. Ők ott valami múzeumot csinálnak most, tudja, de tévednek. Én ott soha nem jártam iskolába. Az a bátyám volt. Nem egészen hároméves koromban visszajöttünk Temesvárra és Pancsovára. De az igazi szülőföld, tudja, az, amelyet szeret, érez az ember, nekem Szerbia. Azért, mert egy olyan hazát választottam magamnak, amely annyit szenvedett, annyira üldözte a balsors századokon át, de különösen a legutóbbi száz évben. Ez az én szülőföldem. Belgrádban otthon érzem magam, itt éltem. Tudja, költőinknek szemükre vetik, miért nem mennek vidékre, pedig amikor Kragujevacon tanárkodtam, én sem akartam vidékre menni. Hadakoztam érte, hogy ott maradjak, mert város. Nem szülőföld, tudja, az ebéd és a vacsora. A Kalemegdan, az szülőföld. A vers is azért jött oda utánam a végén ismét. Meg különben is, én ott úgy érzem magam, mint otthon. Természetesen, megjártam a Triglavot és Szlovéniát is, tudom szeretni tehát azt is. Horvátországban voltam egyetemi hallgató. Nekem ott is szép, tudja. Én sohasem mondom, Tenger-mellék, hanem csak azt, hogy Rijeka. Az ifjúság Rijekája. És mindannak, ami az ifjúsággal együtt jár. Eszerint a szülőföld az, amit annak vallunk. Nekem a Szerémségben a legszebb. De ott van Belgrád, Szerbia.

D. R.: A szerb irodalmi kritika igen sokat foglalkozott az úgynevezett strazilovói költészeti vonulattal, amelynek útja Branko Radičevićtől Miloš Crnjanskiig, s tovább, néhány fiatalabb, egészen jelenkori, most jelen levő költőig vezet. Hogyan tekint erre a strazilovói költészetre, a szerb poézisnek erre a strazilovói vonulatára?

M. C.: Nagyon szép dolog volt, mert megvolt a valóságalapja. Mindannyian tudóvészes, kopott egyetemisták voltak, kész nyomor. Na és akkor Branko Radičević életének az a poétikus-szomorú vége. Hasonló eset, mint a magyarok Petőfijével. Olaszországban nincs senki, aki ne tudna Dantéről, Carducciról. Az egész ifjúság velük él. Sokan beleszerettek a Brankóhoz fűződő romantikába. Volt itt minden, a fiatalossággal, a szerelemmel való együttérzés, és így tovább. Egy ilyen irányzat azonban nem tarthat sokáig, képtelenség. Mai költészetünk irányvonala intellektuális, és gyakran változik. Az én költészetem pedig inkább az 1918-as évvel, Jugoszlávia létrehozásával, politikai dolgokkal, egy borzalmas háborúval, az első világháborúval, tart kapcsolatot, ezért nem mondhatom, hogy itt valami nagy hangsúlyt kapna a strazilovói irányzat. Ha Temesváron kimegy a temetőbe, megtalálhatja két nővérem és egy fivérem sírját. Mellettük ott fekszik Branko Radičević öccse, természetes tehát, hogy együtt éreztem Brankóval Bécsben. Ott végeztem ta-

nulmányaimat, ugyanabban a kórházban, ahol annak idején Branko meghalt. Itt rejlenek az összefüggések. Nem kell mást belemagyarázni.

D. R.: A Szerémség igen korán megjelenik műveiben, már az *Álarc* című költői vigjátékban, amely 1918-ban hagyta el a sajtót. A tábornokné a Brankóval való beszélgetésben azt mondja: *Maga csak a Szerémséget ismeri*. Később aztán *Szerелеm Toscanában* című munkájában a Szerémség, hogy úgy mondjam, az első és az utolsó főnév, a mű kulcsértékű főneve. Ez szemmel láthatóan nem véletlen, mert a *Stražilovót* is Fiesolában, Firenze mellett, tehát Toscanában írta...

M. C.: Igen, de úgy, hogy közben a Szerémségre gondoltam. Ez teljesen érthető. Minden embernek az életében kell, hogy legyen egy nagy élmény, egy nagy eszme, amely egész lényének legfontosabb része. Ezt a legfontosabbat én a Szerémségben találtam meg. Azért, mert ott virágzanak a gyümölcsfák. Utazott valaha hajón Belgrád és Újvidék között? Úgy virágzanak, akárcsak Japánban. Tudja, vannak idióták, akik azt mondják, hogy én japán meg kínai vagyok. Miféle kínai, miféle japán! Én ürögi vagyok úgyszólván.

D. R.: Mind a szerb műbírálát, mind az úgynevezett közvélemény berkeiben régóta, talán a legutóbbi száz évben, mindig előszeretettel csevegték — meglehetősen naiv módon — arról, hogy ki a nagyobb költő. Mert kétségtelen, hogy még a legnagyobb költő is elsősorban a maga intenzitásában, a maga temperamentumában nagy. Ez a dilemma egyszer úgy szólt, hogy Zmaj vagy Laza Kostić, máskor úgy, hogy Dučić vagy Rakić, s végül: Miloš Crnjanski vagy Rastko Petrović. Nos, helyben vagyunk, tehát Rastko Petrović.

M. C.: Mirt mondjak? Rastko Petrović nekem fiatal barátom és bajtársam volt. Párizsban együtt voltunk. Dušan Matić is ott volt. A ház, a hotel, amelyben Rastko lakott, hát az egy csoda érdekes hely volt. Ők ott főztek, a kandallón. Rastko igazi élmény, tudja. Mindig szerettem. Számomra a legtragikusabb emlék Rastko egy legutolsó leveléhez fűződik, amelyet New Yorkból kaptam. Roppant szomorú dolog. De hát, azt írta, sebjaj, Crnjanski, vigasztalódjon, a Stražilovót senki sem tudja utánacsinálni. Ő pedig, szegény, Michelangelón dolgozott, de közben én is Michelangelóval foglalkoztam. Ez persze véletlen. Dolgozott a Michelangelón, és — tudja, hogy csinálom? Hogy csinálja?, kérdeztem vissza. Hát úgy, azt mondja, angolul írom, s akkor utána az egyes dolgokat, az egyes részleteket úgy árulom, mint a cipőtalpat. Súlyos körülmények között élt. Amikor meghalt, azt hiszem, nyolc vagy nyolcvan dollár ha találkozott a házban. Bajosan élt, tudja. Rastko rendkívüli emléke életemnek. Különben nagyon vidámnak és komikusan ismertem, s egyszer, amikor itt fürödtünk a zemuni strandon, ő meg Veljko Petrović olyan magasnak látszottak, hogy mindenki csodálkozott rajta, közben pedig körös-körül mindenütt sekély volt. Rastko egy jelenség volt, egyéniségnek is érdekes.

D. R.: Úgyhogy a Duna még sekélyebbnek látszott, ugye?

M. C.: Még sekélyebbnek. Rastko különben, véleményem szerint, olyan költő, aki megérdemli, hogy emlegessék és olvassák. De ő sem váltotta valóra mindazt, amit akart. Rómában teljesített szolgálatot. Mindannyian ujjászülettünk ezeken az állomáshelyeken. Nekem már három megirt és kinyomtatott könyvem volt, amikor a pancsovai gimnáziumba küldtek, tornát tanítottam, emlékszem.

D. R.: Dušan Vasiljevnek van egy híres címe: *A háború után énekel az ember*. Sok műbíráló, és nem ok nélkül, közvetlenül a háború utáni alkotómunkáját, az első világháború utánira gondolok, a háborúból számos sebhellyel kikerült nemzedék jelenségéhez kapcsolja. Ahogy mondani szokták, a szerb modernizmusnak az első nemzedéke az, amely önnel, Rastkóval, Todor Manojlović-tal s annyi más, talán kevésbé jelentős útítárssal együtt érkezett a szerb irodalomba. Milyennek látja ma ezt a nemzedéket?

M. C.: Nagyon szeretem, s nagyon sajnálom. Az, hogy ki a nagyobb vagy kisebb, ezek képtelenségek, ilyesmit nem lehet és nem is szabad mondani. Toša (*Todor Manojlović*, a ford. megj.) végrendelete, hát az egy gyönyörű vers, de az emberek manapság nem olvasnak ilyen verseket. Engem ezernyi szál fűz ehhez a nemzedékhez, azért, mert én is katoná voltam, s amikor az ember hazajön abból a vérfürdőből, elveszettnek érzi magát. Az angoloknak megvan erre a kifejezésük. Ez az *elveszett nemzedék*. Fiatalemberek voltunk, amikor a háború után találkoztunk, logikus tehát, hogy mindazok, akik a háborúról írtak, azt a háborút, az első világháborút, egészen testközelből ismerték. Ez a nemzedék forradalmi volt. S tartósan a háborúhoz kötődött. Nézetem szerint sokat tett ez a nemzedék.

D. R.: Bizonyára emlékszik, hogy Stanislav Vinaver nagyon régen, ma már ötven éve annak, úgy rémlik, legelőször a *Progres* című lapban, egyik akkori expresszionista kiáltványában három nevet írt le egymás mellett. Outána aztán még számtalanszor leírták. Ez a három név: Andrić, Crnjanski, Krleža.

M. C.: Bennünket szoros szálak fűznek össze, akaratlanul is. Most megöregedtünk, s most csak az a kérdés, ki lesz az első, ki a második, ki a harmadik. De nem a dicsőségben, hanem a halálban. Az ilyesmi rendkívül összekapcsol. Krleža nekem olyan, mint a legjobb barátom, ha nem is értünk egyet, és soha nem is értettünk egyet. Ivo Andrić ötven éve a barátom, együtt érzek vele, amikor hallom, hogy valami kellemetlenség érte, és így tovább. No és az irodalomban? Hát mindhárman ahhoz az osztrák háborúhoz vagyunk kötve. Nem voltunk Szerbia oldalán, tudja. Ha valahol Korfun lettünk volna, akkor valamelyik hadsereghez vagy hasonlóhoz kötődünk, mint Stevan Jakovljević. Mi ehhez az inenső, ausztriai oldalhoz tartoztunk, de egész szívünkkel emezeknek a pártján voltunk, ide tartoztunk igazán. És eszerint, azt hiszem, mi hárman megtettük, amit tehattünk. Nem fontos, ki az első, ki a második, ki a harmadik. Méltóságomon aluli, hogy ilyesmin törjem a fejem.

D. R.: Rendszerint éppen ezzel a három nagy írónkkal hozzák kapcsolatba az ún. expresszionista évek elnevezését, amely irány-

zat közvetlenül az első világháború után hódított tért. Ellentétben a XIX. századdal és a romantikus korral, amikor az írók rövid életűek voltak, keveset írtak, ifjúságuk virágában haltak el romantikus körökben, hektikában, mint Branko, ennek a nemzedéknek az írói szerencséire igen hosszú időszakon át jelen vannak, hosszú életűek, igen tevékenyek.

M. C.: De véletlenül, egészen véletlenül. Ha Ivo nem marad itt a meg szállás idején is, soha nem írja meg azokat a könyveit.

D. R.: Azt szokták mondani, hogy ezekre az északi, alföldi vidékekre, amelyek önnek is a szülőföldje, mindannyian úgy jöttünk délről, északról, keletről és nyugatról, ki előbb, ki később. Így mondják. Az *Örökös vándorlások*, de nemcsak az, hanem az *Ittaka lírája* és megannyi más könyve is valóban egy odüsszeusi komplexust sugall, amely különben sokfelé felbukkan az ön életművében. Makacsul visszatér a kóborlások, vándorlások motívuma, és egy olyan gondolkodásmódot mutat be, mely szerint az emberek örökké abban a hitben ringatják magukat, hogy más vidéken, más tájékon, jobb, szebb, könnyebb, boldogabb élet folyik annál, amitlyent ott élnek, ahol éppen vannak, ahol laknak.

M. C.: Az *Örökös vándorlásoknak* és más regényeimnek éppen ez ad mélyebb értelmet annál, amely valamely XVIII. századi esemény leírásánál különben jelentkezik. De hát a szerb nép, a maga egészében, mást se csinált, mint költözöködött. Hiszen látja, mennyire szétszóródtunk. Egy elfeledett ember, a pancsovai Milan Čurčin azt mondta népünkről, hogy maga sem tudja, hol vannak a határai. Pontosan így van. Embereink szétszóródtak a szélrózsa minden irányába, mégpedig azért, mert menniük kellett, mert háborúk voltak, mert török idők jártak. Nem azért, mert úgy tartotta a kedvük. A költő pedig az én szememben az, aki vándorol. A költő élvezettel kel vándorútra. A legrégebb római költőknél is megtalálja azt a mondatot, amely úgy szól, hogy *tavasza van, vizket a talpom*.

D. R.: Az ímént Jaša Ignjatovićot említette. Szentendrét azonban egy igen régi szövegében említi először, amelynek címe *Három kereszt*. Ebben a szövegben különben Esztergomról és Temesvárról is beszél. Szentendre kétségtelenül nem a legészakibb pont, ahová a szerbség eljutott, hanem egyszersmind fővárosa is Jaša Ignjatović irodalmának. Mi a véleménye Jaša Ignjatovićról, a maga örökös kislétszámaival, amelyek szintén vándorlások, a maga életességével, vitalitásával?

M. C.: Mindenekelőtt az, hogy úgy látom, egy osztály nevében beszél. Amit ő szem előtt tart, az színtiszta burzsoázia. Nem az egész szerb nép, mert az katonanép volt. Ő az utolsó, aki egy osztály hanyatlását veszi regényeinek fő tárgyául. Nincs az az olvasó, aki nem élvezzi azt a helyzetet, amikor — jól emlékszem — a két testvér kettéfűrésze a házat. Ez abszurdum, ez egy társadalom, egy osztály bukása. Akad ilyesmi Szentendrén kívül is. Senki sem beszél például Debrecenről. Valóságos áradatként özönlöttek oda föl, de el és tűntek onnan, visszajöttek, nyugatra,

északra, délre költözködtek. A családok emlékezete megőrizte fiaik tragédiáját. Húsz-huszonegy éves korukban meglelt emberek voltak. Sok forradalmár is volt közöttük, de sajnos, mindig megmaradtak régi pravoszlávnak és pánszlávnak. Mindent északról emlékeztek.

D. R.: Vannak szavak, amelyek egyszerre új jelentést kapnak. Egyik kötetében van egy szöveg, amelynek címe *A szent Vajdaság*. Milyennek látja ma a Vajdaságot?

M. C.: De hisz az egy humoros, csúfolódó írás volt. A nagypámról van szó benne. Ha látta volna képen, megértené, micsoda ijesztő kardosbajszos típus volt. De hát ez is a múltnak egy része, amely nem is mindig szép, nem is erkölcsös mindig.

D. R.: S képes volt a feleségének csak egy morzsa cukrot adni.

M. C.: Tudja, az asszonynak az a dolga, hogy szót fogadjon. Három asszonyt temetett el. A régi Pancsova, a régi Becskerek, a régi Karlóca ez.

D. R.: Hogyan fogadták például az *Apotheózist* azok az emberek ott Becskereken, a Bánságban, az ön Bánságában?

M. C.: A világháború után, emlékszem, azt hiszem, mindjárt az első évben, elkezdtünk irodalmi esetekre járni, a mi csoportunk kezdte el, erről Andrić is mesélhetne.

D. R.: Tehát abban az időben, amikor Andrić verseket írt s az irodalmi esteken fellépett velük.

M. C.: No akkor írtam meg én is az *Apotheózist*, amely éppen mostában jelenik meg. Mindenki azt gondolja, hogy rólam van szó, hogy én jöttem ki abból a kórházból.

D. R.: Sokan utánozzák.

M. C.: Hát rendben van. Nos, Becskereken én azt akkor, emlékszem, felolvastam. Az asszonynépség meg volt botránkozva, a Matić doktorné és a hozzá hasonlók. Hogy nem sül ki a szeme, amikor ilyesmit olvas, mondogatták. De manapság, az ifjúságnál, például nemrég Pancsován, az ilyesmi telibe talál. Az ifjúság ma baloldali, egészen baloldali, s az ilyen dolgokban a dacnak egy megnyilvánulását látják, mint ahogy az is volt; kihívás, elkeseredés, sötét valami, amely szokásainkkal, vallási szokásainkkal van kapcsolatban. S most Pancsován egy fiatalember olyan gyönyörűen olvasta fel az *Apotheózist*, mint eddig még senki.

D. R.: Hogyan tekint a szumatraizmusra, amely — bizonyos mértékben — a *Szumátrából* és a *Szumátra magyarzatából* sarjadt ki?

M. C.: Ennek eredete nem vezethető vissza egyik versemre sem. A forrása tehát nem egy vers, hanem az életem. Itt Miloš Bilimacról van szó, aki a zágrábi vasútállomáson várt rám, s aki éppen hazajött Orosz-

országból. Mint háborúból visszatért tiszt, én már megjártam ezt az utat. A čortanovci alagút akkor le volt rombolva. Ilyen az élet. Kašanin a községházán olvasott fel Dučićról. Ilyen az élet. Mindez engem ma nem érdekel. Nem foglalkozom ezekkel a dolgokkal. Ezt meg kell érteni. Ami elmúlt, az egy mély szakadék, amely eltemet mindent, s itt már nincs semmi keresnivalónk, nem lehet semmit visszacsinálni.

D. R.: *Három poéma* c. könyvében, amelyet annak idején a belgrádi Prosveta adott ki, a *Stražilovo* és a *Szerbia* mellett megjelent az a nagy *Lamentáció Belgrád felett* is. Ez, ha nem tévedek, legelőször 1962-ben Johannesburgban, majd pedig úgyszólván ezzel egyidőben, itt Belgrádban, a *Književne novine*ben látott napvilágot. Három olyan téma, amelyek Crnjanski művének valószínűleg legfőbb motívumai. Előbb a *Stražilovo*, majd a *Szerbia* jött, egy Dunán inneni felfogásban érzékeltetve...

M. C.: A *Szerbia* úgy van megragadva, hogy abban benne vagyunk az apám és én is. Mi itt laktunk, odaát pedig volt egy nagybátyám, aki a bolondokházában végezte, Belgrádban. A család fenntartotta a kapcsolatot. Ide tartozik Paja Putnik is, apámnak egyik unokaöccse. Noha a Putnikokkal valójában anyai ágon vagyunk rokonságban. Tudja, sokan azt mondják ma rólam: kiírta magát. Dehogyan írtam én ki magamat. Csak éppen akkor írok, amikor arra valóban a lelki szomjúság kényszerít. Hiszen nem ír az ember mindennap verset.

D. R.: Mondjon valamit a mi Dunán inneniségünkről, erről a mi Dunán inneni világunkról.

M. C.: Nos, jól van. Térjünk vissza 1915 őszéhez, amikor Šidben kибodódtam a vagonból, a marhavagonból, persze, a többi kolerással együtt. Hogy kolera volt-e igazán, vagy sem, nem tudom. Csak azt, hogy az ágyam felett az állt: „post coler asiatic”. Egy rémes hasmenés, elképzelhetetlen hányássorozat volt ez. S akkor láttam szerb hadifoglyokat meghalni ott a templomnál. Tudja, mit ittak? Ecetet. Hogy mért éppen ecetet, ma sem tudom. Láttam oroszokat meghalni a kötőöhelyen, láttam magyarokat, láttam románokat, amint sírnak, sírnak, gyászolnak. Tudja, körülállják a haldoklót, siratják. Oroszokat láttam, akik folyton teáért nyújtogatták a kezüket, no és amikor megkapja a teát, de már többé nem emeli fel a kezét, akkor kész. Sok ilyen dolgot láttam, s azt hiszem, az odaáti ember semmivel sem gyávább vitéz. Kemény emberek ezek. Különösen a Distrikt, ott Kikinda körül. Ők voltak azok, akik Dobrudzsánál, a fronton, késre mentek abalgárokkal, öldökölték egymást, mint a vadállatok. Nem mondhatók ártatlan angyalkáknak, a legkevésbé sem. Nincs nálunk az a nagy kedélyesség, amelyet egyik fiatalkori barátom, Ranko Mladenović emlegetett. A mi kövér lálóink* — szokta mondani. No igen, mondom én, csak az a kellemetlen, hogy bicskát hordanak a zsebükben, s az mindig beletalál valakinek a pocakjába, a hasába, tudja. Nem angyalok.

* Bánsági emberre mondják. (A ford. megy.)

D. R.: Egyik szövege azt a címet viseli, hogy *Dobrinović, emlékekből megkomponálva*. Filmnyelven szólva, Dobrinovićot ön három képkockában is látta, Temesváron, Újvidéken és így tovább. Mit jelentett önnek ez a színház, ez a szerb színház, amely Temesvárig is eljutott?

M. C.: Legelőször is *Nikola Balkáni cárnőjével* jött. Hát ez nem volt valami nagy dolog. Az ragadott meg benne, ahogy a tenyerébe tapsol, amikor a cselédséget, az övéit szólítja. Kitűnő színészek voltak, de mind autodidakták. Nyaranként, tudja, amikor összejött egy ikis pénzük, külföldre utaztak, nem messzebb Bécsnél. De ez nem segített rajtuk. Autodidakták maradtak mindvégig. A színvonal nagyon, nagyon alacsony volt ebben a színházban, a kellékek, a kosztümök, minden. Kulisszahasogatás.

D. R.: *Koča Vasiljevićet, Žarko Vasiljević apját, szerb Hamletként, a legjobb szerb Hamletként emlegették.*

M. C.: Ide figyeljen, én láttam őt Richárd szerepében, amikor azt a mozdulatot teszi a Nap felé, kinyújtott karral, amelynek görcsében harag, gonoszág, démon és angyal keveredik egyszerre. Ez bizony nagy jelenet volt, annyi Richárdot láttam a nagyvilágban, de ő utolérhetetlen. A mai színház egészen más.

D. R.: Hazalátogat-e olykor a Vajdaságba?

M. C.: Igen gyakran, csak éppen nem jelentem be senkinek. Megnézem a péterváradai erődöt, átmegegyek Pancsovára, ott a fiatalság szépen fogad. Nemrég, ötven év után, felkerestem apám sírját. Van egy kápolnánk Ilančán. Oda mentem el ötven év után.

D. R.: Egyszer azt írta, hogy *Laza Kostić Emlékezés Ruvaracra* c. verse a XIX. századi szerb költészetnek kétségtelenül legjelentősebb alkotása.

M. C.: Ma is azt vallom, hogy a XIX. század legjelentősebb verse, mégpedig azért, mert az alfától az omegáig gondolati költészet. Hogy mi az alfa és mi az omega? Az alfa az, ami jó, az omega pedig, a híres mendencecsont, a vége mindennek, mindennek. Kostić voltaképpen nem végzett rendszeres tanulmányokat. Kitűnő jogász volt. Betéve tudta a pandektákat. Az ilyen kor volt. Különben igen művelt, igen mély volt. Azt, hogy micsoda vicceket csinált, tudja, hogy mit mondott a püspökre s így tovább, hogy rendőrségi besúgó volt, azt ma nem emlegetik, ki is gondolna ilyesmit. A fölös erőnek a pazarlása volt ez nála. Erős ember volt, gazdag, hírneves katonatiszt fia. Másfajta emberek voltak azok. Ma nem teremnek ilyenek.

D. R.: *Dušan Matićnak* van egy esszéje, amelyben megkísérli, hogy a szerb klasszikumot másfelé lelje meg, nem ott, ahol a világos korszakosítást kedvelő tanáros kutatómunka rendszerint megtalálja. Miben lehet megjelölni irodalmunk klasszikus korát?

M. C.: Á, a klasszicizmusunk? Most olyasmit kell mondanom, ami meg fogja lepni. A mi klasszicizmusunk a guzlicások, azért, mert a képzetlen, kolduló, gyakran a legkezdetlegesebb fokon álló guzlicásoknak olyan kifejezőmódjuk van, amely már-már földöntúli. Ez valóságos misztérium. Hogy jöttek rá erre, azt senki sem tudja. Filip Višnjić közönséges koldus. Az, amit mi csinálunk itt belőle, teljesen indokolatlan. Višnjić járta a falvakat, a paraszti Szerbiát, amely aztán csodálkozásra készítette az egész világot. Goethét, vagy valaki mást, nem valamely művészi alkotása lepte meg.

D. R.: A folytonosság hiánya műveltségünkben...

M. C.: Minálunk egyáltalán nincs folytonosság.

D. R.: És mi a válasz kérdésekre?

M. C.: Nekünk nincs írott klasszicizmusunk, ámbar Laza korszaka például igen magas színvonalon volt.

D. R.: Azt szokták mondani, hogy az újabb kori szerb irodalom valójában abban a pillanatban született, amikor — jelképesen megfogalmazva — Dositej levetette a papi csuhát, s búcsút mondott Hopovónak.

M. C.: Dehogyan, Dositej korántsem olyan nagy, mint mondják. Nézegettem én őt Londonban, úgy értem — tanulmányoztam, olvastam. Dositej csupán azért nagy, mert világlátott, kellemes ember...

D. R.: Isidora (*Isidora Sekulić*, a ford. megj.) egy tétele szerint Dositej azért ment Európába, hogy Európát elhozza nekünk, míg ellenben Vuk képviselte azt a másik csapást, amely bennünket vitt el Európába.

M. C.: Vuk azért jóval nagyobb alak, mert valami nagyot teremtett is. Dositej viszont nem alkotott semmi nagyot. Volt némi szerepe, de csak annyi, hogy ő volt az, aki vagyonának a felét a felkelés céljaira áldozta. Dositej szabadkőműves volt, s mint ilyen járta Európát. Ez tudott dolog, de hallgatnak róla. Nincs mit elhallgatnunk. Európéer volt. Nekem tetszik az a szobor, amely a háború előtt a „Szerb korona” szálló előtt állt, ott, ahol közismert kalapjában és európai öltözékében annyiszor megfordult. Ez volt Dositej. De amit megírt, az kora nyugati filozófiájának kompiliációja. Viszont Vuk azért nagy, mert egyszerre csak megjelenik egy ilyen nyomorék, rossz lábú ember, elmegy Bécsbe, és pontosan eltalálja, mi a klasszikum, mi a legnagyobb népdal. Európa számára ez valami új és nagy dolog volt. Ezért is keltett olyan feltűnést a *Hasanaginica*. A felkelés megindulásáról szóló sorok is rendkívüliek.

D. R.: A legutóbbi évek kutatásai az eddig tudottnál távolabbi múltba helyezik a szerb irodalom határait. Mind nyilvánvalóbbá válik, hogy ez az irodalom a régmúltban, a középkorban gyökerezik. Mit tart erről?

M. C.: Azt, hogy túlon túl neveltség. Vannak, tudja, akik karriert akarnak csinálni ebből, a Nemanjićokból és középkorunkból. Igen, igen, igen. Nem nagyon imponál ez nekem, tudja. Van nekünk egy igen komoly történelmünk, vannak történészeink, akik tudományosan ki tudják mutatni, mik voltak a Nemanjićok, milyen volt az a korszak, a középkor stb. És most akadnak, akik azt gondolják, hogy elegendő a solymárokat vagy valami hasonlót emlegetni, akkor az mindjárt mély és. Mivel pedig az olvasóközönség igényli az újat, el is fogadja az ilyesmit.

D. R.: A régi keletkezésű *Ittaka lírája* bizonyos értelemben ironizálva beszél középkorunkról.

M. C.: Nem ironizálva, hanem kétségbeesve. Ez a kétségbeesés zabolátlan-sága. Nincs itt semmi más. Az ember 1918-ban visszajön Belgrádba, látja azt a pusztulást, s persze hogy kétségbeesik. Rengeteg üres puffogatás volt akkor, a francia költészet utánzása stb. Én Dučićot ugrattam, mondom neki, ha már olvasok, inkább Henri de Régnier-t olvasom, mint Dučićot. A fiatalság mindig piszkálja az öregeket. De ő nem haragudott. S csak látta volna, amikor valamelyik ifjanc kellemetlen megjegyzéseket tett rá. Dučić olyankor azt mondta — írd meg, öcsém, írd csak meg. Neki az volt a legfontosabb, hogy halljanak róla. Félt, nehogy elfelejtsék. De fantasztikus nyelvezete volt. Hiszen tudja, ma is akadnak, akik utánozzák. Nem a tartalmat, nem a műfajt, hanem a nyelvezetet és a rímeket.

D. R.: Mit jelent ma önnek az *Ittaka lírája*?

M. C.: Fiatalkori emléket, azoknak az éveknek az emlékét. Számomra nincs más jelentősége. Mert ha az ember pontot tesz valaminek a végére, akkor megírja. Azután minden könyv a maga sorsát éli. Tudatában vagyok ennek, de nem bánkodom miatta, s nem is fűz hozzá különösebb érzélem.

D. R.: A *Vándorlások* második kötetében Pavle Isakovićyal van egy jelenet, amikor Božić őrnagy meghívja Bécs környéki otthonába, egy villába, ahol minden olyan zöld, mint Horatiusnál. Pavle elhallgat egy pillanatra, de ön akkor magyarázatként hozzáteszi, hogy Pavle nem tudta, ki az a Horatius, azonban röstellte megkérdezni. A műbíráló ezt a jelenetet néha úgy értelmezte, mint az ide érkező új ember helyzetét, aki bár rámenős egy kissé, mégis meg tudja őrizni természetes méltóságát és eléggé tartózkodó ahhoz, hogy el ne árulja, mit nem tud.

M. C.: De hiszen katona, mindenekelett katona volt. Senki sem kívánhatja tőle, hogy Horatiusról tudjon. Pavle Isakovićot különben sokan nem értik meg kellőképpen. Nagyon komoly figura ez, az embereknek és lélektanuknak valóságos stúdiuma. Ő a második nemzedékhez tartozik, szemben azokkal, akik — akárcsak Vuk — csak verekedtek.

D. R.: Távoli emlékként Vuk is felbukkan a *Vándorlásoknak* ebben a második könyvében.

M. C.: Ő pedig el akar menni, le akarja rázni azt a nyomorúságot, azt a borzalmat, amiből nincs kiút.

D. R.: Vannak olyan nézetek, hogy az *Örökös vándorlások* — az első könyv, s a második könyv is — valaki helyett íródott, aki ott lehetett azokban az években az Isakovićok között, s mindent látott. Ezek a könyvek vajon valaki helyet íródtak?

M. C.: Nem íródtak senki helyett sem. Az *Örökös vándorlások* mint könyv jól ki van elemezve. Bizonyára látta Nikola Miloševićnek a Srpska književna zadruga sorozatban megjelent kötetét. A *Vándorlások* eléggé fel van tárva, mostanában pedig már egy magasabb fokon is. Kezdetben is szépeket írtak róla, s csak a fiatalabbak. Ezt a munkámat sohasem fejeztem be.

D. R.: Hat kötetre tervezte.

M. C.: Hát igen, ez olyan baj, amilyennel más is küszködik. Ki az, aki mindent megírt, amit akart? S én ezt nem is bánom. Csak a legutóbbi könyveim érdekelnek.

D. R.: Mit gondol a műbírálról?

M. C.: Mindenekelőtt, körülbelül 1932-ig nem voltak politikai támadások. Attól fogva vannak. A politikai támadás mindig igazságtalan.

A háború óta igen jó. A műbírálat sokkal kulturáltabb, sokkal olvasottabb és sokfélebb. A ma író emberek meglehetősen tudnak. Ha számba veszi, mit tudott Skerlić — leszámítva azt a doktori tételét —, az nem sok. Ha viszont megnézzük ezeket a mai fiatalembereket, bizony olvasottak, nyelveket tudnak, úgy írnak, mint bárhol Európában. Nem sokat adok arra, mit mondanak mások. Ez engem nem zavar.

D. R.: Na és mit mondanak az olvasók?

M. C.: Mit mondanak az olvasók, hát az roppant mulatságos dolog. Mert egyszer csak valaki kijelenti: Crnjanski, én önt imádom. Én meg erre azt mondom, mért nem jött ötven évvel ezelőtt ezzel a vallomással.

D. R.: Tudom, nem szereti a bizalmas hangnemet az ilyen beszélgetésekben, de mi ezt a beszélgetést mégiscsak az ön hetvenhetedik születésnapja alkalmából folytatjuk. Szabad-e megkérdezni, milyen könyveken dolgozik, mely könyvek következnek még?

M. C.: A Prosveta januárban adja ki, ha kiadja és ha kiadom, a Londonról szóló, igen terjedelmes regényemet. Ebben egy általános problémát, az emigránsok problémáját taglalom. Én nem voltam emigráns, én tisztviselő voltam, aki ottræadt. De az orosz emigránsok, általában az emigránsok jelensége a világban, igen érdekes probléma. Nem politikai könyvről van szó. Egy emberről szól, aki fölláldozza magát, hogy a felesége élhessen. A többit tudja. Amit pedig most csinállok, az *Embejade*, az emlékezéseim. Olyan lesz benne mindenki, amilyen valóban volt, még ha a tulajdon édesapámról van is szó. Amilyenek voltak, olyanok-

nak lesznek lefestve valamennyien, s minden gyűlölet nélkül. Nincs énbennem gyűlölet. Ezzel egy kötelezettséget róvok le azok iránt, akik utánam megmaradtak, és azok iránt, akik elhulltak ebben a háborúban, akik elpusztultak Belgrádban, a bombázásokban és így tovább. A Michelangelóról szóló könyvem áll hozzám legközelebb. Igen ambiciózus munka. Bizonyos új elméleteket, új nézeteket fektetek föl, mi több, bizonyos új megállapításokat teszek benne. Ezzel foglalkozom. Amikor az út végére ér, az embernek vigasztalást kell lelnie valamiben.

D. R.: Hogyan tér vissza mint olvasó saját korai műveihez, irodalmunk klasszikusnak számító könyveihez?

M. C.: Ha hiszi, ha nem, nem olvasom őket. Annyi más olvasnivalóm van. Amikor pedig mégis beléjük lapozok, akkor tréfálkozni szoktam.

D. R.: Kap-e leveleket olvasótól?

M. C.: Jócskán elzárkóztam én. Ünnepeketni magunkat és szerepelni, nem jó az. Akkor éreztem magam legjobban, amikor a barátaim, még az egyetemen, mint költőt szerettek. Ez nekem elég volt. Mivel pedig a feleségem nem figyel ide, megsúgom, hogy a kolléganőim is ugyanúgy szerettek mint költőt. Megértem azt, hogy amikor a „Londonnál” a csendőrség a levegőbe lőtt, Desanka Maksimović és Ruža Čajkanović elébem álltak, és a testükkel védtek a lövöldözés pillanataiban. Kell ennél több?

Lausanne-ban, francia nyelven, nemrég jelent meg a *Napló Čarnojevićről* című könyvem. Ott is az áll, hogy *classique slave*. Istenemre mondom, szívesen cserélnék valakivel, aki nem klasszikus, hanem csak fiatal. Amikor ma a *Gorski cart* vagy pedig Uskokovićot olvasom, az a benyomásom, hogy ragyogóan van megírva. A Matica kiadásában megjelent *Száraz ág* is, valami Urban a szerzője — a fia stockholmi cseh nagykövet, megismerkedtem vele —, az is szép könyv.

D. R.: Ha egyetért velem, mi ezt a beszélgetést nem fejeznék be. Egyszer majd folytatjuk.

M. C.: A beszélgetések mindig folytatódnak.

P. s.

Egy őszi estén, 1970. október 25-én, tehát a *Stražilovo* költője 77. születésnapjának előestéjén, a „Jugoszlávia” szálló tágas, üveges előcsarnokában folyt ez a beszélgetés Miloš Crnjanskival. A Duna fölött leereszkedett az est, kigyulladtak a szinte kartávolságnyira látszó Belgrád első éjszakai fényei, az előcsarnokban az est leszálltával mind erőteljesebb lett a zsidongás, amelyben úgyszólván a világ minden nyelvét hallani lehetett, s ebben a kozmopolita légkörben Crnjanski még sokat beszélt a szülőföldről, Szerbiáról, a Szerémségről s azokról az örökös *vándorlásairól* egy nemzetnek, amely soha nem ismerte meg a határait. A beszélgetést a Belgrádi Televízió 1970. december 24-i műsorában sugározta.

Borbély János fordítása

a szép keresése

az író problémáiról

EUGENE IONESCO

„Miért ír tulajdonképpen?“, kérdezik sokszor az írókat. „Ezt illene tudnia“, felelhetné az író a kérdezőnek. „Ezt kellene tudni, hiszen olvas minket, s ha egyre többet olvas tőlünk, nyilván azért teszi, mert írásainkban talált valami táplálékot, valamit, ami szükségletét kielégíti. Miért van ilyen szükséglete és milyenfajta táplálékot képeznek írásaink? Ha író vagyok, miért éppen Ön az olvasóm? A feltett kérdésre tehát önmagában kell keresnie a választ.“ Az olvasó vagy a néző automatikusan azt feleli majd, azért olvas vagy jár színházba, hogy tanuljon vagy szórakozzék. Nagyjából ez a két válasz lehetséges. Tanulni annyit jelent, mint megtudni ki az, aki ír és mi az, amit ír, vagy szerényen kifejezve, választ találni olyan kérdésekre, amelyekre az olvasó, illetve néző képtelen. Aki szórakozni akar, vagyis elfelejteni a napi gondokat és élvezni az olvasott vagy látott mű szépségét, szemére vetheti az íróknak, hogy untatja, ha az a benyomása, csak ki akarják oktatni vagy előírásokat szabnak neki. A másik, aki művelődni kíván, viszont azért tehet szemrehányást, mert úgy érzi, hogy csak a mulattatást és szórakozást szolgálják (esetleg az ő rovására), és magára hagyják az általa meg nem oldható problémákkal. Amint valaki ír egy szonettet, egy operettet, egy dalt, egy regényt vagy egy tragédiát, az újságírók megrohanják, és tudni akarják, mi a szerző véleménye a szocializmusról, a kapitalizmusról, a jóról és a rosszról, a matematikáról, az űrhajózásról, a kvantumelméletéről, a szerelemről, a labdarúgósportról, a szakácsművészetről vagy az államelnökről. „Milyen elképzelése van az életről és a halálról?“, kérdezte tőlem egy dél-amerikai riporter, amikor csomagjaimmal éppen partra akartam szállni. Letettem a bőröndjeimet, letöröltem homlokomról a verejtéket, és húsz év gondolkodási haladékokat kértem, bár akkor sem számíthat biztosan válaszra. „Éppen ezt kérdezem én is magamtól“, mondtam, „és ezért írok.“ Fogtam a bőröndjeimet abban a gondolatban, hogy jól becsaptam. De ki hordja a világegyetem kulcsát a zsebében vagy a kofferjában? Ha megkérdezne egy író vagy egy szerző, hogy miért olvasok vagy járok színházba, azt mondanám, nem a fele-

letek, hanem a kérdések kedvéért, nem azért, hogy ismereteket szerezzek, hanem hogy ezt a valamit, ezt a valakit — ami egy mű — megismerjem. Tudásszomjammal a tudományok és a tudósok felé fordulok. A kíváncsiság, ami színházba, múzeumba vagy a könyvkereskedőhöz hajt, más természetű. Meg akarom ismerni valakinek az arcát és a szívét, akit szeretni fogok vagy nem.

Az író a feltett kérdésekkel zavarba hozzák, mert azokat ő is felteszi magának egyebekkel együtt, és mert sejti, hogy vannak még más feltehető kérdések, amihez sohasem jut, válaszokról nem is beszélve.

Egyedül, távol a riporterektől és az érdeklődőktől, mindenki fellelegzik, az író is. Néha felteszi magának a kérdést, hogy miért, néha nem. Bárhogy legyen is, mindenképpen kénytelen lélegzeni. Az író azonban nemcsak lélegzik, hanem ír is, hiszen író. És ha elkezd írni, eltűnődik, vajon milyen okból és milyen jog címén teszi ezt. Azt kérdezi tehát és mindig csak önmagától (miközben folytatja munkáját, mint a műasztalos, aki szekrényt akar készíteni és folyton töpreng még azon is, hogy alapjában mi is egy szekrény, anélkül, hogy közben abbahagyná a szekrény elkészítését): Miért írok én voltaképpen? Hogy jövök hozzá? Több közölni valóm van talán, mint a többieknek? Vagy meg akarok bizonyosodni a létezésemről, esetleg igazolni azt? Vagy azért történik, mert félek a haláltól és fizikai halálom után más emberekben akarok továbbélni? Meg akarom menteni a világot vagy önmagamát? Isten vagy a világegyetem dicsőségére történik? Kísérlet arra, hogy tisztába jöjjenek magammal, kivizsgáljam, megértsem és magyarázzam magamat? Vagy nem értem önmagamát és másoktól várok felvilágosítást? Talán magányosnak érzem magam és ezért a hozzám hasonlókkal való közlésre vagy barátkozásra törekszem? Vagy hamisak az összes felhozott okok? Milyen egyéb titkos indokok alapján adom fejemet egy üzletre, amely egészséges emberi ésszel nem fogható fel, és amelyek tudatosan vagy öntudatlanul csak leplezik a valódi okot? Esetleg csupán meg akarom érteni a világot és legalább a magam számára valami rendet teremteni a mérhetetlen káoszban, és az írás, a művészet a haladó gondolkodás egyik formája? Vagy egyszerűen ösztönös, öntudatlan szükségszerűség az alkotás, mert képzelődni, feltalálni, felfedezni, alkotni éppen olyan természetes funkció, akár a lélegzés? Lehet, hogy csak játszani akarok, és milyen jelentősége van akkor ennek a játéknak?

Tudja végül is a szerző, mit csinál? Az a benyomásom, hogy őt is megtevesztik. Bizonyára vannak tudatos szándékai. Például elhatározza, hogy bebizonyít valamit, és azt képzei, ez művének az alapgondolata. Azután megállapítja, vagy megállapítják, hogy a mese fontosabb a vélt alapgondolatnál, hogy a bizonyítandó senkit sem érdekel, hanem pusztán a bizonyítás módja vagy a mű felépítése. A szerző tehát csak egy fajta építményt akar emelni, amelyben egyedül az irodalmi vagy dramaturgiai felépítés törvényei manifesztálódnak, ahogy az építőmester sem tesz végül egyebet, mint hogy átülteti a valóságba az építészeti törvényeit? A célját vesztett templomban, amely már nem szolgál semmiféle kultuszt, kórházat vagy hivatalt lehet berendezni, üresen is állhat, lényegében mindig ugyanaz marad, egy építmény, egy darab építészet, ha nem is templom. Ténylegesen sohasem volt templom, csak annak használták, úgy, mint ahogy egy költői vagy drámai mű időlegesen a propaganda, nevelés, politikai átnevelés és egyebek eszközeként használható. A hatalmak azt csinálnak belőle, amit akarnak, de nem akadá-

lyozhatják meg, hogy az legyen, ami: élő építmény, alkotás. Kiderül, hogy az író műve tele van zsúfolva kérdésekkel, mindenfajta szándékokkal és kiállásokkal, hogy a társadalom, az emberi állapot kritikája. A szerző abban a hiszemben van, hogy nem beszél önmagáról, és akaratlanul mégis felfedi magát. És éppen ezek az önkénytelen vallomások alkotják művének tulajdonképpeni lényegét. Ezeket a vallomásokat bizonyára ellentmondóan fogják értelmezni vagy félremagyarázni. Esetleg a szerző ellen fordítják, de ez már nem tartozik ide.

Tudom, hogy mindezeket a kérdéseket már felvetették a filozófusok, a teológusok, a pszichológusok és szociológusok. A könyvek ezrei tárgyalták e problémákat.

Azt hiszem, hogy azok az okok, amelyeket itt kifejtettem, egyszerre igazak meg hamisak is. Igazak, ha az ember valamennyit elfogadja, hamisak, amennyiben csak egyes okokat fogadunk el vagy egy csoportot. Időbe kerülne, de nem esne nehezemre az egyik vagy másik okot kikezresni és képviselni valamelyik filozófiára, erre vagy arra a teoriára és egy bibliográfiára támaszkodva. Azt is tudom, milyen rizikót vállalok, ha megkísérlem, hogy mindenre magam egyedül válaszoljak. Azt fogom mondani, amit mások már elmondtak, és bizonyítékom valószínűleg semmi újat vagy érdekeset nem fog felhozni. De ebbe bele kell törödni. Annál rosszabb nekem is meg Önöknek is.

A legellentétesebb vagy egymást kiegészítő ösztönzések készítenek az írásra: a büszkeség, a hatalmi vágy, az undor, a kívánság, hogy kiváltssam magam, a szerelem, a fájdalom, a sóvárgás, a ziláltság, a bizalom, a bizalom hiánya, annak bizonyossága, amit előadok, a bizonytalanság, a tisztánlátás iránti heves vágy, a szórakozás (de ha csupán szórakozás a célja, miért ez a fáradozás, ez az örökös fáradság, ha dolgozom, ez a meg-alázkodás?) Úgy tűnik, hogy mindezt világosan tartalmazzák az irodalmi művek, és sokkal jobban fejezik ki, mint ahogy a szerző teheti, ha erről beszél. Vagy jobb lenne, ha hallgatunk? De ezzel új kérdést vetünk fel: szükséges-e cselekednünk vagy sem, szükséges-e élni vagy sem, kell-e valamit tennünk, mivel az írás is — mindnyájan tudjuk — azt jelenti, hogy valamit teszünk?

Egyéni hang vagyok? Vajon az, amit kitalálok vagy kitalálni vélek, amit leírok, amit felfedezek vagy felfedezni vélek, csak személyes önkény? Szükség van rám? Kell az embereknek ez a mű? Kell egyáltalán valaki? Igényelnek engem, vagy csak rájuk erőszakolom magam? És ha igen, milyen joron? Kicszerélhető vagy más valakivel? Kétségtelen, hogy a szerzőt értelmezik, bírálják, elfogadják vagy elutasítják — egy hang ő az előadott koncertben. Számolnak vele, ha csak azért, hogy megtagadják. Ami nincs, azt nem lehet tagadni. A szerző azt mondja: tehát a többiekkel vagyok. Ha a többiekkel vagyok ez annyit jelent, hogy a többi is vagyok — mások beszélnek belőlem, inkább a többi vagyok, mint önmagam. De mit jelent az, hogy az ember önmaga? Egyszerűen utcakereszteződés vagyok, egy csomópont, amelyben különböző erők futnak össze és kerülnek egymás mellé? Vagy pedig egyszeri lény vagyok, ezért csodálkoznak rajtam, és objektíven megállapíthatom, hogy érdeklődést keltek? Mind a kettő lehetséges. És ez megint egy másik probléma. Mit jelent az, hogy önmaga lenni? Ez az önmaga abszolút vagy relatív? Ezt az Ént (természetesen a gondolkodót) nem tudnám meghatározni. Talán a többiből folyik ez a gondolatom? Az egyes írók kicszerélhetők vagy pótolhatatlanok? Akár csak az egyik vagy a másik,

vagy az egyik és a másik — ez látszólag eléggé igazolja az író létét és azt, hogy valamit mond vagy törekszik rá. Ha így gondolkodunk, már nem kell szégyellnie létezését. Ha büszkeség nyilvánul meg az írásban, a cselekvésben, akkor arra is büszke lehet az ember, hogy nem ír, nem cselekszik, hogy semmit sem tesz.

Saját személyemet illetően be kell vallanom, hogy sem a teológia, sem a filozófia nem segített annak a kérdésnek az eldöntésében, miért létezem. Annak a szükségességéről sem tudtak meggyőzni, hogy ezt a létezést tartalommal kell megtölteni és valamilyen jelentőséget kellene vagy lehetne neki tulajdonítani. Egyáltalán nem érzem magam a világhoz tartozónak. Nem tudom, kié legyen a világ, mégsem fogom magamat vagy a világot senkinek sem eladni. Ha ezek ellenére kissé ide tartozónak érzem magamat, úgy egyszerűen azért, mert létezésem folytán hozzásofoktam. Különben az a benyomásom, hogy máshonnan származom. Persze, ha tudnám mi ez a „máshonnan”, az jobb volna. Nem látom, hogyan lehetne ezt a kérdést megválaszolni. A bennünk lakozó megfoghatatlan vágyódás arra is utalhat, hogy létezik egy ilyen „máshol”. Ez a „máshol”, ha szabad így kifejeznem, esetleg egy „itt”, ahova nem tudok visszatalálni, vagy az, amit keresek, még sincsen itt. Néhányan megválaszolták ezt a kérdést, vagy azt hitték, hogy sikerült rá válaszolni és megoldást találni. Együtt örülök velük, és gratulálok nekik. Tehát csupán azt állapítom meg, hogy itt vagyok, ez a nehezen definiálható „én”, és éppen ezért írok, hogy a csodálkozásomat és a vágyamat kifejezzem és közöljem. Ez egy biztos támpont. Sétálok Párizs utcáin, ide-oda barangolok, ami annyit jelent, hogy sétáltatom a csodálkozásomat és a vágyamat. Néha az az érzésem, hogy nem találok nyugvópontot, máskor meg az ellenkezője. Mindenesetre elég bizonytalan ez a nyugvópont, és változó, míg végül is eltűnik. Közben valószínűleg már észrevették, hogy ellentmondásba keveredtem. Nem lett volna ez részemről elkerülhető? Vagy azon múlik, hogy a tudatnak több síkján élünk és ezek kizárják egymást? Úgy gondolom, mind a kettő igaz. Időnként azt hiszem, hogy hiszek, azt gondolom, hogy gondolkodom: állást foglalom, választok, vitatkozom, és mindezt hevesen és szenvedéllyel teszem. De mindig megszólal bennem egy hang, amely azt mondja, hogy ennek az állásfoglalásnak, ennek a hevességnek, ennek a bizonyosságának nincsen biztos alapja, úgyhogy inkább le kellene róla mondanom. Nem vagyok elég bölcs ahhoz, hogy cselekedeteimet összhangba hozzam mélyreható bizonytalanságommal. Mire való mindez? Ezeket a kérdéseket mindenki fölteszi magának, amikor egyedül van. Ilyen zűrzavar közepette alkot az író. Ezzel egy második támpontot nyertünk volna.

Azt is szeretném tisztázni: nem vagyok előre megfontoltan szkeptikus, sem annak az ellenkezője. Nem is fejtegetem a döntés szükségességét vagy értékét. Esetleg azt mondják majd, hogy ez a mélyreható bizonytalanság történelmileg magyarázható azzal a ténnyel, hogy ahhoz vagy ahhoz az osztályhoz tartozom, hogy különböző egymással ellentétes irányzatok vagy hagyományok megkötnek vagy nem kötnek meg, bár ezek egyáltalán nem, vagy csak történelmileg, dialektikusan stb. magyarázhatók meg. Ismétlem, vannak pillanatok, amikor határozok, valaminek pártját fogom, nekem legalábbis úgy tűnik. Egész egyszerűen megpróbálom előadni, ami a bensőmben lejátszódik. Ábrázolok és kitérülök. Engedek az ösztönzéseknak, vagy jobban mondva ellentálok

mások impulzusainak. Mint a legtöbb ember, hajlamos vagyok rá, hogy ellenszegüljek mindennek, amit ajánlanak vagy be akarnak beszélni. Mások bizonygatásaiból kiérzem, mi bennük a negatív vagy helytelen. De milyen joron tarthatok valamit helytelennek vagy helyesnek? Szóval döntök, helyeselek vagy nemet mondok az élet kis kérdéseiben. Elárulom, hogy nem szeretem a fekete színt, jobban kedvelem a kéket. Megindokolhatnám, hogy miért részesítem előnyben az egyiket a másikkal szemben. De ez túl fárasztó volna. Balzacot is többre becsülöm, mint Eugene Sue-t. Shakespeare-t többre, mint Feydeau-t. Tehát megvannak az ismerveim, az irodalmi kritériumaim. Néhány szóban kifejtve, azért részesítem Shakespeare-t Feydeau-val szemben előnyben, mert a shakespeare-i világogyetemnek számomra nagyobb távlata van, komplexebb, emberileg átfogóbb, mélyebb és igazabb, mint Feydeau-é. De mit fedeztem fel Shakespeare-nél, ami túlmutat Feydeau-n? Az a szenvedélyes kavargás, az a sokkal átfogóbb kérdésselvetés, amiből a francia vígjátékírónál nem érzek semmit. Feydeau-nál nem találok semmit az én káoszomból és semmit a tanácsatlanságomból. Shakespeare-nél viszont nem találok kész válaszokat, hanem kérdésselvetéseket és eseményeket meg néhány nyomós megjegyzést, néhány igazságot. Semmit egy végleges megoldásból. Ennél fogva azt szeretném mondani, hogy őszintébb dolog, ha az ember kérdéseket tesz fel magának válasz nélkül, mint ha egyáltalán nem kérdez. Úgy tetszik, azokban a könyvekben, amelyeket néha olvasok, egyetlen kérdést sem merítenek ki, és minden problémát helytelenül oldanak meg. Az összes dogmák időlegesen (ideiglenesen). Nemcsak így látom, hanem az a benyomásom, hogy nem egyebek feltevések, látásmódok, intellektuális szemléletek rendszerénél, amelyeket éppen úgy más ideológiákkal vagy szemlélettel lehetne helyettesíteni. Az ember megmagyarázza magának a dolgokat, ahogyan lehet. Ha az ember egy kis autoszugesztiót hív segítségül, az ideológiákat tények fedik, noha az ellenkező ideológiák azt mutatják, hogy amazokat a tények megdöntik. Mindenkinék a saját szakállára kell elvégeznie a maga kis „discours de la méthode”-ját. De milyen fárasztó ez! Én vagyok: de ki ez az „én”? Mint mondtam, ezt nehéz eldönteni. Tisztára konvenció. De nem olyan bizonytalan, mint a „mi” és „az ember”.

Mindamellet van valami. Vannak tárgyak. Az ember célszerűen felhasználhatja őket, mást is lehet velük csinálni. Az ember dolgozhat, az ember alkothat, az ember írhat. Alkothatok, írhatok. Építmények készülnek (jönnek létre). Gépek szállítanak bennünket, és hasonló dolgok. Ezzel számolhatunk. Ez szerényen szólva annyit jelent, hogy elmozdulhatunk, de helyünkön is maradhatunk, és a tárgyakat tetszés szerint kezelhetjük. Ugyanúgy tudom, hogy minden, ami van és minden, ami keletkezik és minden, ami létezőnek és keletkezőnek látszik, nem volt mindig, és hogy az, ami keletkezik, el is fog múlni. Ez a szilvafa nem cseresznyefa. És mégis, ki tudja, hogy ügyes ojtás következtében nem lehet-e azzá. És ez a szilvafa egy napon ex-szilvafa, vagyis semmi sem lesz. Esetleg még mielőtt mindenféle egyéb lett volna: a transzmutációt nem zárhatjuk ki gondolkozásunkból. És ha ez a szilvafa nem létezik többé, senki sem szavatolhatja nekem, hogy valaha létezett. Kedvem volna ehhez meg ahhoz, vannak kívánságaim, de ezeknek a kívánságoknak és kedveknek az indokait nem ismerem: de úgy vélem, hogy ezek a kívánságok, ösztönzések, kedvek, szerelem és utálat eltűnnének, ha a mélyükre hatolnék (ami nem lehetetlen) és kezdeném meg-

érteni a „hogyan és miért”-jüket. Nekem úgy tűnik, hogy semminek sincsen oka, hanem egyes-egyedül valami megfoghatatlan erő hajt. Semminek sem leljük az indokát. Minden önmagából megcáfolható. Csak a külső (amit „külső”-nek szoktunk nevezni, tények és tárgyak), az nem cáfolható meg. Meg nem cáfolható és számomra létezése vagy nem létezése szempontjából ok nélküli való.

Cselekedeteimre vonatkozó saját magyarázataim hiányosoknak, helyteleneknek és bizonytalanoknak tetszenek. Mivel tehát létezésem céljáról nem tudok semmit, annál kevésbé tudom megmondani, hogy miért írok. Kezdetlől fogva írok, mint ahogy kezdetlől fogva élek és felteszem magamnak a kérdést életem értelméről. Nem állom meg, hogy ne írjak, hogy ne tegyek fel magamnak kérdéseket, hogy ne gyűjtsék megfigyeléseket és ne mondjam el, amit látok. De ha az írásnál kipellengérezem azt, ami rossznak tűnik, ha a többieket és magatartásukat kritizálom és parodizálom, egyszerűen, ha moralista vagyok, úgy ezt csak igen szűkre szabott keretben érzem lényegesnek. És ha valamilyen párthoz csatlakozom, mindig megkérdem magamat, hogy miért teszem, és azt mondom magamnak, hogy nem kellene így cselekednem. Döntéseim és állásfoglalásaim mindig spontán érzelmeken alapulnak, amelyeket alig tudok kontrollálni még akkor is, ha megközelítőleg tiszta gondolatok képét veszik fel. Magánál a gondolkodásnál sokkal érdekesebb volna tudni, miért gondolja az ember azt, amit gondol. Azt hiszem sokkal szavahihetőbb vagyok, ha műveimben a csodálkozást és zavartságot fejezem ki. Ebben a csodálkozásban rejlenek ugyanis az élet gyökerei. Mert lelkem mélyén találok az éjszakát — a sötétséget vagy inkább a fényt, amely vakít. De az összes kérdések, egyszerűek és bonyolultak, naivak és szubtilisak, úgyszólván csak az első impulzust képezik, a kiindulópontot, amelyet az ember gyorsan maga mögött hagy. Útra kelünk, expedícióra vállalkozunk, de hogy mit fogunk fölfedezni, azt nem tudjuk. Csak a didaktikus írók ismerik előre az utat. Részükről nincs mit felfedezni. Mások utazásait és felfedezéseit írják le. Csupa ismert és már előfordult dolgot. Ilyen szerző nem hoz haza semmi újat, csak fölöslegeset. Nincsen közölni való tapasztalata, mert nem tapasztalt semmit. Rendszerint az ember előbb kérdéseket tesz fel, mielőtt válaszokat ad. A didaktikus és politikai szerző feleleteket erőszakkal ránk, mielőtt kérdezett volna, de ilyen módon nem jutunk megfelelő válaszokhoz. Midőn az ember felteszi a kérdést, felelethez jut vagy sem. De az irodalomban nem azon múlik, hogy adunk-e választ, vagy sem. Egy lény, amely kérdéseket tesz fel és azokra megfelel, ugyanolyan jogú lény, mint az, amelyik csak kérdez és nem ad rá választ. Mert egy mű, az egy eleven lény vagy egy élő világegyetem, és egyedül ennek az eleven, azaz valóságos univerzumnak a ténye a fontos. Erre a gondolatra még visszatérünk. Minden esetben az aggodalmak vagy a derűs nyugalom, a zürzavar vagy a bizonyosság, amelyek a műben alakot öltenek, végül is csupán élő nyersanyagok, egy organizmus tagjai, vibráló matéria. Ebben van az értékük, ez egy mű értéke, valósága. Egy mű, egy színdarab, nem kérdőív kérdésekkel és feleletekkel: egy mű igazi válaszai egyszerűen abból adódnak, ami által önmagának felel. Válaszol magának, mint egy szimfónia, vagy ahogyan a képen az egyik színfolt felel a másiknak. A színpadon ezek a kérdések és ezek a feleletek egy játék személyei: hiszen éppen az a színház, amennyiben valamit játszanak. És egy darab értéke az életté vált kérdésfeltevések sűrűségétől

függ, komplexitásuktól, igazságuktól, hitelességüktől, valódiságuktól, mint élő lények.

Irodalmi művek: regények, novellák, versek, visszaemlékezések, tanulmányok, jelenetek és szindarabok írásához tehát elégséges, ha az ember őszinte. Az őszinte hang áthallatszik, érvényt szerez magának: az őszinteség hangja erős. Azonban ha hallanak bennünket, az nem jelenti feltétlenül azt, hogy meg is hallgatnak. Ellenkezőleg, legalábbis kezdetben. Ha kimondunk valami igazat, valamit, amit elszenvedtünk vagy megéreztünk, az emberek nem hisznek, nem akarnak nekünk hinni. Néha az igazság jelentéktelennek, üresnek, tetszés szerintiinek látszhat: az igazságot nem fogták fel, nem látják az emberek, csak később veszik észre. Ami igaz, autentikus értelemben véve igaz, merésznek és szokatlannak tetszik. Tényleg szokatlan is. A hazugság banális. Az őszinteség bizonyítéka, hogy hazugnak tartják az embert: a becsületes nagyzóló hírében áll. Sikoltásunk lyukat tép a kollektíva szellemi szokásaiba. Őszinteségében, keresésében és kutatásában a művész vagy író napvilágra segíti igazságát, személyének igazságát vagy valóságát. Egy váratlan valóságot, amely számára is felfedezés: egészen úgy, mint a filozófusnál vagy a tudósnál. Ez a realitás természetesen lehet nagyobb vagy kisebb jelentőségű. De legyen bár nagy vagy kicsi, mindig váratlan és kínos. Az általános reakció arra törekszik, hogy visszautasítsa: minek erőlködni, miért ne tartsa az ember magát ahhoz, amit már ismer, minek hagyja magát megzavarni? Mindentől elszakadhat az ember. Ennek ellenére ez az új és zavaró rákényszeríti magát. Végül mégis odafigyelnek. Miután vállukat vonogatták és gúnyolódtak, érdeklődnek irántunk, az iránt, amit előadunk. Tekintetbe vesznek bennünket és azt, amit mondunk. Megállapítják, hogy a fontoskodásban van valami igazság. Bevallják maguknak, hogy az író új szemszögből közelíti meg a valóságot, hogy a valóság nagyobb lett, megnőtt. A művész maga azt hitte, hogy csak kitalált valamit. A valóságban nem kitalált, hanem felfedezett valamit. Kitalálás és felfedezés fedik egymást. Az, amiről a szerző azt hitte, hogy benne keletkezett és egyedül belőle indult el, objektív valóság volt, amelyet rövidesen annak ismernek fel és amely elől nem lehet többé elzárkózni. Ha a többiek aztán végre felismerik, azt hiszik, hogy valami régen ismerttel van dolguk; olyan egyszerűnek és természetesnek tűnik ez a valóság. A különös normalissá válik, az érthetetlen világossá, a lehetetlen magától érthetővé. Egy, a szerző által felfedezett vagy kitalált világot már nem lehet figyelmen kívül hagyni. Asszimilálódott és integrálódott. Gyakran ez az új valóság annak látszik, ami egy elfelejtett valóság, egy elsüllyedt és megtalált világ.

És hamarosan olyan természetes lesz, hogy szinte banálisnak tűnik. Szaporodnak a cikkek, esszék, tanulmányok és könyvek, amelyek többkevesebb tudományossággal kifejtik azt, amit az író napvilágra segített. Analizálnak bennünket, cáfolnak, besorolnak, és úgy vélik, hogy nem merítettük ki mondanivalónkat. Felszólítanak, hogy ilyen vagy olyan értelemben haladjunk tovább, aszerint, amit tőlünk hallani akarnak. Amit rólam írtak, az mennyiségileg sokkal jobban latiba esik, mint amit én írtam. A rólam már eddig írt kommentárok olvasásától olyan művelt leszek, hogy ha jobb emlékezőtehetség és módszeresebb szellem birtokosa volnék, disszertációt írhatnék a művemről. Sőt — és ez még érdekesebb lenne — doktori értekezést írhatnék kommentátoraim pszicho-szociológiájáról. Bizonyos értelemben a mű, amelyet írtunk, már el

van ferdítve, mintha nem lenne többé ugyanaz (de mi végül is egy mű, hogy csak az legyen, ami?). Úgy tűnik, mintha csupán az volna, amit róla mondanak és amivé formálják. Annak a szociális milliók ismeretében, amelyhez egyik vagy másik kritikus tartozik, vagy az újság és folyóirat, amelynek ír, már előre tudom, mit fog most befejezett, új darabomról mondani, függetlenül attól, hogy tetszik-e neki vagy elutasítja. Ugyanúgy elég, ha valamelyik darabom analizisét, beszámolóját vagy egyszerű tartalmi ismertetését olvasom, hogy tisztában legyek a kritikus ideológiai vagy politikai beállítottságával. Könnyen megrajzolhatnám szellemi vagy erkölcsi portréját. És tényleg, ha egy mű újszerű, ez nem jelenti, hogy a kritériumok is újak; a helyzetek rögzítettek, merevek. Tehát a mű valószínűleg nem elég új ahhoz, hogy áttörje a szokásos kritériumokat. Újszerűsége nem elég erős, ha elismert formulára vezethető vissza, vagy még időre van szüksége ahhoz, hogy a maga valódiságában észrevegyék.

Magát a szerzőt meglepi a visszhang, amelyre talált. Kétségtelenül boldog. De mindenekelőtt nyugtalan. Boldog, mert őszinteségében mindig azt kérdezte, hogy valóban őszinte volt-e, hogy nem csalt-e mégis akaratlanul. Azt hiszem megvilágítottam, hogy egy dologban az új egy bizonyos valódiság ismertetőjele, az igazság ismertetőjele. Az eredeti mindig igaz is. Ami megegyezik azzal, amit különben csinálnak, az hazug, mert a konvenció egy személyen felül álló hazugság. Csak az őszinte vagy igaz, amit a többiek nem mondtak az embernek. A papagáj nem őszinte. Amit mond, az nem illeli őt, nem érti, hogy mit mond. Ahhoz, hogy az ember valamit megértsen, elfogulatlanak kell lennie. Ha tehát a szerző megkérdezi önmagát, hogy jogos-e, mennyiben van joga azt írnia, amit ír és igazolásra vár, egyúttal azt a kérdést is felveti, hogy a többieknek, ha már érdeklődnek iránta, van-e joguk művéről azt mondani, amit mondanak. Az ember azért ír, hogy szembeszálljon a többiekkel. Ez nem boldogít, hanem elégedetté és nyugtalanná tesz. A szerzőnek az lehet a benyomása, hogy az, amit mondott és csinált, nem talált értetlenségre, de mindazok, akik művét alá akarták rendelni személyes céljaiknak, akik teológiájuk, erkölcsük, politikájuk eszközüvé akarták tenni, akik önmaguk igazolására akarták felhasználni, átértelmezték és meghamisították azt. Egy mű értékének ismertetőjele annak őszintesége, vagyis új volta, tisztasága. Mély szubjektivitásában a szerző alapjában véve objektív. Ezért egyszerre új és régi, azaz: túlél ismeretlenül és mégis észrevehetően.

Ugyanez érvényes a kritikák értékét illetőleg. Egy kritika olyan mértékben érvényes, amilyenben nem tükrözi a szokványos kritika és a használatos gondolatrendszer közhelyeit. Egy kritika, egy értelmezés akkor jó, ha minél elfogulatlanabban, őszintébben, objektívebben közeledik a magyarázó műhöz és anélkül, hogy feladná kritériumait, hajlandó azokat bármikor kétségbe is vonni. Nem állítom, de kérdőzöm, hogy a kritikusknak, természetesen eszményi értelemben, nem kellene-e a teljes objektivitás emberének lennie és hogy a művésznek, természetesen szintén eszményi értelemben, nem kellene-e a totális szubjektivitás emberének lennie. Az a rossz kritikus, aki öntelt, aki rá akarja magát kényszeríteni a műre, fölényes magatartást tanúsít vele szemben. A kritikus legyen inkább a mű tanítványa, mint annak iskolamestere (tanítója). Persze egyformán nehéz saját magának lenni, mint az énjét háttérbe szorítani. Kritériumokkal, értékméretekkal rendelkezni

nem egyszerűen minden további nélkül az objektivitás jele. Sőt a kritériumok sokfélesége csak még fokozza a zűrzavart. Igen jól el tudok képzelni egy kritériumok nélküli kritikust és egy értékméreteket nélküli értékelést. Talán elégséges lenne, ha a kritikus csak leírná a művet, utánarajzolná lépésről lépésre. Természetesen lehet filozófus, moralista, pszichológus vagy szociológus. De egy mű erkölce, szociológiája vagy filozófiája, bár teljesen törvényszerűen, más síkon fekszik. Nem képezik a mű kritikáját. Az egy másik dolog. Azzal, hogy leírjuk a művet, követjük folyamatát, meg is világítjuk, sőt egyedül ezen a módon világíthatjuk meg. Eközben észrevesszük, hogy egyáltalán lehetséges-e ez a séta a mű univerzumán át, látjuk, hova vezet ez az út és egyáltalán vezet-e valahová. Nincsenek-e a műnek zsákutcái és tévelygései, s értelmetlenségein meg ellentmondásain túl összefüggő-e. Írni annyi, mint kifürkészni. A kritikusnak is végig kell járnia a költő útját. A költő gyakran éjszaka vagy homályfélében halad tovább. A kritikus lámpással a kezében ugyanazt az utat járja, és megvilágítja azt. Azt mondták, hogy a mű építmény. Egy építménynek időállónak kell lennie. A kritikusnak meg kell állapítania, hogy nem esik-e be, nem szakad-e le a lépcső, nem ütközünk-e lezárt ajtókbá, amelyek építészetileg fontos helyiségeket zárnak le előlünk, hogy nincsenek-e csapóajtók.

Írás közben a költőnek az általa ismert összes többi művet el kell felejtene. Ezzel szemben a kritikusnak ideális esetben minden létező műre emlékeznie kellene, hogy megmondhassa nekünk, nem ismétlés-e az új mű. Ha nem ismétlés, az még nem jelenti azt, hogy teljesen elüt mindentől, megvan a helye a hasonló fajtájú darabok között, hozzájuk tartozik, noha egyéni a hangja. De felvetem a kérdést, hogy ez még kritika-e vagy már irodalomtörténet, esetleg összehasonlító irodalomtörténet. A kritikusnak, amiképpen leírásában a darab legrejtettebb rugóit kutatja, arról sem volna szabad nyilatkoznia, hogy szereti-e a művet vagy sem, hogy ezzel vagy azzal a másik darabbal szemben előnyben részesíti-e vagy sem, mert ez már szubjektivitás, és az ízlésről tudvalevőleg nem lehet vitatkozni. Írása ne legyen egvéb bírálatnál. A kritika a mű valóságáról, logikájáról szóló közlemény. Bizonyító vagy megállapító aktus.

Egy mű hibái véleményem szerint az analitikus leírásból adódnak. Ilyen értelemben a leírás egyben bírálat is. A hibák a szerkezet hibái. De ez a fogalom meglehetősen pontatlan. Nincsen mindig szó a kifejezés szokványos, klasszikus értelmében vett konstrukcióról. Néha egy meg nem levő szerkezet is lehet konstrukció. Jobb, ha azt mondjuk: egy mű hibái a helyesség bizonyos hiányában rejlenek. Nem hiányosságokról van szó, ez is pontatlan meghatározás volna, hanem arról, hogy valami „hamis”. Egy mű hibái ott fedezhetők fel, ahol saját magával nincsen összhangban, és abból adódnak, hogy a mű szembe kerül, nem a műszabályokkal — mert az ember nem tudja, hogy ez tulajdonképpen mit jelent (vannak mindenféle szabályok és esztétikák) —, hanem a saját szabályaival, tekintve, hogy egy műnek csak akkor van súlya, ha megalkotja saját szabályait. Fel lehet építeni egy esztétikát azzal, hogy kiindulunk azokból a szabályokból, amelyeket a mű magának felállított. Egy másik mű felállíthat más szabályokat, amelyek csak rá alkalmazhatók, és amelyeket aztán általánosítanak. Ebből az ökből nem egyeznek az esztétikai rendszerek. Az is lehetséges, hogy a szabályok, amelyeket egy mű követel, másodrangúak.

Úgy látom azonban, hogy ezekre a másodlagos szabályokra támaszkodnak a rendszerek és kritériumok. Talán van egy alapvető, általános törvény. Nem hiszem, hogy megtalálták. A művészet egyetlen definíciója sem kielégítő. Egy mű hibái láthatókká lesznek, ha az elemzés egy mű felbomlásához vezető heterogénitást állapít meg, ha tartalmaz belső ellentmondásokat, amelyek semlegesítik egymást ahelyett, hogy élő, gyümölcsöző opposzióba lépnének egymással. Rossz a mű, ha nem adja önmagát, ha nem állapítható meg, hogy mint egyszeri lény létezik, lény, amely más, mint az összes többi. Nem olyan lény, amelyetől azt kívánják, hogy szép legyen vagy egészséges, hanem olyan, amelyik — egészséges vagy beteg, szép vagy csúf — pótolhatatlan és össze nem cserélhető. Egy mű fölöslegességei és tévedései azok, amik nem tartoznak hozzá. A mű tehát meg van szervezve, azt mondanám, egységes organizmus. S éppen ebben igaz, s így művészet és igazság egybeesnek. Ez az igazság, értsük meg jól, szubjektív, és ez a szubjektív igazság a művész egyetlen igazsága. Egy olyan átfogó, olyan mély szubjektivitás, hogy végül eléri az objektivitást: a művésznak a maga szubjektivitásában objektívnek vagy igaznak kell lennie. A mű egy szemléletnek a kifejezése, ez a szemlélet alakot ölt, vagyis organikus formába hozták, így tehát, hogy még egyszer hangsúlyozzam, élő organizmus. Ez magában foglalja mindazokat az antagonizmusokat, amelyek szükségesek a mű kialakításához anélkül, hogy szétrombolnák azt. Minél összetettebbek és számosabbak az ellentétek, az erőáramlatok, a szenvedélyek, annál súlyosabb a mű, és mivel élőlényhez hasonló élő szervezet, egyszerre kitalálás és felfedezés, képzeletbeli és valóságos, hasznos és haszontalan, szükséges és felesleges, objektív és szubjektív, irodalom és valóság. Játékként kezdi, és mégsem hazugság. Természetesen elvetethetjük a művet, károsnak tekinthetjük, mint ahogyan egy embert is lehet kárhozótnak és meg lehet ölni. De ez már nem a kritikus dolga, hanem a moralistáé, a teológusé, a hóhéré. A kritikusnak ehhez semmi köze. Ugyanolyan kevéssé tartozik rá annak magyarázata, mit jelent ez a lény a többiek számára, miért olyan, amilyen, miért formálták ilyenné. Nem mondom, hogy ez a munka haszontalan, hogy a jót vagy rosszat szolgálja, csak azt mondom, hogy ez egy másik ügy.

A szokásos, kívülről alkalmazott kritika aligha adhat fogalmat egy mű eredeti individualitásáról. Amit mond, ugyanúgy ráállnak más művekre, sőt a művek egész kategóriájára is. Erről könnyen meggyőződhet az ember. Vegyük egy irodalmi vagy drámai mű vagy egy kép kritikáját, hagyjuk érintetlenül a kritikai kommentárt, és cseréljük ki csupán az illető mű szerzőjének nevét, a mű címét és a tartalmi ismertetést más megfelelő adatokkal. Látni fogjuk, hogy a kritikus kommentárját az új darabnál is felhasználhatjuk, tehát egy másik műnél, amellyel az eredetit helyettesítjük. Senki sem fogja észrevenni ezt a cserét. Ez azért van, mert a kommentátor csak a másodrendű dolgokhoz tartja magát, nem a lényegeshez, mert általánosságokba kapaszkodik, általános, többé-kevésbé homályos megállapításokba menekül. A kommentátor kezéből kicsúszott maga a mű, mert belőle csupán az általános gondolatokat, filozófiát és erkölcsöt tartotta meg. Csak ezek illusztrálását látta meg a műben, amely a maga legbelső valóságában valami egészen más, mint egy ilyen illusztráció, mint ezek az általános gondolatok, amiket egy egész sor más műben is megtalálhatunk.

Fel kell tennünk a kérdést — szélsőséges megfogalmazásban nem az-e

az egyedül lehetséges kritika, hogy beszámolót adunk a műről, elmeséljük, vagy még jobb, ha a szóban forgó képet megmutatjuk, azaz egy verset vagy regényt egyszerűen reprodukálunk a maga teljességében. Ebben az esetben az egyedül lehetséges kommentár, amely nem hamisítja meg a művet, az lemondunk a kommentálásról. Ilyen messzire természetesen nem akarok menni. Csupán azt akarom mondani, hogy a kritikusnak igen lelkiismeretes anatómusnak kellene lennie.

Talán az is jó kritikus, aki megmagyarázza nekünk a művet, lefordítja, kifejti, mi a mondanivalója, úgy, ahogyan Thibaudet tette Mallarmé és Valéry lírájának magyarázatával. Már említettem, hogy a kritikusnak jó emlékezőtehetséggel kell bírnia, hogy valóban új-e a mű. Ha új, akkor egyedülálló is, és új voltában rejlik az értéke. Egy műnek újnak kell lennie és egyúttal igaznak. Talán a továbbiakban még pontosabban kitérek ennek a valóságnak az értelmére. Ez a valóság elsősorban a művész mély őszinteségének a kifejezése. Egy mű nagyobb vagy kisebb értéke tehát nagyobb vagy kisebb gazdagságával mérhető, annak az újonnan megjelent lénynek, amelyet a mű élénk tár, nagyobb vagy kisebb komplexitásával. Az új mű mindig sok más mű utódlásában jelenik meg. Ezt tudjuk. Egyszerűen arról van szó, hogy öröklési rendben áll, szüleinek gyermeke, de nem szülője. A valóságban persze másképpen állnak a dolgok, mert a gyakorlatban a kritika sok mindenből összetett keverék, ami inkább nevezhető bárminek, mint kritikának. Az alkotó művész saját szubjektivitásából indul ki, azt fejezi ki, és ilyen módon objektíválódik. A belőle származó mintegy kihelyezett mű önálló lét formáját ölti. A szerző, aki azt hitte, hogy támaszt talál önmagában, megszabadult saját személyétől. A kritikusoknál fordítva van: objektivitásra vagy egy bizonyos objektivitásra hivatkoznak, és a legtöbb esetben mégis csupán a szubjektivitásukat fejezik ki.

Azt mondják, hogy a szerző ír egy darabot, a színészek egy másikat játszanak, és a nézők egy harmadikat csinálnak belőle. De a helyzet még komplikáltabb. Egy mű igazsága még több részre oszlik, és ezek a részgazságok kihívják egymást, opozícióban állnak egymással, és olyanformán közömbösítik egymást, hogy végül a mű látszólag már csak indok a sok egymással ellentétes interpretációra. Mintegy csatateret az interpretációknak, amelyek régtől indítéskor, a művön. Vannak tendenciák a műnek jelentőségétől való elidegenítésére, és ha nincs többé mit vitatni s átértelmezni, ha nincsen többé mód sokoldalú és ellentétes fejtegetésekre, akkor nem marad semmi. Amint egy művet definiálnak és osztályoznak — meghalt. Kell a feltámadáshoz egy új interpretáció, vagyis kell belőle valami mást csinálni, mint ami már volt? Úgy látszik egy mű csak az, amit mások gondolnak róla. Vagy egyszerűen bizonyos kisugárzási erő. Ezért beszélnek a kritikusok, akik beképzelt maguknak, hogy másról szólnak, gyakorlatilag csak önmagukról. Nem tudnak az énüktől szabadulni. Amit írnak, sokkal inkább tükrözi a lelküket, mint a mű a szerzőét. Azt mondhatnánk, hogy a mű megfelel a szerző képének, kritikája nem egyéb, mint a kritikus reflexe. Gyakorlatilag a kritika sokkal inkább a kritikusok megnyilatkozása, mint a műről szóló dokumentum, beszámoló. A kritikus önmaga foglya marad, érzelmeit fejezi ki, mentalitását, mint korának leköveteltje, annak mentalitását, szenvedélyeit, részrehajlását. Manapság minden kritikus valaminek a híve. A műben csak kívánságainak és eszméinek igazolását akarja találni. Abban a mértékben helyesli vagy helyteleníti

a művet, amennyire az egyezik kívánságaival és eszméivel. Ha egy mű (többek között) korának élő kifejezése, de általános érvénnyel, a mulandóból az időtlenbe emelve, akkor a kritikák csupán annak az egy kritikus mentalitásának korlátozott érvényű, nem objektívált és nem reflektált kifejezése. Minden kritika a nap aktualitásához van kötve, minden kritika újságírás. Mivel így a kritika egy álláspontnak a kifejezése vagy akaratlanul szubjektív, természetesen hamis képet ad. A kritikák objektivitásának egy másik akadály a kritériumokból, akarom mondani, az esztétikai, filozófiai vagy morális dogmákból következik. A kritikus, akinek a művel kapcsolatban kritériumait kellene vitássá tennie, ehelyett a maga részéről a művet teszi vitássá, és ezzel doktrínájának kiszolgálójává süllyeszti. A valóságban azonban a mű határozza meg a doktrínát. Legalábbis eredetileg ez volt a dolgok menete. De a szokás, a rutin, a szellemi restség (tunyaság), a kényelem arra csábítják a kritikust, hogy ne tegye vitássá saját elveit. Mindazonáltal csak az érdektelen meg nem értés bizonyos fajtájáról van szó. Bár sok esetben más van a játékban és ez súlyosbító: ha a kritikus valamilyen erkölcs, teológia vagy politika híve. Egy velem barátságban lévő rendező a következőképpen válaszolt a problémát: „Ha van egy jó gépfegyverem, amely kitűnően működik, de a barátaimra céloz, nem mondhatom, hogy ez a gépfegyver ezért rossz. Ha viszont van egy gépfegyverem, amelyik nem funkcionál, nehézségek vannak a töltésnél, de az ellensegimre céloz, nem mondhatom, hogy éppen ezért jó a gépfegyver.” A kritika feladata lenne annak felismerése, hogy a gépfegyver — függetlenül attól, kire —, jól lö-e. Az, hogy kire löjön, az a párttag, a szociológus, a politikus vagy a hadsereg dolga.

Már mondtuk, hogy a feltétlenül őszinte művész az igazi. Amit mond, az igaz, de milyen fajtájú ez az igazság, miben áll ez az őszinteség? A történetek, amelyeket a szerző elmesél nekünk, kitaláltak, tehát nem igazak. Valóban kitalálni azonban annyit jelent, mint teremteni. Alkotónak lenni annyit tesz, mint magát kiszolgáltatni. Mivel az alkotott mű kitalált vagyis a képzelet szüleménye, élőlény: egy élő és valóságos lény. Egy műnek tagadhatatlan realitása van. Hazudni annyit jelent, mint valamit eltitkolni, palástolni, vagy egy realitást a másik helyébe tenni. Ez csalás, vagyis dolgoknak aljas vagy erkölcsileg nemes, nagyoló vagy propagandisztikus célzattal való tagadása vagy állítása. Az alkotó kitalált vagy képzelt alakjaiban felfedi magát. Ismerjük Flaubert híres szavát: „Madame Bovary, az én vagyok”. A szerző nem ülteti az egyiket a másik helyére, mint ahogyan a hazug teszi. Éppen ezért a képzeletből származik az igazság. Így Madame Bovary nem volt tetőtől talpig Flaubert, hanem Flaubert gyermeke. Belőle született, belőle származott. Egy dogmatikus szerző bizonyos értelemben hamisító. Személyt például egy bizonyos cél felé vezetű, rájuk kényszerít egy bizonyos irányt, előre tudja, minnek kell lenniük, eltorzítja saját alakjainak a szabadságát, saját alkotásának szabadságát. Művészete már nem felfedezési út, mivel egy már ismert terület lekötelezettje. Teremtésményei nem egyebek báboknál, műveitől nem várhatunk megvilágosodást, hanem csupán illusztrációt, szemléltetést, példázást. Minden előre meghatározott. Az a szerző, akinek alapelvei vannak, többé nem becsületes, őszinte szerző. És ezért sem a műve, sem az alakjai nem lephetnek meg. Egyetlen tézis sem teljesen és objektíven igaz. A tézisiró ezeket minden egyéb lehetséges igazság fölé helyezi. Természetesen ilyen író is lehet alkotó

művész abban a mértékben, ahogy kezdeti szándékai ellenére, tudatosan vagy önkénytelenül elhagyja téziseit, és alkotó lendületét követi. Már mondtam, hogy valószínűleg a legtöbb szerző Propagandára gondolt, de azok a nagy szerzők, akik nem propagandát hoztak létre. Végül ugyanis alakjaik erősebbeknek bizonyultak.

Régóta s mindig újból beszélnek a népies színház szükségességéről. Nem tudom, mit jelent ez? Olyan színházra gondolnak, amelyik archaikus vagy primitív forrásokból táplálkozik? Vagy olyan színdarabokra gondolnak, amelyeket a nép ír? És mit értenek akkor nép alatt? Talán olyan színművekről van szó, amelyeket a nép számára írnak, tehát politikai értelemben vett nevelő hatású színházról? Ebben az esetben megint kikötöttünk az irányszínháznál, a tézisdaraboknál, amelyekről már megállapítottuk, hogy nélkülözik az őszinteséget, az igazságot és nincsen értékük. Az ilyenfajta színháznak a szellemi kiigazítás a dolga, a szellemi zsarnokság és a fennálló hatalom szolgálatában áll. Azt mondtam kiigazítás, mert nem akarom mondani, hogy egy műnek nincsen semmi célja, iránya és lemond arról, hogy értelme legyen. Csakhogy a darab irányának önmagából kell adódnia, belülről kell fakadnia és nem kívülről, mert az irányvonalak meghamisítják az irányt és eltorzítják a mű értelmét. A nép valójában ön, mi, én. Mindannyiunknak jogában áll írni. Az írásban felfedezzük magunkat, alapjában semmi sem választ el egymástól, mindenki fellelhető a többiben, éppen azért szól a mű mindannyiunkhoz. Elcsodálkozunk rajta. Egy még nem ismert, de felismerhető lény. Tekintet nélkül arra, amit a szerző mondani szándékozott vagy bizonyítani akart. Személyes érzelmeim, aggályaim, gondjain és ambícióim túl — mindenem túl kell, hogy lendülete vezesse. Hirtelen megérzi, hogy egy várt és nem várt világ lelepleződik és feltárul csodálkozó szeme előtt. Ez az előtte megjelenő világ ugyanolyan különös, mint a világ, amelyben élünk. Mert a világ különös, ha érdeklődő, figyelmes tekintetet vetünk rá a szemlélődés pillanataiban, amelyeket hajszolt napjaink számunkra meghagynak. A szerzőnek ezt a világot kell feltárnia. Ez a világ igaz és törekény. Nem kell megérintenie, nem kell beavatkoznia. Csak szemlélni a legnagyobb figyelemmel. Az legyen a benyomása, hogy spontánul beszélteti személyeit és az események beavatkozása nélkül történnek. Mint szubjektivitásának figyelője, mégsem kerül hatása alá. Gondolatait talán később mondja majd el, mert természetes joga, hogy önmaga kritikusa, moralistája, filozófusa és pszichológusa legyen. Pillanatnyilag még nem tudja, mit tartson róla. Nem is kell a műről semmit sem tartania, csupán meg kell állapítani róla, hogy létezik. Ha a szerző nagyon figyelmes, nagyon objektív, akkor észreveszi, hogy ez a lény, ez a világ meg akar születni, hogy megvannak a saját törvényei, a logikája és sorsa. De nem szabad befolyásolnia kibontakozását, hogy olyan lehessen, mint amilyennek lennie kell és lenni akar önmagától szabadon.

A szerző meggondolásai és személye túlhaladtak. Apró problémái nem számítanak többé. Talált és látott. Megmutatkozik egy világ anélkül, hogy akarná, él. A szerzőnek, aki mindenem és semmim sem csodálkozik, az az érzése, hogy csak elindítója volt ennek a mozgásnak, csak kimotyította a kapukat: hagyja, hogy ez a világ, ezek a teremtmények életre keljenek, fejlődjenek, éljenek. Így talán felismerik, hogy a hamison és igazon túl, vagyis inkább a merev definíciókon túl, csupán a képzelet műve adhat felvilágosítást. A mű, amely a sarkalatos valóságban

gyökerezik, magában az életben. És fennmarad változatlan alakjában, rendíthetetlen felépítésében. Mert ami különbözőképpen fogható fel, azok az érzelmességek, álláspontok, amelyek állandóan módosulnak, de magát a művet sértetlenül, érintetlenül és változhatatlanul hagyják. Ebben az értelemben beszélhetünk a műalkotás „bizonyos örökkévalóságáról”, míg a többi — elévült ideológiák, biztosítottnak látszó és újból bizonytalanná lett feltevések, elvetett gondolatok alá vannak vetve a változásnak, és összeomlanak.

BOLDOG BALÁZS fordítása

a társadalom kérdez

a szociográfiai újhullám problémái

(Egy könyv kapcsán)

GARAI LÁSZLÓ

Írószemmel 1970 címmel válogatást adott ki a Kossuth Könyvkiadó a magyarországi folyóiratok múlt évi számainak valóságfeltáró szociográfiaiából, riportjaiból. Nemes György, a kötet összeállítója, előszavában elmondja, hogy „figyelemreméltó visszhangot váltott ki” az ugyanilyen jellegű, de nem egy, hanem huszonöt év termése legjavát felölelő, a felszabadulás huszonötödik évfordulója alkalmából megjelent *Életünk tükrében* c. gyűjteménye. Ennek folytatásaként, az új erőre kapott szociográfikus irodalom igényeként indokoltnak látszik a társadalmi élet legjellemzőbb problémáival foglalkozó írások évenkénti könyvbe gyűjtése. „Az írói odafigyelés, valóságunk kutatása, ha úgy tetszik, mai szocialista életünk fölfedezése, s a szerzett tapasztalatok igényes, irodalmi szintű földolgozása egyre több magyar író növekvő érdeklődését bizonyítja.”

Annak hangsúlyozása, hogy a valóságot mind jobban és jobban ismerő emberekre van szükség — s egyáltalán, hogy az egész magyarországi sajtó rousseau-i ártatlansággal üdvözli a felerősödő szociográfia-és riportirodalmat —, nem meglepő, hiszen „1957 után egyre inkább a szocialista építést ösztönző műfajt”¹ ismerik fel benne, az ötvenes évek második negyedében fellendült, ellenzékinek számító, ún. tényirodalommal szemben. Az utóbbiról szólva Czine Mihály megállapítja, hogy az a riportnovella műfajánál nemigen jutott tovább, s nem is igen juthatott, mert az írók szándékát „naturalistának bélyegezte az akkori kritika egy része”, és hogy „a személyi kultusz dermedtségéből ébredező irodalom a riport, a vitairat és a szociográfia segítségével vélt visszatalálni a valósághoz. Első lépésként nem is tehetett mást: a hamisnak bizonyult vagy hamisnak vélt teóriákkal szemben az élet tényeit mutatta fel, abban a hitben, hogy már a pusztá felmutatással is sürgető feladatokra ébreszt”. Az idézet első mondatának „vélt” és a másodiknak „abban a hitben” kitétele bizonytalanná teszi a jelentést, mintegy „véltté” az irodalom visszatalálását a valósághoz és a pusztá tényfelmutatás eredményességét. A tényeket ugyanis nem csupán teóriákkal helyezték szembe, ha-

nem egy romantikus-fanatikus társadalmi gyakorlat csődjével is, ami már nem némileg, hanem egészében módosíthatja a felszabadulást követő évtized először föld alá szorult, majd éledező, rügyekben jelentkező tényirodalmának megítélését.

Ezen a ponton már nem Czinével, hanem egy széles körben elterjedt nézettel kell vitába szállnunk: „A revizionizmus csak a felszínen megragadó, a társadalmi fejlődés lényeges vonásaitól eltekintő irodalom-szociográfiai műveknek tapsol, a szociológiai kutatást a szűk empirizmus irányába ösztökéli, és ezzel elszakítja a marxizmus társadalomelméletétől.” (Hegedűs András)² Igen, kizárólag elméleti szempontból vizsgálva a szocialista irodalom-szociográfia kifejlődését „fenyegető veszélyeket”, nem pedig egy összefolyamat vonásaként, csak erre a következtetésre juthatunk. Az ilyen megállapítások viszont azt eredményezik, hogy az irodalmi élet irányítói, „felvigyázói”, de a marxizmus társadalomelméletéhez őszintén viszonyuló marxisták is minden okfeltáró fejtegetés és ésszerű következtetés nélküli, csupán az empirikus valóság elemeivel építkező írást revizionistának, „destruktívnak”, legfeljebb „a valóságot túl szubjektíven tükrözőnek” ítélnék.

De miért? Hiszen — s ezt csak ismételjük — a jó szociográfia, riport nem érheti be az általános és a különös, a szükségszerű és a véletlen sajátos asszimilálása és meggyőző következtetések levonása nélkül, nem érheti be a jelenségek halmazával. Csakhogy a valóság, példánk esetében az élő, változó szocialista szociográfikus irodalom fejlődésmenete sem elvi, annál inkább gyakorlati síkú, még ha nem is olyan gyakorlatias, mint kellene. Említenünk sem kell talán, hogy ez a gyakorlat mennyire nélkülözi a tiszta formákat, tehát aligha várhatjuk, hogy egész menetében a marxista társadalomelmélet ideális megvalósulásait (és csak azt) adja, s annak mindig valódi csúcsein járjon. Ugyanakkor megmosolyogtatónak tűnik valamennyi nem totális alkotását a filozófiai racionalizmus platformjáról „hamis objektivizmussal” stb. vádolni.

Sokkal összetettebb valóságfolyamatról van itt szó, mely egyszerre hegy és völgy, csúcs és síkság, emelkedő és lejtő. Fejlődése sem hasonlít mindig a klasszikus dráma progresszív cselekményvonalához. Hogy az 1953—56-os időszakban milyen jellegű, intenzitású volt, hány ágra osztott és azok egymáshoz hogyan kapcsolódtak, az sajnos csak néhány jelzős meghatározásból ismeretes, pedig most, harmadvirágzása, illetve „harmadrügyezése” idején (mert a virágzásig csak az első alkalommal jutott el) feltétlenül számolni kell vele, s inkább ennek eredményeiből, eredménytelenségeiből következtetni, tanulni, mint az egészet a háború előttire és a jelenlegire polarizálni, kidomborítva az utóbbi helyzeti előnyét.

Remélhetőleg Darvas József könyve (az *Írószemmel* 1970-ben is szerepel vázolata) részletes történeti elemzését adja majd, s fogódzója lesz a további kutatásoknak, melyek vagy cáfolják, vagy megerősítik, de mindenesetre határozott képet adnak erről az ellenzékiként fémjelzett tényirodalomról. Kibontakozásakor, kezdeteiben hogyan is rendelkezhetett volna a valóság mint összefolyamat megragadásának módszerével, hiszen minden egyes új gyakorlat, ha nem is igényelt teljesen új módszert, véletlenül sem kölcsönözhet akadálytalanul jól bevált recepteket a marxizmus fegyvertárából: a megváltozott körülmények minden eddigitől eltérő, sajátos módszert igényelnek, mely menet közben alakul ki véglegesen.

Az akkori egyszólamú társadalomszemlélet látszatharmóniáját disszonáns hang alig zavarhatta, védői az alapos és átfogó okfejtésekre nem irodalmi „érvekkel” válaszoltak, s a félig lepezett erőszak eszközeivel állították vissza a megbomlott egyensúlyt. Igazi keletje a negyvenes évek végén és az ötvenesek elején volt a „revizionista”, „dogmatista” és „opportunistá” vésetű bélyegzőknek. Az évtized közepe felé haladva megkoptak a tökéletes szélcsend-teremtésben, s a XIX. kongresszus, sőt a XX. után (a tárgyalt időszakban) is akadályozták a fejlődést saját inerciájuk folytán.

A felszabadulás után mondhatni teljesen föld alá szorult szociográfikus áramlat első fellélegzése egy nyíltan osztályszellemű, frenetikus szocializmus levegőjében csak nagyon óvatos és ösztönös lehetett, mert ez a társadalom még a valóság pusztá lényének felmutatását sem tudta ingerületlenül fogadni. Hozzá kellett először szoknia önnön — nem képzelt, hanem valódi — jelenségeinek szemléléséhez, a dühkitörések elfojtásához, a higgadt tudomásvételhez. Az elhallgattatás reflexrendszerének halványulásával egyenes arányban változhatott, igényesedhetett szemléletileg és módszertanilag egyaránt a szociális ihletésű irodalom. Az eszmélés, magáraébredés, a tényközlés szakaszát előbb-utóbb az elemzés, a következtetésekkel cselekvésre szólítás váltja fel. Egyébként teljesen indokolatlan lenne akár egy ilyen felfejlődő, akár a fejlődése csúcán álló folyamat egészétől szigorúan, lépésről lépésre számon kérni az össz-folyamatokban való gondolkozást.

A szociográfia, a riport — az irodalom többi műfajához hasonlóan — „lehetővé teszi, hogy elevenen, hatékonyan és átütő erővel ábrázolják a valóság egy részletét, az össz-folyamatnak és összefüggéseinek felismerése nélkül is”.³ A sokat vitatott lényirodalom tehát e lukácsi meghatározásban adott magasságban is csúcás lehet. Az irodalmi élet egységességének elve is magától értetődően ellentmond a politikai elvek szerinti osztályozás prioritásának, *egyazon* (egysodrású!) folyamat nem szemléletbeli (mert ezt hic et nunc csak rosszindulattal lehet különbözőségként értékelni), csupán módszerbeli fogyatékosága alapján marxista és revizionista társadalomszemléletűre bontásának, amikor a hiányosság nem vezetett szemléletbeli különbséghez. Valamely nem igényesebb marxista módszerekkel ábrázoló mű még lehet marxista társadalomlátású, s nem kell mindenképpen kiutasítani ebből a fogalomkörből az elméleti és gyakorlati marxizmus „tisztasága” érdekében. E módszereknek ugyanúgy vannak pozitív, mint negatív megvalósulásaik, ezt természetesnek, saját lényegükből következőknek kell tartanunk.

Társadalomfelfogásunk határkérdéseit érinti a probléma, és a kritika „meddig”-jét is, mely nem új bizonytalansági felület világlátásunkon belül, hiszen a szocializmus megvalósítását vállaló társadalmakban „a minden létező kíméletlen bírálata” elvének gyakorlati megvalósítását — ugyancsak gyakorlatilag — lehetetlenné teszi a diktatúrát gyakorló és a későbbiekben is döntő hatalmi fölényben maradó osztály. (Egyedül a liberális szocializmus szabad kritikája képez kivételt, mert gyónócédulaként lebegtetni a legdestruktívabb kritikákat is, ha azok elvontan, nem elég konkrét élel fordulnak a valóság felé.) Dogmákba merevedett marxizmusa nem a fennállását kétségbe vonó, hanem biztosítani akaró szemléleteket, az „építő jellegű” kritikákat teszi magáévá, és népellenesnek, a kapitalista restauráció kísérletének minősíti a „rendszer ellenségei munkálkodását”, de jól megfontolt okokból ide sorolja az övével

szemben ellenzéki marxizmus tevékenységét is, mert rá nézve ez a „véltárs” veszélyesebb a „legkörmönfontabb” kapitalista manőverezésnél. Hogy pontosan hogyan, milyen mértékben vegyültek, vettek részt az említett — az egész szocialista világra jellemző — áramlatok a második világháborút követő évtized magyarországi társadalmában, kultúrájában, azt az időszak több szempontból való újraértékelése, részletes felülvizsgálata tárhatja fel, teheti majd lehetővé. Nem kell mindenáron az eddigi megközelítések kétségbevonására törekedni, mert azzal nem sokat változtatunk a ködös, félhomályos ismeretlenen. A korszak szociográfikus irodalmának rendszerezése sokkal sürgetőbb feladat, hisz így bővíthet ki az eddigi irodalmi elemzések névmutatója, így kerülhet az esetek többségében emlegetett két név (Sarkadi és Karinthy szerepel majdnem mindenhol, még az irodalomtörténetekben is) elé, mögé, helyett vagy mellé stb. néhány másik is.

Elfogadhatjuk-e azt az álláspontot, mely szerint a szociográfia művelésére Magyarországon csak 1957 után „nyíltak először kedvező lehetőségek”?⁴ Általában véve a polgári társadalom természetéből fakadó polifon szellemiség éppen sokszínűségénél fogva volt kedvezőbb a politikai szocialista társadalmakra mindmáig jellemző monolit kultúrával szemben, még ha idézőjeles értelemben is volt szingazdag. Végző soron a társadalmi feltételek sem befolyásolják százszázalékosan alakulását. Amennyire kedvező, olyannyira kedvezőtlen lehetőséget is lehet látni abban, hogy „a szocialista építést ösztönző műfajt ismerték fel benne”⁶, és hogy művelésére akadémiai intézeteket is felállítottak. Hegedűs szerint „a társadalmi valóság feltárásában mind az irodalmi szociográfia, mind a szociológia mindenekelőtt a párt közvetítésével nyújthat segítséget”, mert „a mi viszonyaink között a pártban összegeződik a társadalmi valóságunkról szerzett összes ismeret, és mindenekelőtt itt érik olyan döntésekké és cselekvési normákká, amelyek eredményeként a társadalomról szerzett ismeret nélkül is az anyagi vagy a tudati valóságban a fejlődés egyik forrásává válhat”.⁶ A szociográfusnak segítenie kell az egységes fejlődés útjának kimunkálásában, mondja, s hozzáeszi, hogy „ezt a feladatot nem szabad valamiféle avantgardizmustól vezéreltetve értelmezni”.

Mielőtt bővebben tárgyalnánk a párt és a szociográfia viszonyának egyes vonatkozásait, fel kell tennünk a kérdést: miért ne lehetne valamely szociográfikus irányzat avantgarde jellegű? Miért kell minduntalan kizárólagosságra törekedni, előre gyártott kaptafaelmélet konfliktusmentes, mechanikus realizálását várni? Egyáltalán mi szükségelteti a beszűkült, egynyomtávú marxista szociográfiát? Miért az állandó idegenkedés az avantgardizmustól s a nem szavalt és nem öt éves terv pontosságú szociográfikus hullámoktól? Tovább lépésként következézik még egy idézet, de már Darvástól: „Egy forradalmi világnézetet, mozgalmat, ha uralomra jut, állandóan fenyeget a pragmatizmus veszélye — s ez ellen eredményesen küzdeni csak az elv és a valóság állandó, kíméletlen szembesítésével, a valóság minél több oldalú felfedezésével lehet. Ez konfliktusokkal járhat, ám ezeket vállalni kell.” Ennek ellenére, nézete a szociográfia (jelen) társadalmi helyéről szinte egybevág az előzővel: „A mi rendszerünknek, a mi társadalmunknak viszont az az érdeke, hogy önmagáról minél többet tudjon; az önismerete minél teljesebb legyen. Ezért mertem én leírni valahol, hogy a mi mai írói szociográfiánk csak »kormánypárti« lehet. Nem azért, mert csak ezt engedjük; a »lehet«

szónak itt nem megengedő értelme van. Hanem azt jelenti, hogy a minél mélyebb, minél összetettebb társadalmi kutatás-elemzés a rendszer javítása irányába hat. Tudom természetesen, hogy csak elvileg ilyen egyszerű a dolog; ám ami elvileg igaz, annak az útjából — ha konfliktusok árán is — el lehet, el kell háritani a gyakorlati akadályokat.”

A szociográfiának tehát előnyére válik a „kormánypártiság”, míg a „rendszer javítása irányba hat”, amíg javító szándékú, s munkáját össze tudja egyeztetni az államgépezet irányítójáéval. Ám nemcsak hogy fennáll, hanem igen gyakran a valóság szintjén jelentkezik az *elvi igazság*, a *megítélés* kettősségének kérdése is, mert a kormány igazságához, cselekvésre szólításához, változtatási szándékához nem mindig idomulhat a szociográfusé. Nyilvánvaló különbség a kettő között, hogy míg amaz hatalmi stb. eszközökkel foghat elvei valóra váltásába, addig ez meg kell elégedjen az írott szó „mindenhatóságával”. Szem előtt tarthatja ugyan a kormány irányelveit, határozatait, terveit, de ez rá nézve semmiképpen sem lehet kötelező érvényű. Amennyiben az volna, a szociográfia a hivatalos politika asszisztensévé fokozódna le. (A megoldhatóság látzatáig sminkelt konfliktusok irodalma egy apparátus zökkenőmentességig kendőzött tevékenységét igazolná.)

A nem „kormánypártiság” természetesen még nem ellenzékiesség, habár már magában hordja ennek csíráit, a függőségi viszony nélküliség, az önállóság folytán, az elkerülhetetlen apró eltérések, belső ellentmondások, vélemény- és meglátásbeli különbségek formájában. Hogy mikor válik ellenzékivé az ilyen magatartásforma, talán Živojin Pavlović belgrádi filmrendező interjúja egy mondatával illusztrálhatnánk legjobban: „A konstruktív kritika, az a kritika, amelyik a lyukas gumit akarja kicserélni a társadalmi gépezeten, ahelyett, hogy az egész autóbuzsut az anyjába küldené, számomra semmilyen kritika, semmilyen akció, röviden: minden jelentőség nélküli.” Kritikai viszonyulása szempontjából a szociográfia is lehet konstruktív, tagadó vagy parciális szájhősködő. A pavlovići álláspont tagadó, azaz — hogy a szót csak negatív értelemben használók is igazolva lássák magukat — destruktív. A szociográfiai destruktivitásnak is két, esetenként egyáltalán nem, vagy alig szétválasztható lehetősége van: az anarchista és a forradalmi tett.

A fennálló viszonyokat mindenáron konzerválni akaró csoportok az anarchizmus és a forradalmiság szétsugárzását a társadalom szervezetében igyekeznek teljesen megakadályozni, vagy ha ez lehetetlen, akkor semlegesíteni, lokalizálni, izolálni, magához édesgetni stb. A „kormánypártiság” megkövetelése ilyenképpen lekenyerezéssel és a degradálással azonos, mert a szociográfia funkciója kiegyenlítődik a képviselői beszámolóéval. Jelentős irodalmi szerepe lévén, nem szenvedheti el kívülálló céltételezésnek felsőbbbségét, mert megvannak önállósága feltételei. Függőségi helyett kapcsolati szinten kötődik a társadalomirányításhoz. Sokkal inkább kell egy kormánynak „szociológiapárti”-nak lenni — ha már ilyen viszonylatokban gondolkodunk —, mint fordítva, hisz tevékenysége megköveteli az összes társadalmi tapasztalatok figyelembevételét, felhasználását is, s ezért közvetlen érdeke kell legyen a társadalmi tudat formálásában jelentős szereppel bíró szociográfia minél sokrétűbb, többirányú fejlődésének lehetővé tétele — nem pedig szabályozása. Hegedűs fentebb idézett szemlélete teljesen manipulatív alapokra helyezi műfajunk és a politikai felépítmény viszonyát, mert úgy véli, hogy a szociográfia meg a társadalmi valóság közé a pártot kell katalizá-

torként állítani, azt az ideológiai totalitást, melyben „összegeződik a társadalmi valóságunkról szerzett összes ismeret”.

Az új erőre kapott szociográfiát most nem az ellenzékiesség jelzője fenyegeti, hanem az intézményesítés, a megszelídítéssel, törvényesítéssel járó sterilitás. Ilyen meddőség-csokornál Nemes György válogatása sem lenne több, ha nem szerepeltetne néhány, a háború előtti szociográfiában tapasztalatokat szerzett idősebb s egy-két fiatal író, akik írásaikban nemcsak megközelítik, kerülgetik, hanem valóban fel is tudják fedezni az új Magyarországot, sőt néha — öntudatlanul ugyan — a keletközép-európai valóságot.

Igaz ugyan, hogy nem kerültek a kötetbe nehézségeket elhallgató írások, de mértéktelenül megnőtt a sematikus, középszerű leírások, amatőr-felvételek száma. A topográfikus ecsetkezelés eredményeinek, tömörkényes, néprajzi elemekben gazdag életképeknek a folyóirattengerből való kimentése aligha indokolható (Szekuláty Péter: *Lagzi hetvenben*; Gulyás Mihály: *„Nézzétek a szemüket”*; Bajor Nagy Ernő: *Búcsú Csatkán*). Vannak a gyűjtemény tárgyköréhez nem vagy nagyon lazán kapcsolódó, minőségileg kifogástalan írások is (Mesterházi Lajos: *Városom Budapest*; Thurzó Gábor: *Nyár a világ végén*; Cseres Tibor: *Az idej aratás*), melyek egy célt szem elől nem tévesztő szelekció esetén kimaradtak volna. A nevelés gyakorlati elemzések (Csőregh Éva: *Hajnali ügyelet*; Kántor Zsuzsa: *Vitázó gyerekek*; Gondos Ernő: *Szemtől szemben a szöveggel*) azért nem illeszkednek a törzsanyaghoz, mert pedagógia-központúak, s minden valószínűség szerint ilyen igényrel is készültek, tehát ismételten a válogatóra kell apellálnunk, akár Csontos Gábor személytelenségbe burkolózó, elvont gazdaságpolitikai tapogatózása esetén.

A hátramaradt húsz név közül Darvasét, Erdeiét, de legfőképpen Galgóczi Erzsébetét és Fekete Gyuláét kell kiemelnünk. Darvas elméleti fejtegetésével már némileg foglalkoztunk, Erdei a paraszttársadalom egyik átmeneti képződményéről, a tanyavilágról írt munkája egészéről (itt csak egy részlete jelent meg) külön is érdemes írni, most lényegesebbnek látszik a gyakorlati szociográfia vizsgálata, mert a könyv valódi értékeit lényegében az ilyen írások adhatják.

Szenvedélyes hangú, polemizáló tanulmányában Fekete a magyarországi népesedéspolitika másfél évtizedes problémáját, a népszaporulat visszaesését kiváltó okokat vizsgálja, s ad szigorú ítéletei alapján félreérthetetlen választ: a munkabérek egyáltalán nem tartalmazzák az utódnevelés költségeit, annyira sem, mint a polgári társadalmakban. Elevenné, életizűvé teszik előadását a „vitapartnerek” részben vagy teljes egészében idézett levelei, cikkei, pl.: „A nemzet pedig nem fog kihalni, emiatt nem kell aggódnunk, mindig lesznek olyanok, akiknek a gyerek a hobbyjuk, mint ahogyan kutyabarátok is mindig vannak, ha nem is kapnak *kutyapótlékot és kutyaolát*.” Lehetetlen közömbösen fogadnia az ilyen „állásfoglalásokat”, melyekről — mint mondja — tévedés volna hinni, hogy szélsőségesen egyedi esetek, hiszen tucatszám jelennek meg egy-egy vita alkalmával az újságokban: „Megérdemelné a vizsgáldást, hogyan juthatnak el nálunk az iskolai számarlétrán esetleg a diplomáig, a doktorátusig, a *közösségi tudat, a szocializmus* — vagy tantárgyakra fordítva: a történelem, az etika, a filozófia, a gazdaságtörténet, a politikai gazdaságtan — ilyen *analfabétái?*” A hobby-elmélet érveit cáfolva eljut az utódnemzedékekért való felelősségig, a szubjektív nézőpontú szemléletet össztársadalmival váltja fel: „Gyermeektelenek, egykések,

akárhánygyerekesek felelőssége oszthatatlan és közös az utódok ügyében, és pedig az erkölcs, a jog, a gazdálkodás, a nemzeti lét, a társadalmi reprodukció, az emberi lét szférájában egyaránt." Erre a tételre építi a „Ki viselje az utódnevelés költségeit?” című fejezet okfejtéseit. A polgári közgazdaságtan és a marxizmus klasszikusai egyformán vélekednek az utódnevelés költségeit illetően: a munkabérnek kell fedeznie. A munkabér a reprodukció, a napi és távlati újratermelés költségeit kell fedezze a kor színvonalán. Tehát a létfenntartás mellett a fajfenntartás (gyermeknevelés) is függvénye. Ha a jelenlegi átlagos munkabér tartalmazná is a reprodukciós költségeket, nem lenne reális, mert — durva egyszerűsítéssel — „a házaspárok egyharmada (egykések) felében, egyharmada (gyermektelenek) teljes egészében »rovaon kívül« használja fel, azaz: saját napi szükségleteire fordítja, föléli. A Központi Statisztikai Hivatal egyik, a társadalmi rétegeződésről készült kiadványa 100—250 százalékos átlagos életszínvonalbeli különbségekről számol be azonos munkát azonos eredménnyel végzők között. A gyermektelen családok fajlagos jövedelmi szintje ugyancsak meghaladja (kétszeresen, háromszorosan, három és félszeresen) a három- vagy több gyermekes családokét. Ezen a morálisan semmiféleképpen sem indokolható új rétegeződésen olyképp lehet változtatni, hogy a *már nem termelőkorúak* eltartásához hasonlóan közteherviseléssel oldjuk meg a *még nem termelőkorúak* nevelését. Ez esetben a megoldás elemi matematikai ismereteket kíván: a munkabér klasszikus képletéből — s egyben a szocialista elvi minimumból — kiindulva az utódnevelési »rovaon« fel nem használható összeget visszavesszük utódnevelési hozzájárulás (félrevezető szóhasználat: gyermektelenségi adó, aggregényadó), progresszív öregségi járulék stb. címén, és csatoljuk a kettőnél több gyereket nevelő családok jövedelméhez.”

A negyvenoldalas tanulmány rövid, hézagos ismertetése betekintésnél semmiképp sem több, ennél sokkal jelentősebb figyelmet érdemel az olvasó és a demográfus részéről. Jónéhány szocialista ország demográfusai felhasználhatnák eredményeit, hogy esetenként ne kerüljön újra sor drasztikus abortusztiltó intézkedésekre, mint azt Románia példáján láthattuk, mert az megoldás helyett a társadalom több gyermekes rétege helyzetének súlyosbítását idézi elő. 13,4 ezrelékről ugyan 27,4-re emelkedett a születések száma, de a bérviszonyok változatlanul a régiek, vagyis a megoldás látszólagos eredményességű. A családi pótlék nagyon távol áll a teljes költségtérítéstől, bár valamennyi szocialista országban ez a legjelentősebb családvédelmi intézkedések egyike.

A termelőszövetkezeti vezetést, az önálló döntési folyamatok útját, lehetőségeit, valóságát véve szemügyre, Galgóczi Erzsébet is a magyar társadalom mélyéről hozta témáját. A ménfőcsanakai tsz vizsgálatán át jut el országos méretekben (sőt azon túl is) helytálló következtetéseikig. A termelőszövetkezetek ellenőrzése egyáltalán nincs megoldva — mondja, s ebben nem nehéz a mi mezőgazdasági munkaszervezeteink egyik lényeges vonásának párhuzamát látnunk. De hasonlóan állunk munkástanácsainkkal is, a termelés szinte minden ágában. „A területileg illetékes Népi Ellenőrző Bizottságon kívül senkinek sincs joga komolyabb ellenőrzésre. A járási tanács csak a törvényesség és az adófizetés szempontjából ellenőriz, a Magyar Nemzeti Bank csak a hiteligényeket vizsgálja. Az ellenőrzést a termelőszövetkezet választott Ellenőrző Bizottságának kellene gyakorolnia, de sajnos általában az a helyzet, hogy

a Bizottság egyszerű parasztember tagjai nem értenek a könyveléshez, nem ismerik a jogszabályokat és nem is tudják áttekinteni egy nagyüzem szerteágazó üzleteit. — Az ellenőrzés majdnem teljes hiánya kivétel nélkül abszolút tisztességes tsz-vezetőket feltételez.” Közösségi szempontok szerint megszervezett szocialista ellenőrzés elképzelhetetlen megfelelő káderek nélkül. A termelőszövetkezeti Ellenőrző Bizottságok munkája, bármennyire is alapuljon demokratikus elveken, nem válhat kifogástalanná, zökkenőmentessé az esetek óriási többségében, a tagság egésze által választott tagok képzetlensége, hozzá nem értése folytán. Az általános, legfeljebb középszintű végzett parasztemberek képtelenek áttekinteni a termelőszervezési, jogi, ügyvezetési stb. problémákat. Ily módon a manipuláció minden életre hívható formája lehetővé válik a techno- és bürokrata, valamint a „kisegítő” (pl. brigádvezetői) réteg számára. „Ménfőcsanakon az előző elnök havi 40 munkaegységért dolgozott. Szabó László havi 100 munkaegységet plusz kétezer forint fixet szavaztatott meg magának. Így évi keresete meghaladta a százezer forintot. A helyi főkönyvelőt alacsonyabb munkakörbe helyezte, hogy kétszer annyi fizetéssel a maga emberét állítsa helyére. Az évenkénti prémium sem tetőzte be igényeiket, s Szabó a közgyűléssel megszavaztatta, hogy házáat — önköltségi áron — a tsz anyagából építhesse fel.” Végeredményben demokratikusan történt minden: a közgyűlés, ha megszavaz valamit, az a törvényesség keretein belül van. A közgyűléseken jelen kellett lenniök az Ellenőrző Bizottság tagjainak is, akiket állítólag rátermettségük miatt jelöltek posztjukra, legalább ők miért nem kérdőjelezték meg a döntéseket? A választ már az előzőkben megkaptuk, érvényes a tsz vezetőségére is: „A hét vezetőségi tag mindent megszavazott, amit az elnök vagy a főagronómus elébük terjesztett.” Az egyik jegyzőkönyv arról számol be, hogy az irodaház építését az idén megkezdik, de arról is, hogy nem kezdük meg. A vezetőség mindkét határozatot megszavazta. A munkaszervezeteken belüli demokratizmust (ahogyan mi mondanánk: öngazgatást) kellene hogy szolgálják a közösségi döntések, a dolgozók sorából önmaguk választotta irányító, ellenőrző stb. szervek. A közgyűlés, a közakarral választott vezetőség hatásköre nincs leszűkítve, és mégis önkényeskedések, visszaélések sorozata jöhet létre. A bajok forrása már a mindnyájunk által valódi demokráciaként elfogadott társadalomelméletben és gyakorlatában is felfedezhető. Túl nagy az optimizmus a demokráciát, a közösségi gondolkodást, tettet illetően. Olyasmiben is a közakarat megnyilvánulása lehetőségét látjuk, amiben azt szükségtelen utópizmus keresni. Hiába választja a közösség az érdekeit legjobban képviselő embereket az Ellenőrző Bizottságba, a vezetőségbe, ha azokat a szak- és hivatalnoki értelmiségi — *képzettségéből eredő* előnye, tekintélye, meggyőző érvelése révén — bármely pillanatban félrevezetheti. Esetünkben a tsz elnök és „vezérkara” valószínűleg „határozott érveléssel”, „alapos indokokkal” bírta rá a közgyűlést a tsz építőanyagának elajándékozására stb. A tagság felkészültségétől, közösségi tudatától függ minden — mondhatnánk: attól is, de legyen bár a legmagasabb fokú ez a tudat, nem jelenti, hogy nem állnak majd tanács-talanul a szakkérdések, — területek előtt, melyeken belül rengeteg manipulatív lehetőség rejlik.

Sok mítoszt kell tehát eloszlatni a „teljes” és „közvetlen” önrendelkezés, önrányítás szférájában is. S a mítoszromboló tevékenység része-

sévé válik a szociográfia, ha túllép a szivárvány-elméletek káprázatán a társadalom mélyrétege felé. Legújabb hulláma elé azonban veszélyes buktatót állít a „kormánypártiság” eszméje és a szociográfiai hagyomány tisztázatlansága, melyek egyaránt késleltetik valódi méreteiben való kibontakozását.

¹ Czine Mihály: A naturalizmus, Gondolat, Bp. 1967. 155. old.

² Hegedűs András: Azonosság és különbözőség, tanulmány, megjelent: Elvek és utak, Magvető, Bp. 1965. 184. old.

³ Lukács György: Művészet és társadalom, Gondolat, 1969. R riport vagy ábrázolás, 134. old.

⁴ Czine M: I. m., 155. old.

⁵ Hegedűs A.: I. m., 185. old.

⁷ Susret, omladinska revija, Beograd, 1969. IV. 2., 97. szám. Revolucija je anarhistički čin.

napló

periszkóp

(Portyázó jegyzetek)

VARGA ZOLTÁN

8.

(*In memoriam Abdel Halek Mahdzsub.*) A fénykép közepén kissé lehajtott fejű, értelmes arcú, kopasz férfi. Nyilván ceruzát vagy golyóstollat szorongató keze lemaradt a képről, testtartása azonban így is elárulja, hogy ír, nem szükséges elolvasni a képaláírást. Az arc komoly, majdnem szenvtelennek látszik: mintha a legmindennapibb dologról lenne szó. Az első pillanatban akár azt is hihetnénk, a felvétel valamely diplomáciai esemény alkalmával készült: valaki szerződést ír alá, esetleg beírja nevét egy vendégkönyvbe. Mert valahogy „protokolláris” a kép beállítása: az író férfi mögött ketten állnak — a szerződést vagy vendégkönyvet aláírók mögött és rendszerint állnak valakik. A géppisztoly szinte nem is illik a képre; a géppisztoly a kép bal felén álló baromarcú katonára akasztva. A kép jobb oldalán álló alak civil, fehér inget visel, akárcsak a kép „főszereplője”. Szerepe nem oly félreérthetetlen, mint a katonáé: lehet nyomozó, vizsgálóbíró, ügyvéd (?), de akár egy „mellékesebb” vádlott is. Sőt talán az utóbbi a legvalószínűbb: mert ha figyelmesebben megnézzük, láthatjuk, hogy közvetlenül mellette itt is ott van a géppisztolyos, épp csak benyúl a képbe — a fegyverhez tartozó (baromarcú?) katonát már kirekesztette a fotókamera kivágása. A kép aláírása: „Abdel Halek Mahdzsub, a Szudáni Kommunista Párt elnöke jegyzeteket készít, mielőtt a szudáni rögtönítélő katonai bíróság megkezdené tárgyalását. A tárgyaláson, amelyet július 27-én tartottak meg, Mahdzsubot halálra ítélték, s néhány órával később kivégezték.” A krónikához tartozik még, hogy a bíróság kérdéseire Mahdzsub csak igennel vagy nemmel válaszolhatott — azt hiszem, cseppet sem esne nehezemre ilyen feltételek mellett olyan kérdéseket feltenni valakinek, hogy az pontosan az ellenkezőjét mondja annak, amit mondani akart. Mahdzsub pedig ezekben a pillanatokban már alighanem tisztában volt vele, mire megy ki ez a semmi „mellábeszélést” nem tűrő, katonásan „egyenes” igennem játék.

Miért jegyeztetett mégis? Hogy el ne tévessze az „igeneket” és „nemeket”? Érthető lenne, ha még hihette volna, hogy ilyenkor egyellen hibás lépés is végzetessé válhat... Vagyis mégis csodát várt volna?... Aligha. Inkább úgy hiszem, a „tartás” kedvéért. Mert a halál még a forradalmár számára is halál; a halálfélelmet nem lehet „kicszelezni”, semmibe venni, nem létezőnek tekinteni. Lehet ordítani, nyüsztíteni miatta, s lehet magunkba fagyasztani, leplezni — kétségtelenül az utóbbi a „szebb”, ennyivel tartozunk önmagunknak, emberi méltóságunknak. Vagy az „ügynek”, ha létezik ilyen... Abdel Halek Mahdzsubról egyébként korábban alig hallottam, valójában nem ismerem a szudáni drámában betöltött szerepét sem. Attól tartok, neve is csak most rögződött meg végleg emlékezetemben. Bár állítólag kiemelkedő forradalmár volt — ezek szerint a magam figyelmetlenségét is okolhatom... Mindegy: hogy nagy forradalmár volt-e, nem tudom. Azt sem, „bűnös” volt-e vagy „ártatlan”, a politikában ez különben is főleg csak szempont kérdése. És nem tudom azt sem, nem törekedett-e esetleg személyes hatalomra, nem lebegett-e néha tulajdon „történelmi szerepe” is a szeme előtt. Végső fokon pedig nem tudom, nevezhetem-e akár csupán „szurkolóként” is forradalmárnak magam? A tanúként figyelő kötelező szkepszise rég leszoktatott már az egyértelmű állásfoglalásról. Egyre kevésbé érzem rá képesnek magam.

A megrendülés zászlját tehát mindenekelőtt egy ember előtt hajtom meg, aki tudta, mivel tartozik önmagának és a maga igazságának, amikor baromarcú vagy baromagyú katonák mondtak ítéletet felette. Egy ember előtt, aki utolsó óráiban, talán a fenyegető belső összeomlással szembeni védekezésül az írást választotta. Az utolsót, ami számára megmaradt. Ha csak jelképesen is, de a szellem fegyverét a fegyverek szellemével szemben. A tehetetlenség fegyverét.

9.

(Vajdasági könyvekről — visszapillantó tükörben.) Kritikánk, bár aligha mondok ezzel újat, néha kissé mintha az események mögött kullogna. Könyveink „átfutási ideje” ugyan cseppet sem mondható rövidnek, mégis, egy-egy mű kritikai értékelése sokszor így is csak hosszú hónapok múlva követi a megjelenést, sőt előfordul, hogy végképp elmarad — pedig minimális követelménynek tetszik, hogy irodalmunk valamennyi alkotásáról legalább egy rövidke recenzió lásson napvilágot, ha másutt nem, hát két folyóiratunk valamelyikében, hisz ennek elmaradása esetleg az „agyonhallgatás” látszatát keltheti, akkor is, ha valójában nem erről van szó. S nincs is erről szó persze: tudjuk, hogy tájunkon még ma is tíz ujjunkon megszámlolhatjuk azokat az irodalmárokat, akiknek legalább egy recenzió erejéig van bátorságuk a kritika területére merészkedni, s azon sem csodálkozhatunk, hogy „profi” kritikusaink egy része idővel hátat fordít a recenzióknak, illetve csupán mellékesen tér vissza hozzá néha, figyelmét inkább ambiciózusabb vállalkozásokra, „hálasabb” anyagra összpontosítva. Arról pedig már szó esett egyszer Gerold László egy írásában, hogy nálunk teljesen hiányzik az újdonságainkat figyelemmel kísérő, kritika- illetve recenzióíró magyartanár típusa. De persze mulasztásért marasztalhatom el magamat is, bármennyire kényszerűségből, a szinte gazdátlan szerepbe ugorva vállaltam is a re-

cenzióíró feladatkörét. Ugyanis tagadhatatlanul bővebb tervet tűztem e téren magam elé, mint amennyit belőle megvalósítani sikerült. Eredetileg feltétlenül szándékomban volt az ifjúsági regényre kiírt pályázatnak legalább három díjnyertes alkotásáról is megemlékezni: Deák Ferenc harmadik díjas *Zsivány* c. regényénél többre azonban sajnos mindmáig nem futotta erőmből és időmből.

E mulasztás pótlására vettem most kézbe Gion Nándor *Engem nem úgy hívnak* és Domonkos István *Via Italia* c. első illetve második díjas regényét; legalább e jegyzetek keretében essék szó róluk, ennyire már pusztán a pályázat ténye is kötelez. De talán van jó oldala is ennek a késésnek, amiért most a két regényről „egy füst alatt” esik szó: több lehetőség adódik egybevetésükre is. Gion és Domonkos regényei ugyanis sok tekintetben rokon koncepciók szülöttei, nemcsak mert egyiküknél sem beszélhetünk a szó megszokott értelmében vett ifjúsági regényről, hanem sokkal inkább ifjúsági tárgyú regényekről, olyan művekről, amelyek mindenekelőtt az ifjúság mai problémáiról, életérzéséről vallanak (bármennyire is nem „nagykorú” módon írták meg ezeket), hanem mert egy nagyon fontos közös motívum, a „szökés”, a menekülés motívuma is egybekapcsolja őket, ami, ha figyelembe veszem, hogy Deák *Zsivány*-ban ugyancsak ez jelenti az alapkoncepciót, számomra szinte már tünetszerű jelenségnek is hat. A szóban forgó rokon koncepció azonban Gion és Domonkos regényében, a jelleget és minőséget tekintve, egyaránt eltérő megvalósulást eredményezett. Gion regénye legtöbb vonásában vonzó, akár megindítónak is mondható, jól felépített kis történet, amely tartalmát tekintve nem több, mint átsuhanó epizód, hirtelen kigyúló és kihunyó felvillanás egy magára hagyott s magányosságától szenvedő kamasz fiú életében, afféle „rövid boldogság”, ami után már csak az üres és kiábrándító „megokosodás” marad: a regény színhelyét képező kisváros hajózási csatornájában megjelenik egy homokszállító uszály, erre kéredzkedik fel, fejesugrálás céljából, a félárva és magára hagyottan csellengő, a történetet első személyben elmondó Péter (akit „nem úgy hívnak”, hanem Orbán Lajosnak) két idősebb társával együtt, a nagy kereset reményében képregényrajzolással kísérletező H. Sz. Dollárral és az autószerelőként gürcölő s a garasokat fogához verő Pollákkal. Itt, az uszályon ismerkedik meg aztán a kormányos kislányával, a tizenhárom éves Reával (Andreával), akivel romantikus, de legfőképpen egy szeretetlen világból való menekülést jelentő szökést tervez a tengerpartra, vagy talán nem is oda, mivel maga sem tudja egészen, hová szeretne menni (legfőbb jónak pedig éppen a céltalanul kószálást érzi), hogy e gyerekes elképzelés végül is egy marcona hajólegény brutális nyaklevesével érjen véget, ami egyben az élet kijózanító pofonja is — Péter (nevezzük így, ha mindjárt nem is így hívják) utána menthetetlenül visszazuhan a kiábrándító valóságba, amire azután már másképpen tekint: minden eltökéltsége ellenére is, úgy tűnik, kész lesz elfogadni olyannak, amilyen, akárcsak két idősebb társa, akiknek, amint ezt a szerző több helyütt sejteti, korábban ugyancsak megvolt a maguk tisztavirágéletű tiszta és romantikus életszakasza. Erre a várható „belső megromlási folyamat” kezdetére utal különben a regény (valójában inkább kisregény vagy terjedelmesebb elbeszélés) befejező epizódja is, ahol a Reának ajándékkul szánt kölyökkutya farkára, miután az uszályt már nem találja a helyszínen, Péter végül is üres konzervdobozt köt, és úgy engedí csörömpölve futni a kis állatot. E részlet különben erősen emlé-

keztet a *Testvérem*, Joáb befejezésére, ahol S. Tamás maga kezdeményezi az öreg mérleges megverését, amiben korábban nem volt hajlandó részt vállalni, vagyis mindkét Gion-regény a „bemocskolódás” szimbólumával zárul, s valami fanyarul beletörődő érzést kelt, de ugyanakkor ökölrázó lázadásra is készlet.

Ilyenformán az *Engem nem úgy hívnak* akár a „vesztett illúziók” regényének is tekinthető, pozitívuma pedig éppen abban rejlik (bár a szájba rágó pedagógia hívei ebben nyilván nem értenek velem egyet), hogy kiábrándítónak mutatja be a felnőttek által oly gyakorta prédikált, az élet realitása jármába törő „megokosodást” — nyomát sem találjuk benne a régi típusú ifjúsági regények olvasójaként valaha rám mindig végtelenül lehangolóan ható megtérésnek és megbánásnak. A regény egyes részletei egyébként ugyancsak e mondanivaló elmélyítését szolgálják, legfőbb szerepük „a magányérzet” érzékeltetésében van. Nemcsak Péter magányát domborítja ki, de általában a „tömegmagány” érzékeltetését is szolgálják. Legsikerültebb ezek közül a kéményseprő mosakodásának epizódja, amikor is Reának és Péternek az az, első pillantásra önmagában kissé erőltetett és önkényes írói ötletnek ható, elképzelése támad, hogy meglesik, „hogyan is mosakszik egy kéményseprő”, de csak egy riadtan szomorú, magányos embert látnak, aki éppen csak kezét mosva meg, valami ismeretlen veszélytől rettegve kanalazza leveését, amitől e különös gyerekcsíny is egyszerre megkeseredik, értelmét veszti, sőt Pétert később éppen a tömegmagány létezésére, a sivárrá vált emberi életek tömegességére döbbenti rá. „Ezt látnod kellett volna — számol be később barátjának erről az élményéről. — Egészen biztosan elbőgöd magad, ha látod. De ez még semmi. Elmentem később a hintáához, néztem azokat a rossz nőket meg azokat a fontoskodó pasasokat. Akármelyiknek megnéztem a pofáját, mindegyiken észrevettem, hogy szörnyen fél valamitől, akárcsak a kéményseprő. Lényegében szörnyen egyforma az arcuk. És a műhelyben is: Sabol, Pollák. Ma jött egy új pasas is, az hasonlít csak igazán a kéményseprőhöz. És ne haragudj, néha még a te arcod is olyan, mint a kéményseprőé. Kezdek félni ettől a sok egyforma arctól.” Erre a finom, sokat sejtető megfigyelésre replikázik aztán H. Sz. Dollár kietlen távlatokat előrevetítőn: „Lehet, hogy igazad van. Nekem nagyon nem tetszik ez az egész, de lehet, hogy igazad van. Hiába, te még mindig taknyos vagy, és észreveszed az ilyesmit. Néhány év múlva már nem fogod észrevenni. Akkor már fütyülsz rá, hogy egyformán szomorúak-e az emberek vagy sem, és hogy mennyire félnek. Akkor majd okosabb dolgokkal foglalkozol.” S ilyen, már-már a valóság összetettebb láttatása felé közelítő részlet akad még néhány a könyvben, úgyhogy kissé szinte sajnálom is, hogy Gion „feláldozta” témáját, s ha nem is szokványosan, de mégiscsak ifjúsági regénynek írta meg, ami bizonyos egyszerűsítéseket mindenképpen elkerülhetetlenné tett, megkötötte kezét az írónak, lehetetlenné téve a nagyobb kitérőket, az elmélyültebb ábrázolást, pedig a tizenöt éves Péter „belvilágának” teljes igényű bemutatása esetén az *Engem nem úgy hívnak* kitűnő „nagykorú” regény is lehetett volna. Ebben az esetben még olyan kötelező eufemizmusok sem zavartak volna, amilyen a „rossz nő” kifejezés, amít egy Péterhez hasonló kamasz fiú aligha használ. De ha már a nyelvet érintettem, talán nem árt megemlíteni, hogy a kutya, szemben a macskával, nem „mozgatja”, hanem „csóválja” a farkát, a „barom”, „rohadt” szavaknak a kelleténél is gyakoribb ismétlése pedig, bármennyire szavakban szegény

regényalakról legyen is szó, kissé túl sztereotipnak, a monotonitás túlhajtásának hat. És persze egészében is félténém egy kissé Giont, hogy túlságosan beleszagad a maximálisan leegyszerűsített „gyalogprózába”, ha az *Új Symposion*ban folytatásban közölt újabb regénye (*Véres patkányirtás idomított görénnyel*) nem engedne arra következtetni, hogy talán maga is felismerte ennek veszélyét, és más irányban igyekszik kitutat találni.

Gionéval szemben viszont annál kevésbé meggyőzőnek, sőt kissé céljavesztettnek érzem Domonkos István ifjúsági regényét. Mint már utaltam rá, a *Via Italia* középpontjában is a szökés motívuma áll, az a valóságdarab azonban, amibe a szerző ezt beleágyazza, valahogy cseppet sem látszik hitelesnek, sőt alighanem nagyon is önkényes kép ez a háború utáni kisvárosi (falusi) életről, főleg egyes mellékesnek tűnő epizódok miatt. Így pl. gyakran esik szó a könyvben tej- és tojásporról, ami arra vall, hogy az UNRA-segélyek korában vagyunk, ezekre az évekre pedig magam is jól emlékszem, s hát bizony akkor a kikirikiről legfeljebb csak hallottunk, és nyilván még a Momčilóhoz hasonló figurák is csupán tők- vagy napraforgómagot rágszálhattak. Egyébként is Momčilo figuráját nem csupán ezért érzem cseppet sem valóságosnak, mesterkéltnek, még akkor is, ha beismerem, hogy a „zsarut” mint regényalakot magam is főleg csak „hülyének” tudom elfogadni, ám ennek a „hülyeségnek” meggyőzőnek is kell lenni, azáltal pedig aligha válik azzá, hogy Momčilo esküvői ruhájában leleselkedik a templomkertben, miközben fenekekén kiszakad a nadrágja, amiként azt is nehéz elhinni róla, hogy egyszerűen elfelejti anyja halálát és leveleket ír neki háború előtti címére. Viszonya Heli anyjával pedig végtelenül primitíven ábrázolt, különösképpen a féltékenységi jelenet, aminek a kislány fültanúja lesz, az ezzel összefüggő helyzet pedig zavaros is: a templomkerti tragédia során ugyanis váratlanul megtudjuk, hogy Heli anyja csupán azért lett Momčilo szeretője, hogy a felszabadulás után kivégzett német származású férjéért bosszút állhasson, ám hogy ebben kik voltak a segítőtársai, örök titok marad előttünk, jóllehet ez már csak azért is érdekes lenne, mivel visszaemlékezve a szóban forgó évekre, úgy tetszik, ilyenfajta szervezett bosszúra aligha kerülhetett sor. A legképtelenebb szál a regényben pedig mindenképpen Viki-Radiátor mániákus robbantósdíja: ugyan ki hiszi el, hogy éveken át háborítatlanul hódolhatott szenvedélyének, éppen a háború éveit alatt és után, vagyis nem túlzás azt állítani, hogy se szeri, se száma a lehetetlen és erőszakolt részleteknek, ez pedig arra vall, hogy Domonkos, ami a mellékszálakat illeti, átgondolt építkezés helyett, ötletszerűen „tákolta” regényét. Ilyenformán aztán a „főszál”, a szökés is elszikkad, betemetük az írói szeszély szülte részletek, holott Deda figurájában, illetve Balázs Feri és Deda kapcsolatában kétségtelenül van bizonyos költőiség, dédelgetett tervük pedig az Olaszországba szökésről, végeredményben mint a naiv illúziók, az elérhetetlen álmok szimbóluma, érdekes is lehetne. Sajnos azonban itt is felbukkannak az ellentmondások. Azt pl. feltétlenül igen találonak érzem, hogy Balázs Feri kezdetben nem veszi komolyan a hóbortos és szenilisnek ható Deda fantasztikus terveit, ám ennek ellenére mégis azon kapja magát, hogy az olasz útról ábrándozik, az viszont, hogy végül egészen komolyan veszi, már mindenképpen valószínűtlen. Ilyet legfeljebb egy Ferinél jóval kisebb gyerek tenne és nem egy hozzá hasonló kamasz fiú, akiben már a szerelem is fészkelődni kezd: úgy tűnik, egy ilyen korú srác, ha szökésre

szánja magát, inkább egyedül vagy hasonszőrűek társaságában vág neki a világnak. Ilyenformán tehát Balázs Ferit hol kisgyerekeknek, hol jól fejlett serdülőnek látjuk, ez pedig csak részben indokolhatja, hogy a „gyerek” és a „felnőtt” egy kamaszban sokszor valóban percről percre váltja egymást. E tulajdonságok aztán a fiú „bandavezéri” szerepét sem valószínűsítik éppen, a fiú túlságosan is érzelmes, álmodozó típusnak hat, semhogy efféle „prímhegedüsi” szerephez juthasson. A banda szerepe pedig amúgy is homályos, egyebet sem tudunk meg róla, mint hogy tagjai egyszer betörték a református templomba. A *Via Italia* tehát meglehetősen kaotikus mű, háború utáni valóságunkhoz pedig nem sok hasonlóságot mutat, bár feltehető, hogy ezt említve olyasmit kérek számon a szerzőtől, amit nyújtani szándékában sem állt. Domonkos ugyanis láthatóan „költői prózát” kívánt írni (no és lényegében erről vall a könyv hátlapján is), olyan művet, amely legalább annyira fittyet hány a valóságnak, mint amennyire hitelesen ábrázolja, s valamennyire sikerül is egyfajta sajátosan egyéni légkört teremtenie, amely a belőle áradó életérzés tekintetében sokban emlékeztet a *Kitömött madár* atmoszférájára, csak hogy annak különös varázsát hiába keresnénk benne, már csak a stílusesszközök egyszerűsítettége miatt is (az átváltás a gyermekeknek szánt hangra a *Kitömött madár*hoz viszonyítva sokkal szembevetőbb, mint Gionnal, ha előbb tárgyalt ifjúsági regényét vetjük egybe a *Testvérem, Joábbal*), ugyanakkor azonban ezt a, ha úgy tetszik „szuverén költői világot” a gyermek- illetve kiskamasz-olvasók aligha képesek érzékelni és értékelni, az ilyenfajta groteszkus iránti érzék ebben a korban legfeljebb kivételes esetben mutatkozik meg, felnőtt regénynek pedig, éppen szimplifikáltsága miatt, lehetetlen elfogadni Domonkos művét. Vagyis ifjúsági regényről lévén szó, elkerülhetetlenül feltolakszik egy kérdés, amit felnőtt regény esetében semmiképpen sem tartanék helyénvalónak felvetni (a „felnőtt” író, ha valóban az, mindenekelőtt *önmagának* ír, azaz, magát képzei olvasója helyébe): kinek írta tulajdonképpen művét Domonkos, képes-e ez a könyv olvasókra találni? És még valami. Helyénvaló-e ifjúsági regényben ilyen fokozatot tenni a valóságon, különösképpen, ha egy olyan korszakról esik benne szó, ami már történelemnek számít? Elvégre a gyerekolvasók kissé mégis más-képpen néznek a nyomtatott betűre. S ugyanilyen kérdésfeltevésre készet a regény bizonyos „anarchisztikussága” is — úgy tetszik, különbséget kell tennünk olyan látásmód között, amely, mint Gion regénye esetében, az őszinteséget, a tisztaságot kéri számon a felnőttektől, s olyan között, amely inkább csak a kamaszok pimaszkodó hajlamát stimulálja. A regény egyes részletei ugyanis mintha kimondottan pedagógus-pukkasztásra íródtak volna, s anélkül, hogy bármiféle olvasmányt is végzetesnek tartanék, kissé meg tudnám érteni, ha kiderülne, hogy egyes nevelők nincsenek elragadtatva mondjuk attól, hogy Balázs Feri és Viki-Radiátor egy aktképet nézegetve, tanárnőjükre ismernek benne.

És ha már váratlanul az alvó pedagógus ébred föl bennem, a szokott-nál is nagyobbra növelve naivitásomat, még valami fölmerülhet, most már mindkét regény, sőt általában „az ifjúsági regény” kapcsán. Kissé küszködöm a szavakkal, mivel többnyire közhelyek buknak felszínre bennem, mégis kibuggyan belőlem a kérdés: Feltétlenül előlegezni kell a sivárságot, a távlatatlanságot, az eszmények hiányát? Vajon már a gyerekregegyek szintjén is csak az mutatható fel, amittől irtózunk, vizsgáljunk, amit nem akarunk? És vajon mennyiben hathat akár csak

minimálisan is magával ragadó olvasmányoknak egy gyerekeknek szánt könyv, ha csupán ennyit képes felmutatni? A kamaszok, félgyerek ideál- és hősigényére gondolok. Arra, hogy lehetne-e ma olyan ifjúsági regényt írni, amely ezeket az igényeket is kielégítheti valamennyire, anélkül, hogy hamisan hatna. De talán jobb, ha elaltatom magamban ezt a gyermeteg csodálkozással kérdező figurát. Azzal, hogy az ideálok és eszményképpé növelhető hősök hiányát mégsem az írókon, hanem a valóságon kell számon kérni.

*

Kopeczky László *A ház* c. regényének elolvasására, amelyet, korábban belelapozva, éppen csak megizleltem, egészen más ok késztetett: Dési Ábel Kopeczky *Aida nem énekel* c. színművéről szóló kritikája (Kopeczky László új színműve, 7 NAP, 1971. júl. 30.), amelyben Dési, akitől ugyan éppúgy megszoktam irodalmunk „globális” lebecsülését, mint bizonyos merész, de nem túl megalapozott állításokat, a darabról írva mellékesen *A ház*ra is visszatér — korábban ugyanis már mint irodalmunk kiemelkedő alkotásáról írt róla. Írásában, miután közli, hogy irodalmunkban „semmi érdekes és eredeti nincs, mert ilyet máshol is csinálnak, sőt még jobbat és érdekesebbet is”, váratlanul a következőkkel lep meg: „De ha Kopeczky könyveit vesszük elő, akkor egészen más a helyzet, Kopeczkyhez mérhető jelenség sem a magyar, sem a jugoszláv irodalomban nincs”, sőt tovább megy a meghökkentésben, mert néhány sorral lejjebb így folytatja: „Ha Kopeczky műveit például franciául írja, akkor ma már európai rangú író lenne, akinek műveit a vajdasági fiatalok majmolnák, és sznobként dicsérnék, így azonban az a helyzet, hogy a dilettáns féltehetségek vagy a semmitmondó konzervatív írók is megkapják a maguk irodalmi elismerését, a nagy kritikák, irodalmi díjak és jutalmak formájában, addig Kopeczky, talán éppen azért, mert minden kortársánál kiválóbb, kénytelen félreértések és lekicsinylések közt keresni a maga igazi helyét, a jövő irodalmában.” Nyomban ezután pedig kritikánkat illeti szemrehányással: „A vajdasági kritika és irodalmi közvélemény Kopeczkyval kapcsolatban úgy viselkedik, mint a szórakozott öreg professzor, amikor szemüvegét keresi kétségbeesetten és reménytelenül, pedig a szemüveg épp az orrán van, csak oda kell nyúlnia, hogy ujjával is tapintva meggyőződjék ottlétéről. Kopeczky regénye, *A ház* részt vett a vajdasági regénypályázaton, ahol még díjat sem nyert, pedig a pályázat legkiválóbb műve volt. A Hid-díj is másnak adatott. Szindarabja, amely újra a vajdasági irodalom egyik legkiválóbb alkotása, díj és elismerés nélkül hullott ki a drámapályázat bírálóinak »kritikai távlatából«. S ez újra csak azt bizonyítja, hogy nálunk az irodalmi értékek legbiztosabb ismertetőjele a félreértés és kritikai vakság.”

Ilyen kemény szavak és keserű szemrehányások, már a roppant magabiztosságból ítélve is, úgy tűnik, nem lehetnek megalapozatlanok. Nyilvánvaló tehát, hogy Kopeczky iránti tartozásom törlesztését nem halogathatom tovább. Hátha megtalálom tudtomon kívül orromon ülő pápaszememet, vagy ki tudja: talán a hályog is lehullik a szememről.

Ami az *Aida nem énekel*t illeti, elolvasása tekintetében szerencsére nem terhel mulasztás, s röviden elmondhatom róla, hogy tetszett, mulattatott, mégis a szerző mintha nem aknázná ki kellőképpen a darab-

jának alapját képező szituációt, alighanem nem tudta igazán lényegessé, általános érvényűvé, önmagán túlmutatóvá, növelni, s ezért nem született belőle olyan mű, amilyen például — hogy vele sokban rokon műveknél, s a jelenkori magyar drámánál maradjak — Örkény István *Tótékja* vagy Szakonyi Károly *Adáshibája*, holott a rendkívül érdekes alaphelyzet erre mindenképpen kitűnő alkalmat nyújtott, amit talán azáltal mulasztott el Kopeczky igazán kihasználni, hogy mindenáron nevetetésre irányuló szándéka a neveltségessé tevés kárára ment. A darabról azonban pillanatnyilag talán elég is ennyi, a regényben viszont mindenképpen szeretném megtalálni azt a valamit, ami Dési szerint a művet európai szintre emeli, sőt helyét még a „jövő irodalmában” is biztosítja. „Ugyan mi lehetne az?”, töprengék jegyzeteimet lapozgatva s a regény tartalmát még egyszer végiggondolva, azután megint csak a számomra legmegbízhatóbb fogódzó pont, a már említett egyetemes érvényű, önmagán túlmutató emberi szituáció körül kereskedem, szem előtt tartva, hogy ez önmagában legföljebb csak az értékke válás lehetőségeit biztosíthatja. Tagadhatatlan ugyanis, hogy a mindig félbeszakadó és soha a befejezéshez el nem jutó házépítés momentuma ilyennek mondható, s ugyanígy messze mutató szimbólummá válhatna az „építő” Frédi alakja is. Lázás semmittevésével, mindig mást csinálásával, örökös kudarcral végződő vállalkozásaival, hiszen kétbalkezes, csaplininek is mondható alakja egy kicsit így is maga a küszködő-botladozó ember, gyarlóságai-
val és mindig újjáéledő töretlen optimizmusával, amiként a ház is egy kicsit maga a „mű”, a vállalkozás, és a védelmet nyújtó tető is egyben, amit sehogyan sem sikerül véglegesen és megnyugtató módon a fejünk fölé húzni. Ez a kelekótya építkezés pedig, amihez még maga az anyagi fedezet is hiányzik, ez a „fenn az ernyő, nincsen kas”-szituáció egy kicsit éppúgy jellemző az „egészre”, az emberiségre, mint szűkebb-tágabb közösségünkre. Csakhogy, úgy tetszik, Kopeczky itt is elmulasztja kellőképpen aláhúzni ezt az általánosítást, ami ily módon csak lappangón húzódik meg a regény alapképletében, mivel az epizódok, részletek, amelyeknek természetszerűleg az egészre kellene alátámasztaniuk, gyakran önkényesek, funkciótlanok, nemegyszer könnyűszerrel mással is helyettesíthetőnek látszanak, sokszor pedig öncélú bohóckodásnak hatnak csupán, szétolvadnak a néha csakugyan szellemes és leleményes (sajnos csak kevés olyan végsőig kiaknázott rész akad, mint amilyen pl. a költő elképzelt zuhanása a tizennyolcadik emeletről), máskor viszont kissé olcsónak és erőltetettnek tűnő szójátékok tömegében, amelyek csak rítikán utalnak valami igazán többre, „humoron túlira”. A regény egyes mellékszálainak pedig, amilyenek mondjuk „Angyal úr” balul végződő nőügyei, vagy az álmában „mélylélektani fecsegést” produkáló „Direktor” esetei, amelyeknek, azonkívül, hogy szintén esetlen és esendő figurákat mutatnak be, semmi közük sincs a regény mondanivalójához, cselekményét nem befolyásolják és világát sem bővítik igazán, vagyis feltételezhető, hogy mintegy „tölteléként” kerültek a könyvbe, holott önálló humoros novellákként inkább elfogadhatnánk őket. Ilyenformán aztán ez a széthulló és elszivárgó anyag nem is nyújthat elegendő támaszt és igazolást a regény befejezéséhez sem, jóllehet itt a mű keretein túlmutatni igyekvés nyilvánvalónak látszik. „Büszkén magasult. Szélverte homlokán napfény játszadozott. Olyan volt, mint egy igazi újjáépülő állam: Már nem pusztá ígéret — de még lakhatatlan.”, olvasható a házról a regény utolsó oldalán, csakhogy itt a „többre utalás” kissé

már elkésettnek hat. Valahogy olyan látszat keletkezik így — még ha az alkotási folyamatot illetőleg nem is ez volt a helyzet —, mintha Kopeczky csak az utolsó pillanatban gondolt volna arra, hogy regényét valamiféle „filozófiával” is megfjelje, s a mű áttételes-parabolikus értelmezését is lehetővé tegye, ez azonban már csak részben pótolhatja „met-net közben” elkövetett mulasztásait.

Lehetségesnek tartom azonban, hogy rossz helyen keresem Kopeczky regényének értékeit. Rövidlátás lenne ugyanis tagadni, hogy léteznek világirodalmi mércével mérve is rangos művek, melyeknek értéke nem az egységes gondolati magban, a mondanivalóban, hanem mindennekelőtt az eszközök újszerűségében, eredetiségében rejlik, annak ellenére, hogy végső fokon azt vallom, hogy bármiféle újszerű hangvétel, művészi megoldás csakis akkor emelkedik igazán az érték rangjára, ha jelentős, lényegláttató gondolat hordozója lesz. Ebből a szempontból nézve pedig viszonylag könnyű eldönteni, hogy Kopeczky hangvételéből nem hiánvzik az eredetiség, groteszk-fanyar humora egészen sajátos színfoltot jelent irodalmunkban, egyszóval Kopeczky eddigként rosszindulattal sem jellemezhető, alapjában véve viszont prózája a modern „hemingwayinek” mondott párbeszédés próza egy sajátosan humoros változatát képviseli, azt, amit például Örkény István is művel, mondiuk, Egyperces novelláiban, ha meg éppen műfaji kategóriákban gondolkodunk. Kopeczky regénye simán besorolható egy napjainkban meglehetősen elterjedt regénytípusba, amit a mai magyar irodalomban Örkény *Tótékjának* regényváltozata vagy akár Rákosy Gergely *Az óriástök* c. regénye is képvisel, de hogy a világirodalmi példákkal se maradjak adós, lényegében ide sorolható Dürrenmatt *Görög férfi görög nőt keres* c. gyilkosan humoros regénye is. Groteszk regénynek nevezhetjük ezt a válfajt, de legalább ugyanilyen joggal „burleszkregénynek” is, mivel a karikírozás, sőt gyakran a fizikai értelemben vett lehetetlen elemei mellett a komikus szándékoltan mértéktelen eltúlzása is jellemző rá, de talán azért is találónak mondható ez a megjelölés, mivel nagyon is lehetséges, hogy e sajátos regényforma kialakulására a burleszkfilm közvetlenül is hatott. Ilyen értelemben tehát aligha lehet probléma, hogy „hová is tegyük” Kopeczky regényét, ám ha a művet az említett alkotások bármelyikével vetjük is össze, nyomban kiviláglik azok szervezetlenebb felépítése, a részletek fokozottabb alárendeltsége az alapvető írói elgondolásnak — ezért és csak ezért tudtak ezek a regények a Kopeczkyénál sokkal inkább tulajdon kereteiken túlmutatni, bizonyos értelemben kicsinyített modellé, „mikrotársadalommá” is válni, s végső fokon áttörni a pusztán „mulattató” regény kereteit. Kopeczkyénál ugyanis inkább csak az áttörés *szándékát* érzem, még ha nem is kívánom tagadni, hogy sokszor igen jól szórakoztam *A ház* olvasása közben. Alapjában véve pedig kedvelem Kopeczky írásait (néhány, e regényénél sokkal jobb novellát is olvastam már tőle), akinek regényét valójában nem akartam „levágni” sőt művének helyét még így is néhány lépcsőfokkal följebb jelölném ki a regény pályázat után kialakult „bajnoki tabellán”, Dési mértéktelen feldicsérése azonban mindenképpen arra készítetett, hogy a szerinte létező „európai szintű” értékek után nyomozzak a könyv olvasása közben, amely szerintem inkább csak ígéretet jelent. Biztatást, hogy átgondoltabb és szigorúbb szerkesztéssel Kopeczky nagyon is képes lenne igazi, lényegre tapintó, groteszk-burleszk regényt írni. A Dési-féle nagy szavak azonban, attól félek, inkább csak kárára lehetnek, „lejárathatják” Ko-

peczkyt, aki jobb, ha éppen velük szemben marad alkatának megfelelően „komolytalan”.

Vagy talán mégis lenne valami ebben a regényben, amit nem vettem észre? Ha így van, attól tartok, ezt már csak Dési mutathatná fel nekem. Valóban érdekes is lenne megismerni érveit. Már csak azért is, mert ami kritikánkat illeti, nem első eset, hogy megelégszik elegánsan könnyed állításokkal, s közben a „bizonyítóanyaggal” adós marad.

10.

(Újra katonákról — idézetekkel.) „A hadsereg különös mesterműve a vegyi összetételnek, amelyben a tehetetlenség roppant nagy mennyiségében van az erő. Így magyarázható a háború, amelyet az emberiség indít, az emberiség ellen, az emberiség akarata ellenére.”

Victor Hugo *Nyomorultak* c. regényéből írtam ki ezeket a sorokat — majdnem húsz éve már. A legkülönbözőbb olvasmányokból kijegyzett idézeteket tartalmazó füzet azóta elveszett, vagy, ami sokkal valószínűbb, valahol egy fiók mélyén lapul. Ennek ellenére az idézet pontosságáért így is „99%-os” felelősséget vállalok: azon kevés szövegtöredékek közé tartozik, amelyeket „betéve” tudok — alighanem azért ragadt meg ennyire (hitem szerint pontosan) emlékezetemben, mert már akkor a hadsereg, a militarizmus lényegét kifejező telitalálatnak éreztem. Annak érzem még ma is: a hadsereg valóban „különös mesterműve a vegyi összetételnek”. De talán még különösebb az a „mestermű”, ami gyakran a hadsereghez tartozók, a hivatásos katonák fejében jön létre. Bár, ha meggondoljuk, meglepte törvényszerű, vagyis ebből a szempontból nézve semmi csodálatos sincs benne: az *idiotia professionalis*-t az egyoldalú képzettségéből, de még inkább az „anyaintézménnyel” való azonosulásból eredő lapos és torz látásmódot végeredményben minden foglalkozási ág függvényeként megtalálhatjuk. Veszélyesség tekintetében azonban egyik sem vetekedhet a hadsereg kialakította egyoldalúsággal, a „katonai betonfejűséggel”. Bőségszerű magyarázat ehhez aligha szükséges — végül is ennek révén válik a hadsereg, kisebb-nagyobb mértékben, de elkerülhetetlenül a világ minden hadserege, önálló hatalmi tényezővé az államon belül: ennek a torz szemléletnek „köszönhető” például a legveszedelmesebb dilettáns, a katona-politikus, a „tábornok-államférfi” létrejötte is, aki — esetleg a „legtisztább szándéktól” vezérelve, lévén, hogy — a paradoxon kedvéért némi egyszerűsítéssel szólva — minél alkalmatlanabb valaki a hatalom gyakorlására, annál több lehetősége van a megszerzésére, bármikor belekontárkodhat a politikába. Ezen a „kontárságon” még csak az sem változtat, hogy tagadhatatlanul léteztek és léteznek olyan kiváló államférfiak, sőt forradalmárok is, akik katonai pályán kezdtek, vagy éppen a „csúcsra” is katonai karrierjük révén kerültek — politikai sikerük, „nagyságuk” mindig azon múlt illetve múlik, mennyi maradt meg bennük a gondolkodó emberből, mennyire képesek „nem katonák” lenni. A gondolkodó ember számára ugyanis elvben mindig adva van a lehetőség a szakmai és általában a helyzetéből adódó korlátok áttörésére. Az ember pedig annyira ember, amennyire gondolkodó — a katona viszont szélsőséges ellenpólusa a gondolkodónak. Vagyis az embernek. Vagy talán mondjuk így: az Embernek — nagybetűvel írva.

Mindez pedig annak kapcsán, hogy a budapesti *Kortárs* ez évi 2. száma Perjés Géza hadtörténész, egykori százados igen érdekes írását közli *Norman Mailer katonai szakértelme és dilemmája* címmel, a legutóbbi, 8. számban viszont dr. T. I. őrnagy szól hozzá a cikkhez — a maga módján. Tanulságos két írás: az első kitűnő példája a „korlátok áttörésének”, a másodikban viszont annál inkább kedvemre tanulmányozhatom a sajátos szakmai látásmód, a „deklaratív szemlélet”, a sterilen hivatalos álláspont fenomenáját.

Álljon hát itt néhány idézet a két szövegből, a szükségesnek érzett megjegyzések kíséretében. Céлом nem a két írás ismertetése (a *Kortárs* bárki számára nálunk is hozzáférhető), hanem a „fenomén” tettenérése:

Perjés Géza: „A hadsereg tehát olyan hatalommal ruház fel egyes embereket, mely az élet más területein elképzelhetetlen lenne. A hatalom azonban a vele való visszaélésre csábít — ingerel! —, és egyszerűen nincs mód arra, hogy a káplárok, az őrmesterek és a tisztek túlkapásait meg lehessen akadályozni: egyrészt lehetetlen olyan kiválogatási rendszert létrehozni, amely a hatalmaskodásra hajlamosokat kiszűrné a parancsnokjelöltek közül, másrészt valamennyire is hatásos ellenőrző rendszer bevezetése a parancsnoki lánc megduplázását kívánná, végül pedig azért, mert sokszor nem is lehet eldönteni, hogy az a fegyelmezés vagy büntetés, amit valamelyik parancsnok alkalmaz, szadizmusból ered, vagy éppen a kiképzés célját szolgálja-e.”

Vagyis úgy tetszik, P. G. jól belelát és belevilágít a hadsereg lényegébe — azt mutatja meg, ami egyébként nem is csupán a hadsereg, hanem végső fokon minden csak a felfelé való felelősségre épülő, „piramis alakú” intézmény, társadalmi képződmény lényege is. Ám most továbbra is a hadseregről lesz szó. P. G. nem sokkal lejjebb így folytatja:

„A parancsnok tekintélye, kivételes hatalma, a hadbírói ítélkezés rendkívüli szigorúsága, a fegyverhasználati jog, mind olyan eszköz, amelyet mással helyettesíteni nem lehet, és ténylegesen ma is a világ minden hadseregében megtalálható.

Ez lényegében véve a hadsereg pozíciója, amiből alig engedhet, ha teljesíteni akarja hivatását. Ez a pozíció viszont a mai ember számára embertelennek, elviselhetetlennek, megalázónak, felháborítónak tűnik, annál is inkább, mivel magát a háborút is korszerűtlen, barbár dolognak tartja.”

P. G. tehát a lényegre tapint. Megállapításaihoz, én a magam sajátos nézőpontjából szemlélődve, legfeljebb csak annyit fűznék hozzá, hogy szememben nemcsak a háború, hanem a hivatásos katonai pálya, mint olyan, önmagában is (függetlenül attól, hogy „szükséges”-e vagy sem) korszerűtlennek tűnik. Az iránta mutatott lelkesedés pedig tünet a szememben: az *autoritárius jellem* ismérve. No de vissza a tárgyhoz: T. I. őrnagy ugyanis úgy véli, hogy vannak hadseregek, amelyekre P. G. megállapításai nem érvényesek:

„Korunkban már nem lehet, és teljesen jogosulatlan eltekinteni attól, hogy két világrendszer létezik, alapvetően különböző típusú hadsereggel. E különbségek figyelembevétele nélkül a hadseregről véleményt alkotni eklekticizmus és a probléma vulgarizálása.”

Erre persze legyinteni lehetne. Ám őrnagyunk „érvel” is: többek közt vért nélkül idézi a marxizmus klasszikusait. Ez pedig, akarom, nem akarom, mosolygásra késztet: istenem, hiszen Marx, Engels, de még Lenin is, erről szólva csupán a jövőbe vetíthették vízióikat, arról írhattak csak,

milyennek kellene lennie a szocialista hadseregnek, s ha most valaki általuk kívánja bizonyítani, milyen is ez a hadsereg, hát ezt, enyhén szólva, gyerekesnek érzem. Emellett pedig a tekintélyekre hivatkozást mindig is gyengeségnek, az önálló gondolkodási képesség hiányának, vagyis megint csak jellemző szimptomának látom. Mellesleg T. I. akaratlanul maga is beismeri tulajdon gyengeségét: „Amiért írásom során sok idézetet használtam — írja hozzászólása végén —, ezt azzal a céllal tettem, hogy a dialektikus és történelmi materializmus megalkotóinak elméleti megállapításait segítségül véve sikerüljön pontosabban megfogalmazni véleményemet.” Na tessék! Az „idézetek idézésétől” azonban eltekintek, sokkal jobban érdekelnek T. I. „eredeti” megnyilatkozásai:

„A néphadseregek fegyelme nem a rossz emléké vak drillen, hanem az önként vállalt öntudatos vasfegyelmen alapul, és ez tartalmában nagyon eltér a szerző által értelmezettekből, mert más a helyzet, amikor a »parancsolónak« és »végrehajtónak« közös a célja, amikor nincs közöttük ellentétes osztályérdek. A szocialista hadseregekben a döntő, fő nevelési eszköz a meggyőzés.”

Pár sorral lejjebb:

„A meggyőzésen alapuló fegyelem nem kívánja a kényszerítő eszköz alkalmazását. A katonai fegyelem a néphadseregekben nem elsősorban a büntetéstől való félelmen vagy kényszeren, hanem a katonák magasfokú politikai tudatosságán (...) alapszik.”

Ezek után mindenekelőtt azt kérdezném, okom illetve jogom van-e a csodálkozásra, amire, kétségtelenül nem rokonszenves módon, mindig hajlamot érzek, valahányszor azt tapasztalom, hogy valakinek eszébe sem jut olyasmire gondolni, ami számomra természetesnek és kézenfekvőnek látszik. Érthetetlennek látnám ugyanis, ha T. I.-nek sohasem jutott volna még eszébe feltenni magában a kérdést, hogy amennyiben valaki ugyanazon feladat végrehajtása érdekében egyaránt ki van téve meggyőzésnek és kényszernek, eldönthető-e egyáltalán, melyik eszköz hatására cselekedett. Vagy képes-e bárki megállapítani ezt akár saját magáról is, hiszen tudjuk, hogy „könnyebb a lelkünknek”, ha azt hisszük, akarjuk is, amit parancsra teszünk, mintha beismerjük önmagunknak, hogy a megtorlástól rettegünk. Úgy tetszik, örök rejtély marad, hogy a „vas-” vagy pedig az „önként vállalt” fegyelem volt-e a hajtóerő. És vajon arra se gondolt még T. I., hogy mindig a „kátyú”, a betokosodás jele, ha bármely egyén, csoport, szervezet, társadalom azt hiszi magáról, hogy máris az, aminek lennie kellene? Úgyszólván „garancia” ez, hogy soha még meg sem közelítheti tulajdon kiteljesedésének vízióját. Végül pedig: az se fordult volna meg a fejében, hogy minden hierarchikusan felépített intézmény végső fokon az ember elidegenülésének terméke, vagyis embertelen, s ennél fogva legjobb esetben is csupán „szükséges rossz” lehet? Persze lehet, hogy gondolt is minderre — elvégre mindenkinek lehetnek titkolt, „bűnös” gondolatai. Ugyanakkor azonban jól tudom: ha valaki egy gépezet részeként funkcionál, lelki egyensúlyát, magabiztosságát csakis úgy őrizheti meg, ha eleve lemond bizonyos kérdések feszegetéséről. Helyzeténél fogva nem tehet mást, mint hogy egyfajta „tilalom-területbe” szorítja gondolatait, tabukkal bástyázza körül önmagát.

HÍD IRODALMI, MŰVESZETI ÉS TÁRSADALOMTUDOMÁNYI FOLYÓIRAT. — 1971. SZEPTEMBER — KIADJA A FORUM LAPKIADÓ VÁLLALAT. — SZERKESZTŐSEG ÉS KIADÓHIVATAL: NOVI SAD, VOJVODA MIŠIĆ UTCA 1. — SZERKESZTŐSÉGI FOGADÓÓRAK: MINDENNAP 10-TÓL 12 ÓRAIG. — KEZIRATOKAT NEM ÖRZÜNK MEG ÉS NEM KÜLDÜNK VISSZA. — ELŐFIZETHETŐ A 657-1-255-ös FOLYOSZÁMLARA. ELŐFIZETÉSKOR KERJÜK FELTÜNTETNI A HÍD NEVET. — ELŐFIZETÉSI DÍJ BELFÖLDÖN EGY ÉVRE 20.—, FÉL ÉVRE 10.—, EGYES SZÁM ÁRA 2.— DINAR, KÜLFÖLDRE EGY ÉVRE 37,50, FÉL ÉVRE 18,75 DINAR; KÜLFÖLDÖN EGY ÉVRE 3.— DOLLÁR, FÉL ÉVRE 1,50 DOLLÁR. — KESZÜLT A FORUM NYOMDÁJÁBAN NOVI SADON

